

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ**

Д. 13.15. 522 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 372. 882 (575.2) (043.3)

ШЕРИМБЕКОВА АЛТЫНАЙ МУКАСОВНА

**МОЛДО КЫЛЫЧ ШАМЫРКАН УУЛУНУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ
ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР**

13. 00. 01 – жалпы педагогика, педагогиканын
жана билим берүүнүн тарыхы

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчиси: педагогика
илимдеринин доктору,
профессор **Ишекеев Н.И.**

Бишкек – 2016

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I глава. ЭЛДИК ПЕДАГОГИКА – ЭЛДИН РУХИЙ МАДАНИЯТЫНЫН БӨЛҮНГҮС БИР БӨЛҮГҮ	11
1.1. Элдик педагогика – улуттук таалим-тарбиянын негизи.....	11.
1.2. Молдо Кылычтын чыгармачылыгы изилдөөнүн объектиси катары.....	36
1.3. Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорунун социалдык- экономикалык өбөлгөлөрү жана идеялык булактары.....	56
Биринчи глава боюнча корутунду	78
II глава. МОЛДО КЫЛЫЧТЫН АГАРТУУЧУЛУК - ПЕДАГОГИКА- ЛЫК КӨЗ КАРАШТАРЫ	80
2.1. Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын агартуучулук маңызы.....	80
2.2. Молдо Кылычтын этикалык идеялары.....	100
2.3. Молдо Кылычтын чыгармаларындагы эстетикалык баалуулук- тар.....	126
Экинчи глава боюнча корутунду	148
III глава. МЕКТЕПТЕРДЕ МОЛДО КЫЛЫЧТЫН ЧЫГАРМАЛАРЫН ҮЙРӨТҮҮНҮН ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫК, ПРАКТИКАЛЫК АБАЛЫ ЖАНА ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫК ИЗИЛДӨӨНҮН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ	151
3.1. Молдо Кылычтын чыгармаларынын окуу программаларындагы, окуу китептериндеги берилиши жана методикалык эмгектерде изилдениши.....	151
3.2. Педагогикалык эксперименттин уюштурулушу жана жыйынтыктары.....	162

Үчүнчү глава боюнча корутунду.....	180
ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ.....	183
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....	186

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Өнүгүүнүн диалектикасы жаратылыштын жана коомдун бардык кубулуштарында, алардын ичинен өзгөчө рухий байлыкта кабылдоочулукту шарттап турат. Ал өз кезегинде социалдык тажрыйбаларды муундан-муунга өткөрүү жолу менен рухий маданияттын байланыштарын, интеллектуалдык прогрессти камсыз кылган объективдүү көрүнүш болуп саналат. Тактап айтканда, рухий байлыктын жана интеллектуалдуу тажрыйбанын дайыма сакталып жана үзгүлтүксүз өнүгүп туруусу, ириде, муундар ортосундагы кабылдоочулуктун болушуна тыгыз байланыштуу. Азыркы күндө бул процесс коомдук турмуштун бүткүл чөйрөсүн өзүнө камтып, өнүгүүнүн өткөн жолуна, элибиздин карт тарыхына, маданияты менен каада-салтына, рухий мурастарына жана педагогикалык ойлоруна объективдүү баа берүүнү, аларга жаңыча мамиле жасоо менен учурга ылайык пайдаланууну талап кылып отурат. Бул жагдай акындар поэзиясындагы педагогикалык идеяларды изилдөөнү да өз ичине камтыйт.

Белгилүү болгондой, алдыңкы, прогрессивдүү көз караштагы ар бир кыргыз акыны өзү жашаган коомдун чыныгы инсаны катары жалпы элдин кызыкчылыгын, мүдөөсүн жактоо менен, анын зор сүймөнчүлүгүнө ээ болгон. Кыргыз акындарынын бийик гумандуу чыгармаларында таалим-тарбияга, агартуучулукка байланыштуу көптөгөн реалисттик ойлор кездешет. Булар ар кыл түшүнүктөрдү, бүтүмдөрдү өзүлөрүнө камтуу менен, акындардын педагогикалык көз караштарын түзүшөт. Бүгүнкү күндөгү дээрлик ыймансыздыкка негизделген «батыштын маданияты» жөө тумандай каптап келе жаткан өткөөл мезгилде келечек муундарды анын таасиринен сактап, элдик педагогиканын негизинде тарбиялоодо кыргыз акындарынын чыгармаларында камтылган педагогикалык ойлор өзгөчө мааниге ээ.

Айтылган жагдайга байланыштуу учурдун күн тартибине залкар акын, терең ойчул Молдо Кылычтын мурасын, педагогикалык көз карашын бир топ

жыл өкүм сүрүп келген вульгардык социологиядан, бирбеткейлүүлүктөн, субъективдүү илимий көз караштардан арылтуу менен, объективдүү изилдөө маселеси коюлуп отурат.

Молдо Кылычтын көөнөрбөс чыгармаларындагы педагогикалык көз караштар кыргыз элинин педагогикасынын тарыхый өсүшүнүн белгилүү бир этабынан ачык кабар берет. Анткени акын элдик педагогика менен толук тааныш болгон жана аны өз чыгармаларында мазмуну жагынан тереңдеткен. Ушундан улам Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашы бир эле индивиддин педагогикалык көз карашы катары түшүнүлбөстөн, XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы кыргыз педагогикасынын өзгөчө өнүгүү этабы катары да кабыл алынышы керек.

Этнопедагогика өзүнчө илим катары өткөн кылымдын 60-90-жылдарында гана пайда болду. Ошого карабастан бул багытта кыргыз илимпоздору тарабынан бир топ алгылыктуу илимий иштер жасалды десек жаңылбайбыз. Бул оюбузду, ириде, Г.Абдымомунова, Р.Абдыраимова, С.Абрамзон, А.Алимбеков, Б.Апышев, Ф.Баитова, С.Байгазиев, Ж.Бешимов, А.Измайлов, Н.Имаева, С.Иптаров, Н.Ишекеев, А.Калдыбаева, Ж.Каниметов, Ж.Койчуманов, К.Кыдыралиев, А.Муратов, Т.Ормонов, Т.Панкова, М.Рахимова, С.Рысбаев, С.Саипбаев, Ж.Сулайманкулова, У.Эгембердиев, М.Эсенгуловалардын ушул аспектиде жазылган илимий эмгектери толук тастыктап турат. Аталган авторлордун эмгектеринде элдик педагогиканын ар кыл маселелери каралып, акындардын дидактикалык мазмундагы ырларындагы педагогикалык, таалим-тарбия багытындагы идеялар бай материалдардын негизинде илимий талдоого алынган. Ал эми этнопедагогикалык багыттагы жазылган баалуу бул эмгектерде Молдо Кылычтын мурасындагы педагогикалык ойлор изилдөө объектисине айланган эмес.

Белгилүү болгондой, элдик педагогикалык ойлор кенен чагылдырылган Молдо Кылычтын чыгармалары көп жылдар бою адилетсиздиктин алкагында

тебеленип, аларды окуп үйрөнүүгө саясий жактан ачык тыюу салынып келген. Ага айрым саясатчылар, илимпоздор, маданий ишмерлер тарабынан курулай күнөө тагылып, биротоло тарыхый сахнадан сүрүп салуу аракеттери жасалган. Залкар акындын чыгармаларын изилдеген көрүнүктүү илимпоз, адабиятчы Т.Саманчин негизсиз сынга алынган.

Ошондой болсо да, соңку демократиянын учурунда Молдо Кылычтын чыгармаларын изилдөө боюнча бир топ алгылыктуу иштер жасалды. Бул багытта К.Асаналиев, Т.Аскарров, Г.Ботоканова, А.Дононбаев, В.Жаныбекова, Ы.Мукасов, О.Соороновдордун илимий эмгектерин баса көрсөтсөк болот. Алар Молдо Кылычтын чыгармаларын адабияттаануу жана философия аспектилеринен карап, ал эми педагогикалык өнүктөн кароону башкы планга чыгарган эмес.

Мына ушул жагдайлар Молдо Кылычтын чыгармаларындагы чагылдырылган педагогикалык ойлорду таалим-тарбиянын теориясы менен практикасынын терең айкалышында изилдөө бүгүнкү күндүн эң бир актуалдуу маселелеринин бири экендигин айгинелеп турат.

Диссертациянын илимий программалар, илимий изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы Кыргыз билим берүү академиясынын илимий тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты. Молдо Кылычтын чыгармаларындагы чагылдырылган педагогикалык идеяларды кыргыз элинин байыртадан келе жаткан таалим-тарбия салттарынын контекстинде илимий-педагогикалык жактан талдоого алуу жана алардын учурдагы таалим-тарбияны өркүндөтүүгө тийгизген таасирин педагогикалык эксперименттин негизинде аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери. Белгиленген максатка ылайык диссертацияда төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

1. Элдик педагогиканы улуттук таалим-тарбиянын негизи катары кароо.
2. Молдо Кылычтын чыгармачылыгына байланыштуу жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү талдоо жана акындын педагогикалык ойлорунун социо-экономикалык өбөлгөлөрүн, идеялык булактарын аныктоо.
3. Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын агартуучулук маңызын изилдөө жана анын азыркы муундарды тарбиялоо процессиндеги ролун көрсөтүү.
4. Акындын чыгармаларындагы этикалык жана эстетикалык идеяларды иликтөө жана алардын таалим-тарбиядагы баалуулугун ачып берүү.
5. Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорунун учурдагы таалим-тарбияны өркүндөтүүгө тийгизген таасирин педагогикалык экспериментте текшерүү аркылуу тиешелүү жыйынтыктарды чыгаруу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык мааниси. Эмгекте Молдо Кылычтын окуу-тарбия багытындагы ойлору элдик педагогиканын өнүгүү контекстинде изилденди: элдик педагогикалык акыл, ойлор жана тажрыйбалар кийинки муундарга этнопедагогикалык билим берүүнүн компоненти катары ачылып көрсөтүлдү; Молдо Кылычтын чыгармачылыгына байланыштуу жүргүзүлгөн изилдөөлөр талдоого алынды; акындын педагогикалык ойлорунун келип чыгышынын социоэкономикалык өбөлгөлөрү жана идеялык булактары аныкталды; Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорунун өзөгүн түзгөн агартуучулук, этикалык жана эстетикалык идеялар илимий жактан ачылып көрсөтүлдү; акындын чыгармаларындагы салттык педагогикалык билимдер аркылуу жаштарды таалим-тарбиялоону өркүндөтүүнүн натыйжалуу логикасы эксперимент аркылуу тастыкталды.

Эмгектин практикалык мааниси. Диссертациялык иштин негизги теориялык жоболорун жана жыйынтыктарын элдик педагогиканын тарыхын мындан аркы изилдөөдө, анын өнүгүшүнүн негизги аспектилерин аныктоодо

колдонууга болот. Изилдөөнүн жыйынтыктары окуучуларды тарбиялоодо салттуу педагогикалык маданияттын рационалдуу дөөлөттөрүн колдонуу боюнча теориялык билимдерди тереңдетет жана практикалык даярдыкты арттырат. Иштин материалдары, анын теориялык тыянактары жогорку окуу жайларда, мугалимдердин квалификациясын өркүндөтүү институттарында этнопедагогикалык билим берүүнүн мазмундук чектерин кеңейтүүгө жана кыргыз адабияты боюнча программалардын, окуу китептердин сапатын жакшыртууга салым кошот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Элдик педагогика – бул таалим-тарбия тууралуу эмпирикалык билимдердин негизинде жаралган жана адамдарды рухий караңгылыктан, маданиятсыздыктан, түркөйлүктөн чыгаруу процесси менен өтө тыгыз байланышта өнүккөн, жыйынтыгында коомдун алга жылуусу үчүн оң мааниге ээ болгон кубулуш.

2. Акындын педагогикалык көз карашы XIX кылымдын экинчи жарымындагы Кыргызстандагы социалдык-экономикалык, саясий абалдын туундусу. Ал эми анын педагогикалык ойлорунун идеялык булагы фольклордо, өзүнө чейинки ойчулдардын, акындардын чыгармаларында чагылдырылган таалим-тарбия, билим жаатындагы ойлор, ошондой эле ислам дининдеги айрым нравалык идеялар болуп эсептелет.

3. Молдо Кылыч – агартуучу акын. Ал өмүрүнүн аягына чейин агартуучулук-чыгармачылык ишмердүүлүгү аркылуу кыргыз элинин сабаттык, билимдик деңгээлин көтөрүүгө, байыртадан калыптанып жана өнүгүп келген элдик педагогикалык баалуулуктарды өнүктүрүүгө, аны кыргыз коомунун алдыга жылышына пайдалана билүүгө аракеттенген.

4. Акындын педагогикалык көз карашынын өзөгүн нравалык-этикалык жана эстетикалык ойлор түзөт. Молдо Кылыч адеп-ахлактуулук адам менен кошо жаралган сапат эмес экендигин, ал социалдык чөйрө менен

шартталганын жана талбаган тарбиянын жыйынтыгы экендигин көрө билген. Ошону менен бирге акын табияттагы жана коомдогу сулуулук, көркөмдүк – бул табиятка, адамга жана адамдык мамилеге мүнөздүү реалдуу сапат экендигин терең түшүнгөн.

5. Педагогикалык эксперименттин натыйжалары коюлган максат, милдеттердин, колдонулган методдордун тууралыгын тастыктайт жана алар окуу планындагы гуманитардык дисциплиналардын мазмунун этнопедагогикалык билимдердин негизинде өркүндөтүүгө, мугалимдердин этнопедагогика жаатындагы өздүк практикалык ишмердүүлүгүн арттырууга жана окуучуларды элдик педагогикалык дөөлөттөр менен кенен тааныштыруу аркылуу алардын адептик тарбияланышына, эстетикалык табитинин жогорулашына өбөлгө болорун күбөлөйт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Молдо Кылычтын чыгармаларындагы педагогикалык ойлорго жүргүзүлгөн илимий-концептуалдуу талдоонун негизинде чыгарылган илимий тыянактар жана жоболор изденүүчүнүн кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун тарыхын изилдөө багытына кийирген жеке салымы болуп эсептелет.

Иштин натыйжаларынын тастыкталышы (апробацияланышы). Диссертациянын негизги тыянактары жана жоболору И. Бекбоевдин 80 жылдык юбилейине арналган «Билим берүүнүн сапатынын абалы жана анын келечеги» (Бишкек, 2010) аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияда, «Диалог Евразия» коомдук фонду тарабынан уюшулган «Билим берүү тармагындагы толлеранттуулук жана диалог» (Бишкек, 2011) аттуу илимий-тажрыйбалык конференцияда, «Айрекс» информациялык-коммуникациялык технология (ИКТ) билим берүүдө: инновациялык саясат» (Бишкек, 2012) аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияда, «Манас»–«Шахнаме» борбордук Евразия жана Иран элдеринин руханий маданиятынын жана эпикалык чыгармачылыгынын туу чокусу» (Бишкек, 2014) аттуу эл аралык илимий конференцияда тастыкталган.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын жарыяланышынын толуктугу. Диссертациянын негизги жоболору жана тыянактары 13 илимий макалада, анын ичинен Россия Федерациясында чыккан, РИНЦке кирген «Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии» (Новосибирск, 2016) илимий журналында жарык көргөн 2 макалада жана Казакстан Республикасында чыккан «Педагогика и психология» (Алматы, 2014) илимий журналында жарык көргөн 1 макалада чагылдырылган.

Диссертациянын структурасы. Иштин структурасы изилдөөнүн негизги максаттарына жана милдеттерине ылайыкталган. Диссертация киришүүдөн, үч главадан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү 204 бетти түзөт.

I глава. ЭЛДИК ПЕДАГОГИКА – ЭЛДИН РУХИЙ МАДАНИЯТЫНЫН БӨЛҮНГҮС БИР БӨЛҮГҮ

1.1. Элдик педагогика – улуттук таалим-тарбиянын негизи

Демократиялык өнүгүү шартында өз кучагына өлкөдөгү педагогикалык ой-пикирлердин жетишкендиктерин, өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоодогу эл массаларынын сабаттуулугун, о.э. жарандардын жеке педагогикалык маданиятын камтыган элдин жалпы педагогикалык маданияты коомдук прогресстин конкреттүү деңгээлин мыйзам ченемдүү негизде чагылдырат. Ал эми коом тарабынан колдоого алынып турган эл массаларынын чыгармачыл демилгеси менен активдүүлүгү педагогикалык чөйрөгө кенен жайылтылат. Педагогикалык маданияттын гүлдөп өнүгүүсүндөгү эң олуттуу стимул болуп тарбиялоонун элдик салттарына өзгөчө көңүл буруу эсептелет. Элдик педагогика тарбия практикасы же өнөрү катары педагогика илиминен мурда пайда болуп, аталган илимди байытуу аркылуу өзү да мазмунун байытып келген. Ошентип, педагогикалык маданият өнүгүүгө ээ болгон жана таасирин арттырган. Мындай туруктуу өз ара алака элдин педагогикалык маданияты менен жалпы эле коомдун прогрессин камсыз кылат.

Элдик педагогиканын баштапкы элементтери болуп педагогикалык баёо жөндөмдөр менен шыктар эсептелген. Ал эми элдик педагогдордун ишмердүүлүгүнүн критерийи болуп жүйөлүү айтылган ой, тажрыйбанын эмпирикалык жалпылоолору эсептелип, алар да өз кезегинде педагогикалык теория үчүн өзөктүү негиз катары кызмат өтөй башташкан. Өнүгүүнүн байыркы этаптарында илим менен тааныштыгы жок элден чыккан тарбиячылар муундан-муунга өтүп турган элдик акылмандыкка таянышкан. Жазуу менен сабаттуулук болбогондугуна байланыштуу элдик педагогика көп жоготууларга учураган, акылмандык менен айтылган асыл ойлор салаалардан куюлган кумга окшоп жиксиз жок болгон. Бул багыттагы мурда эле ачылган ачылыштарды кайрадан ачууга туура келген. Педагогикалык

билимдерди чогултуу мүмкүндүгүнүн жоктугу элдин педагогикалык маданиятынын байышына кедергисин тийгизген.

Элдин педагогикалык маданияты элдик жашоо-тиричиликтин бардык чөйрөлөрү менен тыгыз байланышып, синкреттик мүнөзгө ээ. Анын мындай күчүн белгилүү илимпоз Г.Н.Волков төмөнкүчө сыпаттаган: «Азыркы коомду материалдык маданияттын жетишкендиктеринен: техникалар, имараттар, жолдор, коммуникациялар ж.б. куралдар менен каражаттардан ажырап калганын элестеткенге аракет кылгын. Коомду адамдын колу тийбеген жаратылышка «бетме-бет» коюп көр. Анда эмне болот? Алгачкы жамааттагы варварчылык кайра келеби? Андай болушу мүмкүн эмес. Адамзат зор жоготууларга учурайт, анын өнүгүүсү ооздукталат, бирок, мындай көрүнүш бир нече он жылдыктарга гана созулат да, андан соң адамзат цивилизациянын бардык материалдык маданиятын илимдин эң акыркы жетишкендиктерине таянуу менен кайрадан куруп чыгат» [53, 30-31-б].

Ар бир адамга анын жалпы адамзаттын рухий маданиятына болгон жакындыгы өзгөчө мааниге ээ. Адам канчалык мындай рухий кенчтерден алыс болсо, ал ой жүгүрткөн жана сезим-туюмдарга ээ жандык катары ошончолук өнүгүүнүн ылдыйкы тепкичтеринде калат. Канчалык рухий жиптер адамды жалпы адамзат менен терең байланыштырса, ал жалпы коомдун мүчөсү катары ошончолук бийик турат. Коомдон бөтөнчө болгон, адамдар менен алакалашпаган адам баласы өзүнүн сырткы кебетеси боюнча байыркы ата-тегине окшошуп турса да, толук кандуу адам боло албайт.

Заманбап адамзаттын рухий байлыгы өз кучагына интеллектуалдык, социалдык, тарыхый, этникалык көп түрдүүлүктөрдү камтып турат. Ар бир инсан индивидуалдуу экенин эске алсак, бул көп түрдүүлүк дагы бир кыйла татаал түзүлүшкө ээ экенин түшүнөбүз. Албетте, бардык адамдар бирдей эмес, бирок алар «адам» деген бир сөз менен туюндурулат. Келечекте жалпы адамзат өткөн чак менен учурдун прогрессивдүү көп түрдүүлүгүн өзүнө

сиңирген, бул көп түрдүүлүктүн трансформацияланган түрүн туюнткан ар тараптан өнүккөн коомдун мүчөлөрүнөн турмакчы.

Белгилүү болгондой, кыргыз элинин оозеки чыгармаларында, айрыкча, жомоктору менен макал-лакаптарында, акындар поэзиясында адамды тарбиялоо жана билимдүү кылуу толук мүмкүн, адамдагы эң баалуу сапат – бул ыйман. Туура өмүр сүрүп коомго пайдалуу иштерди жасай билгендик ыйман болуп саналат.

Чындыгында, ыйман көөнөрбөс мурас-дөөлөттөрдүн, атуулдук рухтун башкы багытын түзөт. Анын болмушу адамдардын ички толгонуулары, жан дүйнөсүнүн азыгы, ал ар бир кишинин өздүк жашоосу менен өзөктөнүп, ишке ашат. Ыйман адамдын боор эти менен тең, жаны менен терең байланышкан. Ал – ар бир адамдын ички дүйнөсү, көөнөрбөс, баалуу рухий дарамет-дөөлөтү. Ыймандуулук кубулушу бардык эле социалдык-маданий баалуулуктар, нарк-насилдер жана жөндөөчүлүк жагдайлар сыяктуу эле логикага ээ. Жашоо, өмүр бул – баалуулук, мына ошондон улам «өлтүрбө» деген эреже келип чыккан. Үй-бүлө, андагы мамилелердин зарыл тазалыгынан, актыгынан, такыбалыгынан жана топуктуулугунан «ата-энени урматтоо», «өрнөктүү өмүр сүрүү» нормалары пайда болгон. Чындык, акыйкаттык, асылдык, аларга ылайык күнүмдүк жашоодогу адеп-ахлактык жүрүм-турумдар иштелип чыккан. Ошону менен бирге эле кыргыз этносунун тарыхый-цивилизациялык өнүгүүсүндө жакшылык жана жамандык түшүнүктөрү жалпылаштырылып, алардын карама-каршы мүнөздөмөлөрү ыймандуулук түшүнүгүнүн калыптануу өзгөчөлүгүн туюнткан.

Элдин пикирине ылайык адамды ыймандуу кылууга жана окутууга болот. Адамдагы көп сандаган терс көрүнүштөрдүн себеби болуп билимсиздик, түркөйлүк эсептелет. Тактап айтканда, ыймандуу жүрүм-турум билимден көз каранды. Билим менен жүрүм-турумду байланыштырган көпүрөчө болуп тарбия эсептелет. Демек, адамдын ыйманын педагогикалык маданиятсыз элестетүү эч мүмкүн эмес. Педагогикалык маданият, өз кезегинде, адамзаттын рухий маданиятынын маанилүү компоненттеринин

бирине кирет. Башкача айтканда, маданият адамзаттын илим, өнөр сыяктуу маанилүү жетишкендиктерине таянуу менен иш алып барат. Өнөр жакшы сезимдерди, интеллектти тарбиялайт, ал эми педагогика аларды жөнгө салып турат.

Элдик педагогика тээ байыркы замандарда эле тарыхый түрдө калыптанган. Ал, эл өзү канча мезгилден бери жашаса, ошончо мезгилден бери эле жашайт. Бул жагдайды К.Д.Ушинский өзүнүн «Орус тарбиясындагы адептик элемент» аттуу макаласында төмөнкүчө чечмелеп берген: «Биз үчүн тарбияны ойлоп табуунун кереги жок, ал орус эли канча кылым жашаса, ошончо кылым жашап келет. Элдик педагогика эл менен төрөлгөн, эл менен кошо өнүккөн, элдин бардык тарыхын, анын жакшы жана жаман сапаттарын чагылдырган. Бул бир муунду экинчи муунга алмаштыруудагы маанилүү кыртыш. Аны азыктандырып, жакшыртып, талапка ылайыкташтырып туруу керек. Элдик педагогиканын генийлиги менен эч ким атаандаша албайт» [184, 300-б.]. Ал эми Г.Н.Волков ушуга байланыштуу мындай деген пикирин билдирет: «Элдик оозеки чыгармачылык элдик педагогиканын тереңинде жаткан элдин акыл-күчүн, анын адептик идеалдарын алып жүрүүчү педагогикалык каражат боло алат» [50, 268-б.].

Кыргыздардын байыркы заманында эле элдик көркөм чыгармачылыктын үлгүлөрү белгилүү болгон. Ошол мезгилде эле жаралган жомоктордо, уламыштарда, эпостордо, макалдар менен лакаптарда элдик педагогиканын алгачкы үлгүлөрү чагылдырылган. Мында таалим-тарбияга байланыштуу терең ойлор, туура бүтүмдөр көп жылдык турмуштук тажрыйбага негизделип берилген. Анткени Н.А.Асипова туура белгилегендей, «кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгы башка элдердин оозеки чыгармаларындай эле ошол элдин материалдык жана рухий чагылуусу. Укумдан-тукумга өтүп жатып, ал ар дайым байып, жаңырып жана бүтүндөй кыргыз эли басып өткөн турмуш жолун, анын маданиятын, укугун, турмуш-тиричилигин жана адеп-ахлагын өз ичине камтыйт» [27, 89-б.].

Макалдар менен лакаптар – элдик оозеки чыгармачылыктын өтө активдүү жана кеңири тараган жанрларынын бири. Алар аркылуу эл кылымдар бою топтолгон өзүнүн социалдык-тарыхый тажрыйбасын жалпылашкан. Эреже катары алар афоризм формасына жана акыл-насаат мазмунуна ээ болуу менен, элдин ой-тилегин, анын коомдук, турмуштук көз караштарын, жаш муундарды тарбиялоо тууралуу эмпирикалык жол менен алынган түшүнүктөрүн чагылдырышат. Эл өзүнүн көп кылымдык тарыхында нечендеген муундарды үй-бүлөдө тарбиялоо практикасынан келип чыккан, педагогикалык жактан өзгөчө мааниге ээ нерселерди иргеп алып, аларды акыл-насаат афоризмдери аркылуу берген. Макал менен лакаптар К.Р.Ушинскийдин образдуу айтымында – бул «элдин акылмандыгы даана көрүнгөн сүйлөөдөгү тунуктук жана асылдык» [181, 439-б.]. Ал эми В.Даль болсо макал менен лакаптардан элдин акылынын мыктысын көргөн, жүрөктүн үнүн уккан, турмуш акылмандыгынын күчүн сезген. Ал макалдарды «элдин акылмандыгынын» жыйындысы, «эл турмушунун чындыгы» [57, 29-б.] катары баалаган.

Белгилүү болгондой, татаал кубулуштардын маңызын таң калаарлыктай тактык менен чагылдырган учкул сөздөр бар. Элдин адам, тарбия жана инсандын калыптануусу тууралуу асыл ойлору менен маанилүү акыл кептери жуурулушкан макал-лакаптары дал ушундай учкул сөздөрдүн чордонун түзөт.

Адамдардын жүздөгөн, миңдеген муундары макал-лакаптар аркылуу тарбияланышкан. Айрым макал-лакаптар, ал тургай, чыгаан улуу инсандардын жашоо девизине да айланып кеткен.

Ошентип, афоризмдердеги иронияны, каймана маанини пайдалануу менен кандайдыр бир педагогикалык тактыкты сактоо аркылуу эл адамдардын кемчиликтерине, өксүктөрүнө, жаман сапаттарына көңүл бурган жана бул кемчиликтерди четке кагуу багытындагы каалоо-тилектер менен умтулууларды жараткан.

Айтылгандардын негизинде макалдар менен лакаптар адамды тарбиялоо менен окутуунун дидактикалык принциптери тууралуу элдик түшүнүктөрдү өзүлөрүнө камтыган элдик педагогикалык миниатюралар болуп саналышат деген ой корутундусуна келүүгө болот. Афоризмдердин кыскалыгы жана нускалыгы элге жеткиликтүү болууга шарт түзсө, ритмикалык элементтер менен поэтикалык кеп өнөрү болсо афоризмдерге образдуулукту берип, анын көркөмдүүлүгүн арттырат, афоризмдердин композициялык түзүлүшү, кайталоолорду, риторикалык суроолор менен илептүү сөз айкалыштарын колдонуу, бекемдик, системалуулук жана ырааттуулук принциптерин ишке ашырууга мүмкүндүк берет.

Акырында, коомдун материалдуу турмуш-тиричилигинин шарттарын, элдин ыйык үмүттөрүн, ой-тилектерин, ниеттерин чагылдырган афоризмдер тарбияны жашоо-тиричилик менен тыгыз байланыштырган зарыл шарттарды түзүп беришет.

Элдик педагогиканын эң эле таасирдүү белгиси болуп анын турмуш-тиричилик, жаш муундарды окутуу жана тарбиялоо практикасы менен тыгыз байланышы саналат. Өзү жашоо тиричиликтен суурулуп чыккандыктан, элдик педагогикага жашоо-тиричилик, турмуш-шарт менен болгон байланышын бекемдөө муктаждыгы болгон эмес. Эл тарабынан эл үчүн жаралган педагогика болуп саналгандыктан, элдик педагогика өз жетишкендиктерин эл массаларынын арасына жайылтам деген убараны тарткан эмес. Ушундан улам өткөн мезгилдерде көпчүлүк үй-бүлөлөр менен эл массалары жаш муундарды эмгекти сүйүү, ыймандуу жана адеп-ахлактуу болуу багытында тарбия ишин алып баргандыгы бекеринен болбосо керек.

Элдик педагогика, рухий маданияттын башка көрүнүштөрү сыяктуу эле, өз ара таасир берүү жана бири-бирин байытуу жөндөмүнө ээ. Жашоо-тиричиликтин бирдей эле шарттары, окшош каада-салттар менен үрп-адаттар өз ара таасирленүүгө чалдыгып, формасы жана мазмуну жагынан бири-бирине окшош жомоктор менен афоризмдерди жаратышат.

Элдик педагогикадагы башкы нерсе болуп жаш муундарды тарбиялоо жана окутуу процесси саналат. Эл кантип тарбиянын маңызын түшүнөт, тарбиялоо процессинде кандай ыкмалар менен методдорду колдонот, элдин эмгек, ыйман, акыл, дене жана эстетикалык тарбия тууралуу түшүнүмдөрү кандай? - деген суроолор илимий-педагогикалык кызыгууну туудурат.

Албетте, жаш муундарды тарбиялоодо элдик педагогиканын ролу өтө зор. Бул пикирди ар бир илимпоз-педагогдун эмгектеринен кенен жолуктурабыз. Алсак, профессор Н.И.Имаева өзүнүн изилдөөсүндө элдик педагогиканы: «Бир жагынан элдин оозеки педагогикалык чыгармачылыгы, экинчи жагынан өсүп келе жаткан муунду тарбиялоодогу практикалык ишмердүүлүк...», - деп карайт. Ошондой эле ал өз пикирин мындайча улайт: «Элдик чыгармачылык тарбия тармагындагы жалпыланган элдик тажрыйбаны чагылдырып, тарбиянын элдик теориясынын жана практикасынын негиздерин ачып көрсөтөт» [74, 13-14-б.]. Ал эми профессор М.Р.Рахимова ушуга байланыштуу төмөнкүчө жазат: “Жаш балдарды тарбиялоодо элдик оозеки чыгармачылыкты колдонуунун баалуулугу анын элдин тарыхына, маданиятына, тиричилигине жакындыгы менен аныкталат [152, 15-б.].

Эл дайыма өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоонун маңызын, анын кыйынчылыктарын, кубанычтарын жана түпкү максаттын асылдыгын туура түшүнүп келген. Ошол себептен «Тарбия – зор байлык», – деген сөз эл тарабынан бекер айтылбаса керек. Адамды тарбиялоо – өтө кыйын иш. Бул иш зор камкордукту, көңүл бөлүүнү, жана белгилүү деңгээлдеги билимдер менен шыктарды талап кылат. Элде ушундай жагдайлар менен байланышкан көп сандаган учкул сөздөр бар. Алардын бардыгын «Ким өз жүрөгүн канатпаса, ал баланы тарбиялай албайт», – деген бир сүйлөм менен корутундуласа болот.

Байыркы замандардан эле элге тарбия адамдын пайда болушу менен бирге жаралганы белгилүү болгон. Тарбия – түбөлүк категория, ал адам коомунун өнүгүшү менен бирге жашап жана өнүгүп турат. Эгерде тарбияны

баштоо мезгили кечиктирилип, тарбия туура эмес багытта жүрсө, анда кайра тарбиялоо көйгөйү жаралат. Кайра тарбиялоо маселеси алгачкы тарбиялоого караганда өтө татаал.

Дүйнөгө аттын кашкасындай белгилүү болгон педагогдор эрте балалык мезгилиндеги тарбиянын ролун баса белгилешкен. К.Д.Ушинский бул багытта адамдын мүнөзү анын жашоосунун алгачкы жылдарында калыптанат, бул жылдары мүнөзгө калыптанган нерселер бекем орноп, адамдын экинчи табиятына айланат. Балалык жылдары өздөштүрүлгөн нерселерден айырмаланып, чоң адам тарабынан кийин өздөштүрүлгөн нерселер анчалык тереңдикке ээ болбойт деген пикирди билдирет [184, 90-101-б.].

Кылымдар аралыгында эл балдардын психологиялык жана курактык өзгөчөлүктөрү тууралуу белгилүү бир билимдерди эмпирикалык жол менен топтоп отурган. Эрте балалыктагы тарбияга өзгөчө көңүл бурулган. Бул тууралуу «Тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт», «Баланы жашынан, музоону башынан» сыяктуу кыргыздын учкул сөздөрү айгинелеп турат.

Эмгек элдин педагогикалык жалпы системасынын өзөгүн түзгөндүктөн, ага тарбиялоонун мааниси өтө жогору болгон. Анткени эмгек бардык ийгиликтердин, жетишкендиктердин, оң көрүнүштөрдүн негизги булагы болуп эсептелет. Ушундан улам байыркы замандарда эле балдар менен жаштарды эмгекке тарбиялоо ата-энелердин, андан соң билим берүү жайлары менен коомдук институттардын манилүү парзы болуп келген.

Эмгек – коомдун жашоо-турмушунун негизи, адамзат жашоосунун башталмасы. Анын универсалдуулугу таланттуу, жөндөмдүү, акылдуу, ыймандуу, жароокер, сезимтал адамды жаратуучу күчкө ээ экенинен көрүнөт. Эмгекти жашоонун маңызы катары түшүнгөн адам гана өзүнүн жеке иш-аракетин, ошондой эле коомдук эмгекти негизги баалуулук катары кабылдайт. Бул жагдайлар кыргыз элинин төмөнкү макал-лакаптарында таасын туюнтулган: «Мээнети күчтүүгө мезгил багынат», «Арзан бекен мал

тапмак, оңой бекен жан бакмак», «Ашың калса калсын, ишиң калбасын», «Байлыкты эмгектен изде, теңдикти күрөштөн изде».

Эмгек бардык эле байлыктардын булагы, объективдүү таанып билүүнүн жана билим алуунун олуттуу элементи. Ал адамдын эстетикалык табитин өстүрөт. Башкача айтканда, адам максаттуу эмгектен гана өзүнүн чыныгы бактысын жана коомдогу өз ордун табат. Мына ушул ойлор элдик педагогикада негизги орундардын бирин ээлейт. Ушуга байланыштуу Г.Н.Волков мындай деп жазат: «Эл эмгекти өспүрүмдөрдү тарбиялоодогу негизги фактор катары эсептөөдө анын коомдук ролуна баа берүү менен гана чектелген эмес. Эл тарабынан эмгекке тарбиялоонун өзгөчө, оригиналдуу системасы иштелип чыккан» [53, 69-б.].

Кыргыз жашоосунун шарттарында эмгек, ири алдыда, мал чарбачылыгы, элдик кол өнөрчүлүк менен тыгыз байланышкан. Элдин турмуш-тиричилик маданияты, рухий кулк-мүнөзү миңдеген жылдар бою көчмөндөр цивилизациясы тарабынан жаратылып турган. Бүтүндөй бир доорлордун адеп-ахлактык канондору, моралдык түшүнүктөрү, ал тургай, көркөм табити да адамдын жер энеге жасаган мамилеси менен шартталган. Малчынын оор эмгеги нандын баалуулугун ыйык тутуу, колдон жасалган буюмдарды баалоо, жан-жаныбарларга, табиятка аяр мамиле кылуу, балдарга, эмгек менен эмгекчил адамдарга карата сүйүү сезимин тарбиялаган. Эл эмгекти адам табиятынын баа жеткис касиети катары гана даңктабастан, кандайдыр бир деңгээлде эмгектин шыктандыруучу мүнөзүн идеалдаштырган: «Эмгек – бардыгынын атасы», – дешкен.

Эл дайыма жаш муундар бир катар кесиптерге ээ болуусу менен, «колунан көөрү төгүлгөн чеберге айлануусун» ниет кылып келген. Кыргыздарда «Ашык дөөлөт баш жарат», «Жигитке жетимиш өнөр аз», «Дөөлөт тоголок, мээнет жалпак» сыяктуу пикирлер кенен жайылган. Тарых биздин күндөргө чейин жаш муундарды ар кыл эмгек шыктары жана жөндөмдөрү менен куралдануунун баа жеткис тажрыйбаларын жеткирген. «Айрым нерселер үйрөнүлүп жасалмайынча, башкалары үйрөнүлүп жасалбай

тургандыктан», эл эмгек шыктары менен жөндөмдөрүнө ээ болуу убакыт менен көшөргөн аракеттерди талап кылаарын жакшы түшүнгөн.

«Койчунун кызы Коңуржан, кой келгенде иш кылат», «Жамгыр төгүлүп жатканда тоокко суу берүүчүлөр арбыйт» деген макалдар күбөлөгөндөй, эл жеңил жумушту качырып, кол учунан кыймылдаган адамдарды дайыма шылдыңдап келген. «Ак кол», башканын эмгегинин эсебинен жашоого кыныккан адамдарга карата мамиле өзгөчө терс мамилени жараткан. «Дарактын тамырын балта менен керте чаап, анын бутактарын сугарып жүргөн», б.а. өз эмгегинин натыйжаларын баалабаган же акыл-эссиз, пайдасыз эмгек менен алектенген адамдарды да эл дайыма мыскылдап келген.

Эгерде элдин эмгекке тарбиялоого болгон мамилесин заманбап терминдердин жардамы аркасында чагылдыра турган болсок, анда эл жалпы эмгекке тарбиялоону, ак-ниеттүү, иреттүү жана акыл-эстүү коомдук пайдалуу эмгекти дайыма жактап келгендигин байкоого болот. Ак-ниеттүү жана чын пейилдүү эмгек элдик керемет жомоктордо даңкталган; ушул эле жомоктордо жалкоолор, жатып ичээр, жан багаарлар таамай берилген мыскыл, ирония, курч сарказм аркылуу шылдыңга айланган. Мына ушул маселе тууралуу А.С.Макаренко мындай деп белгилейт: «Жакшы айтылган жомок маданияттуу жүрүш-турушту тарбиялоонун башталышы» [118, 418-б.].

Белгилүү болгондой, жомоктор каармандардын күчү менен мүмкүнчүлүктөрүн идеалдаштырып жиберешет. Бирок алардын негизинде элдин адамга, анын күчүнө, акылына болгон ишеними, ниет кылынган максатка жетүү үчүн тоскоолдуктарды жеңип өтүүгө даярдыгы жатат. Маселен, «Акылдуу дыйкан» аттуу кыргыз эл жомогунда карапайым дыйкан өзүнүн акылмандыгынын, жөндөмдүүлүгүнүн жана эмгекчилдигинин натыйжасында жамандыкты жана адилетсиздикти жеңип, каардуу ханды уятка калтырат. Жомокто адамдын жашоосунун маңызын эмгек түзөөрү баса белгиленет [115, 255-258-б.].

Бүгүнкү күндө билим берүүдө болуп жаткан кайра куруулар менен жандануулар инсан тарабынан интеллектуалдык, адеп-ахлактык, эстетикалык жана физикалык өнүгүүнүн дагы бийик деңгээлдерине жетүү максатын көздөйт. Дал ушундай ниет мамлекеттин интеллектуалдык потенциалын жогорулатып, гуманисттик идеялар менен мамлекеттин беделин, о.э. рухий баалуулуктарды арттырат жана күчөтөт. Билим берүүнүн мазмуну элдин каада-салты менен социалдык маданий баалуулуктарын чагылдырганы азыркы кезде өтө манилүү. Тарыхты, адабиятты, эне тилди билүү, ар кыл өнөр менен алектенүү жаш муундарга өз элинин рухий дүйнөсүнө терең сиңип кирүүсүнө, маданияттын, тарыхтын, жашоо образынын булактары менен өзөктөрүн түшүнүүгө, прогрессивдүү улуттук каада-салттарды улантууга көмөк берет. Жаш муундарды акыл-эс жактан тарбиялоо элдин келечек үчүн бирден бир көргөн камкордугу болуп келген. Өткөн доорлордо эл массалары билимдерден алыс болсо да, алардын аң сезиминин тереңинде билим менен илимге болгон умтулуу дайым жашаган.

Элдик педагогикада акыл жана билим адептүүлүк менен байланышта берилет. Башкача болушу мүмкүн эмес. Анткени, акылдуулук адеп-ахлактын эң эле баалуу жана маанилүү жактарынын бири болуп саналат. Ал адамдын жүрүм-турумунда дайыма негизги орунду ээлеп келген. Башкача айтканда, «Адам акыл-эстин натыйжасында гана адам болгон» [94, 204-б.]. Ушул айтылган пикирди төмөнкү макал-лакаптар толук тастыктайт: «Акылдуу болсоң адамсың, акылсыз болсоң наадансың», «Акылы аздын азабы көп», «Акылман баштаса төргө, акмак баштаса көргө», «Акылсыз атасын акмалайт».

Элдик педагогикада билимдин максаты – дүйнөнүн нерселери менен кубулуштарынын сырларын ачуу, аларга бийлик жүргүзүү. Билимге ээ болуу – узакка созулган карама-каршылыктуу процесс. Ошондуктан элдик көз карашта бардык билимдердин негизин «көрдүңбү, билип ал» деген принцип түзөт жана бул ойду: «Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет», – деген накыл кеп да ырастап турат.

Элдик педагогикада адамдын акыл-эстүүлүгү, бир жагынан, адамдардын моралдык жүрүм-турумдарынын натыйжасы болсо, экинчи жагынан, ийгиликке жетүүнүн жолу жана каражаты катары каралган. Акылдуулук – адамдар үчүн адеп-ахлактык жактан жетилүүнүн булагы жана өз алдынча практикалык колдонмо.

Элдик түшүнүктө акылдуу адам гана терең билимге ээ боло алат, ошол билимдин негизинде акылдуулук артат. «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат», «Акылдан кымбат эч нерсе жок», «Акылды сатып ала албайсың», «Акыл тозбос кийим, билим соолбос булак», «Акылмандын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт», «Дарак тамырына, адам акылына ишенет», «Акылдуу карыя – агып жаткан дарыя», «Акча тапкан бай эмес, акыл тапкан бай» деген пикирлер аркылуу кыргыз эли дайыма билимди, акылдуулукту жогору баалап келген.

Элдин жашоодогу ийгиликтерди жана жетишкендиктерди да акыл-эс менен түздөн-түз байланыштырганы фольклордун башка жанрлары үчүн да мүнөздүү. Элдик пикирге ылайык, акыл адамдын жакшы жашоого, мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга көмөктөшүүчү өтө чоң күч болуп саналат. Маселен, «Акылдуу кыз», «Кыдыр, Акыл, Ырыс», «Акылман сынчы», «Акылман вазир», «Амалдуу кедей», «Акылдуу дыйкан», «Айлакер бала», «Дыйкан менен хан» аттуу жомоктордун каармандары үчүн адамдардын кара күчү эмес, алардын акыл-эсинин күчү чечүүчү роль ойнойт [96]. Анткени, дүйнөдө адам баласы акыл-эс менен жетпей турган эч нерсе жок. Мындан сырткары акыл-эс адамга өзүнүн кылык-жоруктарын тескөөгө, туура жыйынтыктарды чыгарууга жардам берет. Дүйнөдө, коомдо болуп жаткан кубулуштарды жана нерселерди таанып билүүнүн чокусуна дейре акыл-эстин жетиши ошол эле учурда адеп-ахлактык көтөрүңкүлүк менен бир мезгилде болот.

Кыскартып айтканда, илгертеден айтылып келе жаткан «кийимиң менен эмес, акылың менен таңдандыр» деген элдин акылман кеби бүгүн да актуалдуулугун жогото элек. Бул нуска сөз айрым жаштардын билим же

эмгек менен эмес, ата-энесинин акчасына сатылып алынган кымбат баалуу кийим-кечеси менен көйрөндөнгөндөргө берилген элдин жообу болсо керек. Эл өзү эле илимий педагогиканын принциптерине өтө жакын келген билим берүү менен тарбиялоонун дидактикалык принциптерин иштеп чыккан. Билимдердин жашоо-тиричилик менен тыгыз байланышта болушу – элдин эң маанилүү дидактикалык талаптарынын бири. Билим алуудагы системалуулук менен билим берүүнүн үзгүлтүксүздүгү зарыл экендигин байыртадан эле эл массалары сезе билишкен. Бул болсо кылымдар бою иштелип чыккан дидактикалык талаптардын бири болуп саналат. Аталган талаптын мазмунун «Билим алуу агымга каршы күрөшүү дегендик: бир азга эле кармалып калдыңбы, сени дароо эле артка сүрүп кетет» деген элдик ой-пикир таасын мүнөздөп турат.

Акыл тарбиясынан сырткары эл жаш муундарды физикалык тарбиялоонун өзүнө гана таандык нормаларын, методдорун жана каражаттарын иштеп чыккан. Адамдын табигый жашоо чөйрөсүнүн начарлашы, алкоголизм, тамеки чегүү, наркомания өңдүү жосунсуз адаттардын жаш балдарга тийгизген терс таасиринин кеңири жайылышы бүгүнкү күндө ден соолугу чың муунду тарбиялоо маселесин курч коюп отурат. Физикалык тарбия, физикалык маданият ар тараптуу, гармониялуу өнүккөн инсандын ажырагыс компоненттеринен болуп: «Дени соонун жаны соо» накыл сөзү чакырык, үндөө болуп калууга тийиш.

Көптөгөн элдик чыгармачылыкта, айрыкча, «Манас» баштаган баатырдык эпостордо баатырдык сапаттарга ээ болуу, физикалык жактан өспүрүмдөрдү тарбиялоо өзгөчө орунду ээлейт. Элдик пикирге ылайык ден соолугу мыкты, физикалык жактан өнүккөн адам гана өз элин, өз мекенин сырткы душмандардан сактай алат жана улуттук генофонунун тазалыгына биологиялык жактан чоң өбөлгө түзөт [123, 59, 92-б.].

Баланын ден соолугу менен анын физикалык өнүгүүсүнө камкордук көрүү, аны чыдамкай, шамдагай, ийкемдүү кылып тарбиялоо ар дайым элдин талыкпаган камкордуктарынын предмети болуп келген. Балдар менен

өспүрүмдөрдү физикалык тарбиялоо балдар оюндарында, күрөштүн улуттук түрлөрүндө, спорттук мелдештерде өзүнүн татыктуу ордун ээлеп келген. Эл адамдын организминин функциялары, физикалык өнүгүүнүн экзогендик жана эндогендик факторлору тууралуу белгилүү бир түшүнүктөргө ээ болуп келген. «Дары-дармек ичкенден көрө таза аба менен дем алуу алда канча пайдалуу» деген элдик акыл сөздүн мазмуну айтып тургандай, таза аба ден соолуктун маанилүү элементи экендиги байыртадан эле элибизге белгилүү болгон. Эл физикалык тарбия ден соолуктун кепилдиги экендигин эң сонун түшүнгөн. Азыркы учурда айрым жаштар ушул пайдалуу жагдайларды эске албай, өз ден соолугуна кайдыгер мамиле жасаганы бизди өкүндүрөт.

Элдик педагогика тарбиялоонун мазмуну түрдүү көрүнүштөрдүн негизинде жаралат. Ал айрым учурда диний ишенимдерге таянган талаптар аркылуу калыптанат жана аныкталат. Төмөндө теориялык жактан тактоону талап кылган бул маанилүү жагдайга кыскача токтолуп өтүүгө туура келет.

Балдардын индивид катары калыптанышына жана алардын үй-бүлөгө, айлана-чөйрөгө жана башка диндеги жана социалдык катмардагы адамдарга карата жасаган мамилелерине байланышкан көптөгөн маселелерди чечүүдө жана жөнгө салууда диндин ээлеген ордун танууга болбойт.

Белгилүү болгондой, бүгүнкү күндөрү биздин коомдо жүрүп жаткан процесстер, анын ичинде демократия жана айкындуулук динге карата болгон өткөн идеологиянын көпчүлүк жоболоруна шектенүүнү пайда кылды. Объективдүү реалдуулук диний маданияттын, айрым алганда, педагогикалык ойлордун өнүгүшүндөгү диндин маанисин кайрадан карап чыгууну талап кылууда. Анткени, ал тарыхый жактан калыптанган дүйнөгө болгон көз караштын өзгөчө тиби катары педагогикалык маданияттын өнүгүүсү үчүн маанилүү импульстардын бири болгон.

Маселен, ислам коомдук турмуш үчүн зарыл жана оң маанидеги нормаларды кыргыздардын жашоосуна киргизип, ошону менен адамдардын адеп-ахлактык жашоосун жөнгө салып турган. Алардын негизин жалпы адамзаттык моралдын нормалары түзгөн. Эл аларды көптөгөн кылымдар бою

сактоо менен адамдардын күндөлүк турмуш-тиричиликтериндеги нормаларга айланткан [178, 25-26-б.]. Ошондуктан, ислам дин катары эле эмес, адамдарды адеп-ахлактык жактан тарбиялоодогу активдүү фактор катары кызмат кылган. Анын кыргыз элинин педагогикалык ой-пикирлеринин өнүгүшүнө оң таасир тийгизгенинин бир себеби мына ушунда.

Алсак, өткөн учурдагы кыргыздардын көптөгөн агартуучуларынын эмгектеринин негизин диний адеп-ахлактык маселе түзгөн. Алар диндин, анын ичинде исламдын адеп-ахлактык тарбиялоочулук дарамети эбегейсиз экендигин жакшы түшүнүшкөн. Адамдын рухий адеп-ахлактык жетилүүсү менен байланышкан бул дарамет дин аркылуу өзүнө таандык жолдор жана ыкмалар менен ишке ашкан. Өткөн кылымдардагы кыргыз агартуучуларынын көз караштарына ылайык, коомдук жашоодогу диндин негизги функциясы болуп адамдарга тарбия, билим берүүгө катышуу жана башкарууга таасир көрсөтүү саналган. Маселен, «Калыгул, Арстанбек жана Молдо Кылыч коомдогу оор абалдан чыгуу мүмкүнчүлүгүн, ириде, кудайдан күтүшкөн. Ушундан улам алар адамдардан исламдын нормалары менен эрежелерин сактоону талап кылышкан. Акындар динди жакшы жашоонун, биримдиктин жана гармониянын булагы катары, ал эми нравалуулуктун өнүгүшүнүн өзөгүн моралдуулуктун тазалыгы түзөт жана ал адамды кудайга жакындатат деп эсептешкен. Калыгул, Арстанбек жана Молдо Кылыч коомдогу болуп жаткан терс көрүнүштөрдүн себептерин адеп-ахлактуулуктан, кудайдын жолунан кетүүдөн көрүшкөн» [131, 96-б.].

Биз белгилеген кыргыз акындарынын кудайды адеп-ахлактуулуктун чен өлчөмү катары көрсөтүшү адатка айланып келген көрүнүш. Себеби, карт тарых күбөлөгөндөй, моралдык жактан жетилүү бардык мезгилде диндердин негизги идеялык жоболорунун бирин түзгөн.

Ушул жагдайлардан улам диний салттары да өтө күчтүү жана туруктуу болорун баса белгилегибиз келет. Бирок, өз алдынча турганда динге негизделген салттар баланын инсандыгын калыптандырган негизги каражат

боло алышпайт. Алардын өксүгү инсанды калыптандыруу ишине бир жактуу эле таасир этүүсү менен байланышкан.

Кылымдарга созулган таалим-тарбия тажрыйбасы элге балдарды, өспүрүмдөрдү тарбиялоонун белгилүү бир дидактикалык ыкмалары менен эрежелерин иштеп чыгууга мүмкүндүк берген.

Турмуш-тиричилик практикасында балдарга тарбиялык таасир көрсөтүүнүн түшүндүрүү, үйрөтүү, сыйлоо, колдоого алуу, ынандыруу, үлгү көрсөтүү, каймана формада сүйлөө, уяткаруу, жазалоо ж.б. методдору бүгүнкү күнгө чейин жашап келет.

Түшүндүрүү жана ынандыруу балдарда эмгекке болгон оң мамилени, үй-бүлө менен коомдо өзүн татыктуу алып жүрүү сапатын калыптандыруу максатында колдонулат. Элдик педагогика үчүн айыл чарба, кол өнөрчүлүк, турмуш-тиричилик менен байланышкан эмгектин ар кыл түрлөрүн аткаруу ыкмаларын көрсөтүү (эмгек куралдарын пайдалануу, жерди иштетүү, мал кайтаруу, улуттук тамак-ашты жасоо, токуу, кесүү, сайма саюу ж.б.) өзгөчө мааниге ээ. Түшүндүрүү менен көрсөтүүдөн кийин «Колунду көнүктүр, кандайдыр бир ишти жасоодо өзүңө ыңгайлуу болгон көнүмүш адаттарына ээ бол» сыяктуу кеңештер менен коштолгон көнүгүүлөрдү жасоо пайдалуу болгон. Улуулардын кеп-кеңештерин угуу менен балдар өздөрүнө керектүү болуп саналган жөндөмдөр менен шыктарга ээ болушкан.

Элдик педагогиканын кеңири тараган методу болуп үйрөтүү эсептелет. Элде «Нерселерди суу менен жууйт, баланы үйрөтүү менен тарбиялайт», – деген сөз бар. Үйрөтүү эрте балалыкка мүнөздүү. Айтсак, үй-бүлөдө баланы убагында уктап, эрте турууну, оюнчуктар менен кийим-кечени таза жана тыкан тутууну, улуулардын кылган кызматы үчүн «ырахмат» айтууга, ата-энеге, улууларга, өзү теңдүү курбуларга «саламатсызбы», «салам», «жакшы барыңыз», «жакшы бар» ж.б. маданий жүрүм-турумдун талаптарын үйрөтүшөт. Баланы үйрөтүү аркылуу улуулар балдарга тапшырма беришет жана жүрүм-турум менен иш-аракеттердин үлгүлөрүн текшерешет.

Ынандыруу тарбиялоонун методу катары өзүнө түшүндүрүү менен далилдөөнү б.а. балага кандайдыр бир түшүнүктөрдүн, иш-аракеттердин, жорук-жосундардын тууралыгынан күмөн санабай, акырындык менен адеп-ахлак тажрыйбасына ээ болуп, аларга таянуу менен багыт алуусу үчүн конкреттүү үлгүлөрдү көрсөтүп берүүнү камтыйт.

Сыйлоо жана колдоо көрсөтүү тарбиялоонун методу катары үй-бүлөдө тарбиялоо практикасында кеңири пайдаланылат. Бала дайыма өзүнүн жүрүм-турумун, ойлогон оюн, кылган ишин баалоо зарылдыгына ээ болуп турат. Оозеки мактоо менен ата-эненин колдоосу – үй бүлөдөгү эң алгачкы сыйлоо. Мактоонун колдоо көрсөтүү каражаты катары ролу канчалык жогору экенин байкоо менен, эл «Балдар менен Кудай өзүн мактаган жерде болгонду жактырат», деп келген. Адатта балдарынын жүрүм-турумун, ар кыл жетишкендиктерин ата-энелер «азамат», «жакшы», «абдан жакшы» деген сөздөр менен алкоого, колдоого алышат. Ошону менен катар эле эл бул колдоо же мактоо сөздөрүн жылмаюу, жаркын маанай менен айтуу зарылдыгын байкаган. Эгер тапшырылган иш өз деңгээлинде аткарылбаса, анда ата-эне «Эч нерсе эмес», «Макул, жарайт», «Ушунусуна топук, тобо кылалы», – деп суз маанайда, жылмаюусуз айтышат. Бул жагдайда балдар алардын ишмердүүлүгү кандай баалангандыгын жакшы түшүнүшөт.

Үлгү көрсөтүү, өзгөчө ата-эненин жеке үлгүсү – элдик тарбиядагы эң күчтүү методдордун бири. Ата-эненин адеп-ахлактык сыпаты, алардын эмгеги, коомдук ишмердүүлүгү, үй-бүлөдөгү өз ара мамиле, курчап турган башка адамдарга жасаган мамиле, буюмдарга, өнөргө жасаган мамилелердин бардыгы балдар үчүн үлгү болуп саналат жана алардын инсан катары калыптануусуна зор таасир берет. Элдик акылмандык тарбиялоо процессинде оң өрнөк менен үлгүнүн зор маанисин төмөнкүчө туюндурат: «Эгер бойго жеткен уулуң болсо, анда карапайым, жөнөкөй кишиден дос күт, эгер бойго жеткен кызың болсо, анда сенин курбуң уз болсун».

Балдарга тарбиялык таасир көрсөтүүнүн маанилүү поэтикалык формасы болуп бата эсептелет. «Бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт», – деп жаштарга жакшылык, ийгилик каалоо менен бата берилет.

Элдик педагогика тарбиялоонун мажбурлоо, жазалоо, уяткаруу, тыюу салуу, күнөөлөө сыяктуу методдорун да көз жаздымда калтырган эмес. Элде жосунсуз жоруктар менен татыксыз жүрүм-турумдар оозеки формада айтылган. Мындай айыптоолор бала өз күнөөсү менен жаңылыштыгын сезди, эми аларды кайталабайт деген ынанымдар менен коштолот. Уяткаруу ата-эне тарабынан сейрек колдонулса да, алдын алуунун тарбиялык иш-чарасы катары элдик педагогикада өзөктүү орунду ээлеген.

Ошентип, элдик афоризмдер тарбияны адамдын «баа жеткис байлыгы» катары карайт. Эл балдардын курактык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, аларды тарбиялоонун максаттары, милдеттери, ыкмалары, методдору жана шыктары тууралуу белгилүү бир түшүнүктөргө ээ болгон. Мында, өзгөчө маани эрте балалыктагы тарбияга берилет, алардын ойлоо ишмердүүлүгүнүн маанилүүлүгү баса көрсөтүлөт.

Жалпылап айтканда, элдик педагогика балдарды жана өспүрүмдөрдү тарбиялоонун нравалык, интеллектуалдык, физикалык, эстетикалык сыяктуу эң маанилүү багыттарын өзүнө камтыйт. Анын эң негизги фактору болуп элдик мораль, этика, этикет эсептелет. Эл келечек муундардын ден соолугу чың, моралдык-этикалык нормаларды өздөштүргөн, рухий жактан бай болушу үчүн дайым кам көргөн. Элдик мораль адамдын эмгекти сүйүүсүн, жакшы жүрүм-турумун, боорукердигин, жөнөкөйлүгүн, жупунулугун шарттаган.

Элдик педагогика – өтө кенен, көп кырдуу коомдук көрүнүш. Анын маңызын ар тараптуу түшүнүүгө болот. Ушундан улам элдик педагогикага мүнөздөмө бергенде окумуштуулардын ойлорунда кээ бир айырмачылыктар кездешет. Бирок, алар элдик педагогиканын маңызын терең, ар тараптуу түшүнүүгө жол ачат.

К.Д.Ушинский элдик педагогикага өтө чоң маани берүү менен, элдик чыгармачылыктын эстеликтеринин балдарды тарбиялоодогу жогорку ролу жөнүндө көп токтолгон. Мындай мамилени ал төмөнкүчө чечмелейт: «Эл жараткан жана элдик негизде курулган тарбия абстракттык идеялардын негизинде жаралган же башка элдерден кабыл алынган тарбияга байланыштуу системаларда жок күчкө ээ. Ар бир жандуу элдик тарых кудайдын жердеги эң сонун **жаратманы** болуп саналат. Ал эми тарбиячы мына ушул бай жана тунук булактан пайдаланышы керек» [184, 100-101-б.].

К.Д.Ушинскийдин кийинки пикирине ылайык ар бир элдин педагогикалык ойлору өзүлөрүнө мүнөздүү болгон улуттук мааниге да ээ болушат. Ушуга байланыштуу ал мындай деп жазат: «Ар бир эл – өзүнө гана мүнөздүү тарбиялоо системасына ээ»; «Адамдын жан дүйнөсүндө улуттук белгилер баарынан терең тамырланган», «Бардык элдердин тарбиялык идеялары башка тараптарына караганда терең улутташкан [180, 425-б.].

Советтик мезгилде элдик педагогиканын маселелерине биринчилерден болуп кайрылган Г.С. Виноградов элдин педагогикалык маданиятынын курамдык бөлүгү болуп саналган кубулуштун маңызын сүрөттөп жазуу менен, «элдик педагогика» түшүнүгү жана термини жашоого укуктуу деп баса көрсөткөн. Элдик педагогика «система гана эмес, билимдердин, шыктардын жана жөндөмдөрдүн суммасы да болуп эсептелет», – деп жазган ал. Окумуштуу элдик педагогиканы белгилүү бир багыттагы инсанды калыптандыруу максатында эл тарабынан колдонулган шыктар менен жөндөмдөрдүн жыйындысы катары мүнөздөгөн. Анын пикиринде элдик педагогика жөнүндө кеп козгогондо педагогикалык теорияны эмес, педагогикалык практиканы түшүнүү абзел. Айтылгандардын негизинде Г.С.Виноградов жаш муундарды окутуу жана тарбиялоо максатында эл тарабынан колдонулган таасир берүү каражаттары менен пикирлердин жыйындысын «элдик педагогика» деп атоо ылайыктуу деп эсептеген [49, 4-б.].

«Элдик педагогика – деп жазат Г.Н.Волков, – бул элдик оозеки чыгармачылыкта, салтта, үрп-адаттарда, элдик оюндарда сакталган педагогикалык маалыматтардын жана тарбиялык тажрыйбалардын тутуму, тарбия жаатындагы элдик эмпирикалык билимдер, оозеки педагогикалык чыгармачылык. Элдик педагогика адамзаттын миң жылдык тажрыйбасын топтогон жана эл арасында биздин күндөргө чейин жашаган педагогикалык маданиятты изилдөөнү сунуш кылат» [51, 7-б.]. Г.Н.Волковдун элдик педагогикага берген бул аныктамасы азыркы педагогикалык илимде туруктуу деп кабыл алынып келет.

Кыргыз окумуштуусу А.Алимбеков жогорку айтылган пикирлерге жана кошумча далилдерге таянуу менен, элдик педагогикага төмөнкүчө жалпы аныктама берет: «Элдик педагогика – бул улут улут болуп калыптанганга чейин эле узак мөөнөт жашап, белгилүү географиялык жана тарыхый шарттардын, элдин керектөөлөрүнүн негизинде өнүгүп-өркүндөп, адамды муундан-муунга мурасталган идеялардын, ишенимдердин, ыймандык нарк-дөөлөттөрдүн духунда тарбиялоого багытталган эмпирикалык билимдердин жана практикалык иш-аракеттердин бөтөнчө системасы.

Эгерде элдин рухий жактан өнүгүшү үчүн кайдыгер кароого мүмкүн болбогон, атүгүл анын тагдыры үчүн олуттуу мааниге ээ болгон бөтөнчө кубулуштар бар десек, анда алардын сыр түйүнүн чечмелөөчү илимдин жаралышы да мыйзам ченемдүү зарылдык. Этнопедагогика илиминин жаралышы дал ушул мыйзам ченемдүүлүктөр менен түшүндүрүлөт» [12, 7-б.]. Бул аныктамада элдик педагогикага байланыштуу негизги жагдайлар эске алынган ачык байкалат.

«Элдик педагогика» менен «этнопедагогика» түшүнүктөрү бир маанини бербейт. Биз жогоруда белгилегендей, элдик педагогика элдин таалим-тарбиялык идеяларынын, тажрыйбаларынын жыйындысы. Ал эми «этнопедагогика» элдик педагогикага негизделген теориялык ойлордун, илимдин чөйрөсү. Тактап айтканда, «Этнопедагогика – бул өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоо боюнча калайык-калктын тажрыйбасы, анын

педагогикалык көз караштары, турмуш-тиричиликтин, үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун жана элдин педагогикасы жөнүндөгү илим» [51, 66-б.].

Элдик педагогиканын маселелери А.Ф.Хинтибидзе, Г.Н.Волков, А.Ш.Гашимов, В.Ф.Афанасьев, Г.Н.Филонов өңдүү бир катар окумуштуулардын негизги изилдөө предметине айланган. Алардын ар бири элдик педагогиканын теориясы менен практикасына өзүнүн салымын кошкон.

Аталган окумуштуулардын изилдөөлөрүндө элдик педагогиканын объектиси менен предмети болуп тарбиялоо жана окутуу процесстери, ал эми анын башкы элементтери болуп адам жана аны тарбиялоо тууралуу эл тарабынан топтолгон эмпирикалык билимдердин, маалыматтардын жыйындысы жана жаш муундарды тарбиялоодогу практикалык ишмердүүлүк эсептелет.

Кыргыз элинин педагогикалык ойлорун изилдөөгө А.Измайлов чоң салым кошкон. Ал өзүнүн эмгектеринде Борбор Азиядагы элдердин педагогикалык ойлорун иликтеп, ар бир элдин таалим-тарбияга байланыштуу тажрыйбаларынын, салттарынын жалпылыгын жана өзгөчөлүктөрүн дүйнөлүк педагогикалык ойлордун өнүгүү контекстинде илимий талдоодон өткөргөн. Окумуштуу Борбор Азияда жашаган элдердин оозеки чыгармаларындагы үй-бүлөдөгү мамилелерди өзүнө камтыган педагогикалык ойлорду караган. Ошондой эле алардын чыныгы адам, адам маңызы, эмгекчил адам, ыймандуу киши, акыл-эстүү адам жөнүндөгү ой-толгоолорун, тыянактарын иликтеген [73].

Кыргыз педагогикалык ойлорун изилдөөдө А.Алимбековдун эмгектеринин ээлеген орду чоң десек жаңылышпайбыз. Анын изилдөөлөрүндө этнопедагогика илиминин жалпы маселелери, кыргыз эл педагогикасынын негиздери, ошондой эле элдик тарбиянын маңызы, мазмуну, эреже-жоболору жөнүндө ыраттуу маалыматтар берилген. Ошондой эле кыргыз этнопедагогикасына байланыштуу кенен түшүнүктөр, терминдер, кубулуштар алгачкы ирет илимий кароодон өткөн [12].

С.Байгазиевдин соңку эмгектеринде элдик педагогиканын маанилүү маселелери көтөрүлгөн. Ал «Манас» баш болгон элдик мурастардын таалим-тарбия идеяларын, элдик педагогикалык акылмандыкты, кыргыздын улуу акындарынын этикасы жана педагогикасын, улуттук кыртыштагы элдик дидактиканын жана методиканын өнүмдөрү же гумандуу педагогиканын башаттарын иликтөөгө чоң салым кошкон [31, 32, 33].

А.Калдыбаеванын эмгектери дагы элдик педагогикалык ойлорду изилдөөгө кошулган олуттуу салым болду. Анын эмгектеринде Калык, Жеңижок, Барпы сыяктуу акындардын чыгармаларындагы улуттук таалим-тарбия салттарынын чагылдырылышы жана алардын бүгүнкү күндөгү мааниси илимий талдоого алынган. Башкы көңүл элдик акындардын педагогикалык ойлорун бүгүнкү мектеп окуучуларын тарбиялоого пайдалануу ыкмаларына бурулат [87, 89, 90].

А.Муратовдун эмгектеринде элдик педагогиканын жана этнопедагогиканын айрым маселелери, кыргыз этнопедагогикасынын пайда болуу булактары, калыптанышы, өнүгүшү, азыркы абалы, кыргыз эл педагогикасынын тарыхы, жазма булактардагы, акындардын чыгармаларындагы таалим-тарбия салттары жана Ч.Айтматовдун педагогикага байланыштуу терең ойлору иликтенген [134, 135].

Кыргыз элдик педагогикасын изилдөөгө белгилүү салым кошкон эмгектердин катарына Р.Абдыраимованын эмгектерин кошсок болот. Окумуштуунун изилдөөлөрүндө тарыхый, адабияттаануучулук, философиялык, социологиялык, психологиялык, педагогикалык адабияттардын, документалдуу булактардын, ошондой эле азыркы учурдагы кыргыз үй-бүлөсүнүн ал-жайын изилдөөнүн негизинде кенже мектеп курактардагы балдарды тарбиялоону өркүндөтүүгө байланыштуу маселелер каралат. Мында элдик педагогиканын түрдүү каражаттары, тажрыйбалары кенен пайдаланылган [3].

Жогоруда аталган эмгектердин катарына М.Рахимова менен Т.Панкованын эмгектерин кошууга туура келет. Алардын усулдук колдонмо

иретинде жазылган эмгектеринде элдик педагогиканын предмети, максат-милдети, функциялары, мазмуну берилип, анын тарыхый өсүү жолу каралган [153, 154].

Ошондой эле кыргыз элинин педагогикалык ойлорун изилдөөгө С.Абрамзон, Н.Ишекеев, Ж.Койчуманов, Н.Имаева, С.Иптаров, Б.Апышев, Ж.Бешимов, К.Кыдыралиев, С.Саипов, К.Абышева, А.Акматалиев, А.Алымбекова, Х.Анаркулова, Т.Асанова, А.Аттокурова, Ж.Каниметов, З.Кусеинова, К.Кыдыралиева, А.Курманбекова, Э.Мурадова, С.Мусаева, Дж.Орозбаева, С.Саипбаева, Т.Уметова, Г.Таджиева, М.Эсенгулова, У.Эгембердиевалардын илимий эмгектери чоң салым кошту.

Жогоруда аталган окумуштуулардын кыргыз элинин педагогикалык ойлорун изилдөө багытындагы өтө баалуу илимий эмгектерине карабастан, бул проблема өзүнүн өтө татаалдыгы жана көп кырдуулугу менен айырмаланат жана кийинки изилдөөлөрдү, илимий жактан тактоолорду, көмүскөдө калган элдик педагогикалык жагдайларды иликтөөнү талап кылат. Мына ушулардын бири болгон кыргыз акындар поэзиясындагы чагылдырылган элдик педагогикалык ойлорду изилдөө зарылдыгы бар. Бул багыттагы илимий иштерди педагогикалык ойлоонун коммуникациялык байланышы, мурастаануучулук идеялар жана алардын кайра жаралышы, педагогикалык изилдөөлөрдүн жалпы гуманитардык проблемалар менен комплекстешкен жагдайлары түзүшү абзел. Ушуга байланыштуу А.Калдыбаева мындай деген жүйөлүү ойлорун билгизет: «...Кыргыз акындар поэзиясы – дүйнөдө кайталангыс феномен. Мына ошол ырчылардын чыгармачылыгы тарых, адабияттаануу, тилтаануу, философия, социология, искусствотаануу багытында изилдөөгө алынды, бирок муну менен акындык өнөрдүн чыныгы сырлары али жеткиликтүү ачылып берилген жок. Ошонун бири – бул кайталангыс феноменге этнопедагогикалык аспектиден бүгүнкү күндүн бийиктиги менен кароо жана аларды эртеңки жаштарды тарбиялоо процессинде рухий гүлазык, улуттук дөөлөт-казына катары пайдалануу» [90, б-б.].

Акындар поэзиясындагы педагогикалык ойлор күбөлөгөндөй, педагогикалык көз караш ар дайым бирдиктүү системада, логикалык-методологиялык формада гана берилбестен, көп учурда жүрүм-турум маселелерин рухий-практикалык таанып билүү жана келечек муундар үчүн пайдалануу нугунда өнүккөн.

Акындар поэзиясындагы педагогикалык ойлорду талдоого алуу ар бир тарыхый мезгилдеги педагогикалык жагдайлардын мүнөзүн терең түшүнүүгө, коомдогу педагогикалык ойлордун аткарган функциясынын өзгөчөлүгүн аныктоого, алардын социалдык жашоодогу ролун ачып берүүгө жардам берет.

Акындар поэзиясы педагогикалык ойго бай көрүнүштөрдүн бири болуп саналат. Аны педагогикалык изденүүлөр, табылгалар ар дайым коштоп жүрөт. Ошондуктан, көркөм сөздөгү чагылдырылган педагогикалык ойлор адам жүрүм-турумун түрдүү аспектилерден кароого мүмкүндүк берет. Акындар поэзиясында педагогикалык идеялар айрым учурда үстүнкү катмарда ачык түрдө берилбейт, тескерисинче, анын түпкүрүндө **жайланышып, жашырылган** түргө ээ болот. Ушундан улам көркөм адабияттагы педагогикалык ойлорду көркөмдүктөн чеберчиликте ажырата билүү зарыл.

Бизге белгилүү болгондой, акындар поэзиясынын көрүнүктүү өкүлү Молдо Кылычтын чыгармалары адилетсиздикке кабылып, анын көөнөргүс мурастары билим берүү тармактарында пайдаланууга, изилдөөгө сясий жактан тыюу салынып келген. Ага негизсиз күнөө тагылып, аны биротоло тарыхый аренадан жок кылуу аракеттери жасалган. Ал эми анын чыгармачылыгы боюнча изилдөө жүргүзүп, маанилүү эмгектерди жазган Т.Саманчин негизсиз сындалган.

Бирок, азыркы эгемендүүлүктүн шартында элибиздин рухий дөөлөттөрүнө, мунун ичинен Молдо Кылычтын чыгармаларына илимий жактан объективдүү баа берүү жаатында көптөгөн иштер жасала баштады. Муну филолог К.Асаналиев, О.Сооронов, С.Байгазиев, философ Ы.Мукасов,

А.Дононбаев, Г.Ботокановалардын илимий эмгектери, изденүүлөрү толук тастыктап турат. Аталган окумуштуулардын эмгектеринде Молдо Кылычтын чыгармачылык жолу, анын дүйнө таанымынын айрым аспектилери ачылып көрсөтүлөт. Ал эми Молдо Кылычтын педагогикалык көз караштары кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун өнүгүү контекстинде ар тараптуу изилдөөдөн өтө элек. Даанышман акындын чыгармалары педагогикалык багыттагы ойлорго, идеяларга өтө бай. Алар келечек муундарды тарбиялоодо өз ордун табышы керек деп ойлойбуз.

Жыйынтыктап айтканда, элдик педагогика – бул эл канча кылымды башынан кечирсе, ошончо кылымды башынан кечирген, тарбия-таалим берүүчү ири коомдук кубулуш. Ал элдин оозеки чыгармаларында, үрп-адат, каада-салттарында чагылдырылган жаштарды нравалык, эмгектик, эстетикалык, физикалык жана гуманисттик жактан тарбиялоого байланыштуу эмпирикалык билимдердин тутуму. Алар практика жүзүндө тастыкталып, такталып, өнүгүп, муундан-муунга өтүп келген, элдин элдүүлүгүн сактап келген гуманисттик салт.

Элдик оозеки чыгармачылыгынын педагогикалык табияты көркөм, өтө көп кырдуу. Фольклордук чыгармаларда таалим-тарбиянын негизги аспектилери, адамдардын жашоосунда, алардын иш-аракеттеринде, жүрүм-турумунда орун алышкан педагогикалык эмпирикалык билимдердин, тажрыйбалардын тутуму берилген. Эпостордо, дастандарда, жомоктордо жана макал-лакаптарда жаштарды тарбиялоо боюнча талаптар, керектөөлөр жана тажрыйбалар кенен чагылдырылган.

Улутубуздун тарыхый жашоо тажрыйбасынын квинтэссенциясы, топтолгон көөнөргүс мурастары – бизге табылгыс рухий байлык. Мындай рухий дөөлөттөрдүн тутуму көп мезгилде ойчулдук, тарбиячылык, чечендик жана сынчылдык ишмердүүлүктөр аркылуу педагогикалык көз караштардын синкреттүү тутумун калыптандырган. Кыргыз акындары элдик рухий жетишкендиктерди өздөрүнүн чыгармаларында топтоо аркылуу, өз тарыхый мезгилдеринин феноменин түзүүгө жетишишкен. Алар көркөм

чыгармалардын негизинде элибиздин рухий казынасына, педагогикалык ойлоруна чоң салым кошушкан.

Молдо Кылычтын кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун өнүгүшүндөгү ролу чоң. Анын чыгармаларында чагылдырылган таалим-тарбия багытындагы идеялары адамдарды терс кылык-жоруктардан арылууга, адеп-ахлактуулукка жана билимге багыттоо максатын көздөгөн. Ал патриархалдык-уруулук өкүм сүргөн тарыхый коомдо акыл-насаат, кеп-кеңеш айтуу, үлгү көрсөтүү, үйрөтүп, жол таап берүү адамдардын адеп-ахлактык жактан жетилиши үчүн маанилүү ыкма экенин терең түшүнгөн.

1.2. Молдо Кылычтын чыгармачылыгы изилдөөнүн объектиси катары

Молдо Кылыч Шамыркан уулу (1866-1917) – XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн бир сапаттан экинчи сапатка, оозеки чыгармачылыктан кол жазма адабиятына карай кадам шилтешине баалуу салым кошкон жазгыч акындардын бири. О.Сооронов адилет белгилегендей, ал «...өз доорунун көрөгөч жана чынчыл сүрөткери болгон» [167].

Акындын өмүр жолу, тагдыры татаал. Жети атасы эл бийлеген атактуу Төрөгелди баатырдын небереси болсо да, ал жаш кезинен кедей-кембагалдардын таламын талашкан, эркиндикти, теңдикти сүйгөн акыйкатчыл адам катары таанымал. Кылыч чоң таланттуу, чыныгы сөз чебери атаккан. Акын адилетсиздикти, арамдыкты, залымдикти көрүп туруп, сүйлөбөй, айтпай коё албаган. Ал эркиндиктин жарчысы да болгон.

Молдо Кылыч мектептен окуп, системалуу билим алган киши эмес. Ал элет ичиндеги ар кайсы молдолордон анча-мынча сабак алып, таалим көргөн. Ошого карабастан акын терең маңыздуу, тарбиялык мааниси өтө жогору казалдарды, дастандарды жана ырларды жараткан. Алардын бардыгын акылы тунук, байкагыч, ааламды, жаратылышты таанып билүү сезим-туюму жетик өнүккөн адамдын акыл-эсинен жаралган чыгармалар деп баалоого болот.

Башкача айтканда, акын өзү көрүп туйган, аң-сезиминен өткөргөн жаратылыш жана коомдук кубулуштарды, көрүнүштөрдү, өзгөрүштөрдү, жашоонун оң-терсин баяндап жазган. Молдо Кылыч дайыма турмуштун өзүн ырдаган, чыгармалары нравалык акыл-насаатка багытталган тарбиячы акын болгон.

Молдо Кылычтын чыгармалары педагогикалык ойлорго өтө бай. Акындын чыгармаларынан биз түркүн кубулуштар жөнүндө толгонууларды, ой жүгүртүүлөрдү табабыз. Анын мурасына талдоо жүргүзүү менен, ал этикалык жана эстетикалык мамилелер, жакшы менен жаман, өмүр менен өлүм, билимдүүлүк менен билимсиздик сыяктуу маселелер жагдайындагы суроолорго, негизинен, туура жооп бергенине күбө болобуз.

XX кылымдын 40-жылдарынын аягында Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдөө боюнча Т.Саманчин, Дж.Шукуров, М.Богданова, Ө.Джакишевдердин алгачкы илимий эмгектери жазылган. Аларда Молдо Кылычтын басып өткөн өмүрү жана чыгармачылык жолу адабий аспектиде каралган. Өзгөчө Т.Саманчиндин эмгектери материалдарды талдоо, тактоо, жалпылоо жана теориялык жыйынтыктарды чыгаруу боюнча Молдо Кылычтын мурасын изилдөөнүн башатында турган.

Т.Саманчин – Молдо Кылыч жөнүндө изилдөөнү баштаган алгачкы илимпоз. Ал XX кылымдын 40-жылдарында акындын чыгармаларын чогултуп, алардын негизинде илимий иш жүргүзгөн. Мунун негизинде М.Ауэзовдун илимий жетекчилиги менен «Молдо Кылыч – первый письменник» аттуу кандидаттык диссертациясын коргогон жана «Кылыч – жазуучу акын» деген илимий монографиясын жарыкка чыгарган. Т.Саманчиндин аталган монографиясы Молдо Кылычтын чыгармачылыгын кеңири жана терең иликтеген алгачкы, ошол тарыхый мезгилдеги жогорку деңгээлде жазылган бирден бир жалгыз илимий эмгек болгон. Ушуга байланыштуу көрүнүктүү илимпоз К.Асаналиев мындай деп туура белгилейт: «Т.Саманчиндин эмгеги азыр да өзүнүн мазмундуулугу жана

адабият иликтөөчүлүк жөндөмү менен кыргыз филологиясынын эң биринчи үлгүлөрүнө жатат» [24, 7-б.].

Т.Саманчиндин эмгегинде Молдо Кылыч кыргыз элинин кызыкчылыгын бийик койгон таланттуу акын экендиги илимий негизде ачылып берилген. Ошондой эле монографияда акын кыргыз элинин агартуучусу катары мүнөздөлөт. Маселен, Т.Саманчин Молдо Кылыч тууралуу мындай деп жазат: «Кылыч бүт өмүрүн жазуучулук ишке жумшаган... Ал адилетсиздикти, арамдыкты, залымдикти, көрө туруп, сүйлөбөй туралбаган. Анын таланты көкүрөгүнөн, жүрөгүнөн демитип сүрөп, сүйлөтүп турган. ...Кылыч өз доорунда илгери даражада турган алдыңкы пикирлүү адам болгон. Ал доордо кыргыз арасында караңгылык, наадандык турмуш өкүм сүрүп тургандыгы белгилүү. Ошол учурда Кылыч китеп маданияты, жазма адабият менен таанышып, кыргыздын биринчи жазма адабиятын негиздөөгө киришти. Ошону менен бирге, ал кыргыз адабиятына андан мурун болбогон жаңы багыт, жаңы идеялык талаптарды киргизди... Кылыч элди маданияттуу турмуш, илим жолуна үндөгөн агартуучу-просветитель акын катарында болгон. Наадандык турмуш өкүм сүрүп турган учурда Кылыч маданияттуу турмушту биринчи баалап, элди илим жолуна, окууга үндөгөн... Кылыч өз дооруна караганда өткөн доорду артык көргөндүгү чын. Бирок, ал кыргыздардын өткөндөгү баатырдык доорун, баатырдык салтын мактап ырдаган. ...Кылыч өткөн доордогу эзилген кыргыз элинин эркиндигин көксөп ырдоо менен бирге, анын чыгармасына жалпы адамкерчилик темасы негиз болгон. Ал адилеттикти, адамкерчиликти ырдаган. Баатырдык, эрдик, өнөрпоздук, жарамдуулук сыяктуу адамдын артык сапаттарын жогору көтөргөн» [162, 212-213, 215, 221-б.].

Ошентип, Молдо Кылычтын чыгармачылыгы боюнча өткөн кылымдын 40-жылдарында Т.Саманчин тарабынан өтө маанилүү изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Алар акындын мурасына байланыштуу жазылган илимий эмгектердин башатында турат.

XX кылымдын экинчи жарымынан тартып Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтар реакциячыл акындар, ал эми Токтогул Сатылганов жана Тоголок Молдо прогрессивдүү, демократиячыл акындар деп жасалма түрүндө бөлүнүп, кыргыз коомунда маңызы жагынан бири-бирине карама-каршы келген эки идеология болгон деген тыянактардын негизинде калпыс эмгектер жазылган [15].

Молдо Кылычтын чыгармачылыгына болгон мына ушундай бири-бирине төп келишпеген баалар өткөн кылымдын 50-60-жылдары Молдо Кылычтын чыгармаларынын тегерегинде болгон талкуулардын келип чыгышын шарттаган. Бул талкууларга катышкан белгилүү окумуштуулар, акындар, партиялык жана мамлекеттик ишмерлер өздөрүнүн көз караштары боюнча экиге бөлүнүшкөн. Алардын бир жагы Молдо Кылыч өткөн жашоону мактаган, анын кайтып келишин самаган, орустардын кыргыз жерине келишине каршы чыккан, динге терең ишенген реакциячыл акын болгон, ошондуктан анын чыгармаларын жарыкка чыгарууга болбойт деген бүтүмгө келишсе, ал эми экинчи жагы Молдо Кылычтын чыгармаларындагы кезиккен айрым чектөөлөрдү ошол учурдагы тарыхый кырдаал менен түшүндүрүшүп, акынды өз доорунун таланттуу, алдыңкы көз караштагы агартуучу акын экендигин далилдешип, анын чыгармаларын жарыкка чыгарууну сунуш кылышкан. Биздин изилдеп жаткан илимий маселе мына ушул жагдайга кенен токтоону талап кылат. Анткени, талкууга катышкандардын көз караштары, биринчиден, жалпы эле заманчы-акындардын мурастарынын кийинки өмүрүнө, аларды изилдөөгө, жайылтууга өзүлөрүнүн зор таасирин тийгизсе, экинчиден, Молдо Кылыч сыяктуу заманчы-акындардын чыгармаларын изилдөөгө методологиялык негиз болгон.

Молдо Кылычтын мурасын, негизинен, сын көз караш менен карап, анын чыгармаларын реакциячыл мүнөздөгү чыгармалар катары саноо менен, алардын жарык көрүшүнө караманча каршы болгондордун башында академик А.Алтмышбаев турган. Ал Молдо Кылыч жөнүндө өзүнүн Кыргызстан коммунисттик партиясынын Борбордук комитетине жазган

катында мындай деп баса белгилейт: «Молдо Кылыч Калыгул менен Арстанбектин орустарга каршы концепцияларын улантуу менен аларга келген саясатты карманган. Ошондой эле ал кыргыз феодалдык коомунун бузулушуна, ата-бабалардын салтынын жоюлушуна Кыргызстандын Россиянын курамына кириши негизги себеп болгон деп эсептеген. ...Заманчылардын мына ушундай тарыхый мезгилге байланыштуу айтымдары дээрлик реакциячыл мүнөзгө ээ болгон. ... Молдо Кылыч өзүнүн өмүрүнүн аягына чейин Кыргызстандагы «Замана» агымынын көрүнүктүү өкүлү болгон» [204, 50-92-б.].

Молдо Кылыч жөнүндө айтылган бул пикир А.Алтмышбаевдин ХХ кылымдын 50-жылдарынын аягында жарык көргөн «Некоторые пережитки прошлого в сознании людей в Средней Азии и роль социалистической культуры в борьбе с ними» аттуу эмгегинде да кайталанган: «Молдо Кылычтын чыгармачылыгында М.И.Богданова айткандай, бирин-бири жокко чыгаруучу реакциячыл жана демократтык эки тенденция дегеле жок. Кылычтын чыгармаларын мындайча жиктөө, бөлүштүрүү акындын реакциячыл жана консервативдик көз караштарын атайын жымсалдап жумшартууга ойлонуп табылган аракет. Чынында да Молдо Кылычтын чыгармаларында бир гана тенденция – чирип, жоголуп бараткан патриархалдык – феодалдык түзүлүштү жактоо жана коргоо тенденциясы бар. Молдо Кылычтын чыгармаларынын идеологиялык мазмуну – бул жалпы жонунан өлүп жоголуп бараткан феодалдык түзүлүштүн муңдуу обону» [15, 59-б.].

Ушул жерде белгилей кетүүгө туура келет. А.Алтмышбаевдин Молдо Кылычка байланыштуу көз карашын анын кийинки окуучулары да улантышкан. Алардын эмгектеринде Молдо Кылыч патриархалдык-феодалдык төбөлдөрдүн идеологу катары сыпатталып, акындын көз карашы коомго жат, реакциячыл көз караш катары көрсөтүлгөн. Бул авторлор өткөн мезгилдин мурастарын окуп үйрөнүүдөгү илимий, объективдүүлүк, тарыхыйлык жана конкреттүүлүк принциптеринен тайып, Молдо Кылычтын

көз карашына баа берүүгө өтө эле бир жактуу мамиле жасашкан. Бул болсо коомдук көрүнүштөрдү өтө эле жөнөкөйлөштүрүүгө, ошондой эле тарыхый фактыларды бурмалоого алып келген. Буга А.Алтмышбаевдин окуучусу К.Ибраевдин төмөнкү жыйынтыгы толук күбө: «Замана агымынын өкүлдөрүнүн элге каршы болгон көз караштарынын маңызы коомдун реакциячыл күчтөрүнүн кызыкчылыгын көздөгөн. Алар (Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч – А.Ш.) өз доорунун коомунун мүнөзүн туура чагылдырууга, аны туура түшүнүүгө жөндөмсүз болушкан. Бул агымдын идеялык мазмуну коомдук өнүгүүнүн жаңы талаптарына карама-каршы турган. Ошол себептүү алардын көз караштары элдин аракетине жана кызыкчылыгына жат болгон» [72, 19-б.].

А.Алтмышбаевдин Молдо Кылычка байланыштуу бир тараптуу көз карашын талкууга катышкан К.Орозалиев да карманган. Ал өзүнүн «Советская Киргизия» (1947-жыл, 14-октябрь) газетасында жарык көргөн «Очередные задачи в развитии исторической науки и литературоведения в Киргизии» аттуу макаласында айрым окумуштуулар тарабынан Молдо Кылычтын чыгармачылыгына «жарым жартылай» баа берилип, акын кайсы бир деңгээлде эзилген катмардын үмүт-тилегин ырдаган деген туура эмес жыйынтык чыгарылып калганын Кыргызстан КП БКсынын Молдо Кылычтын адабий мурасына байланыштуу түзүлгөн комиссиясына билдирген [208, 72-76-б.].

Ал эми И.Батманов Молдо Кылычтын чыгармаларын мааниси жагынан бөлүп баа берүүгө далалат кылгандыгына карабастан А.Алтмышбаев менен К.Орозалиевдин Молдо Кылыч боюнча көз караштарынан алыс кеткен эмес. Ал биринчи топко Молдо Кылычтын «Зар заман» жана «Кысса зилзала» аттуу чыгармаларын кийирген. И.Батмановдун пикири боюнча бул чыгармалар диний-мистикалык духта жазылган. Ошондуктан реалисттик мүнөзгө ээ эмес. Эгерде Молдо Кылычтын «Кысса жана зилзаласынын» өзөгүн күжүрмөн ислам түзсө, ал эми «Зар заманында» орустарга каршы багытталган айтуулар өтө эле көп.

И.Батманов экинчи топко «Чүй баяны», «Бүркүттүн пири», «Керме тоо» аттуу чыгармаларды кийирүү менен, бул чыгармалар көбүн эсе натуралисттик маанидеги чыгармалар жана аларды жаратууда Молдо Кылычтын канчалык деңгээлде катыштыгы бар экендигин тактоо керек деген оюн айткан [205, 43-49-б.].

Т.Сыдыкбеков болсо Молдо Кылычтын адабий мурасынан «Бүркүттүн пири», «Буудайык», «Керме тоо» аттуу чыгармаларды ажыратууну сунуш кылат. Анткени, жазуучунун ою боюнча бул чыгармалар тематикасы, тилинин өзгөчөлүгү жана баяндоо стили боюнча Молдо Кылычтын өздүк чыгармаларына коошпойт. Ал эми «Зар заман» менен «Зилзала» элге таандык болгон чыгармалар катары жарык көрүшү керек. Анткени, аларда стилдик жактан көптөгөн карама-каршылыктар жана Молдо Кылычка тиешеси жок жаныбарлардын жашоосун сүрөттөө, жаратылыштын кубулуштарын баяндоолор берилген.

Жалпысынан Т.Сыдыкбеков Молдо Кылычты ислам дининин тазалыгын коргогон, «Замана» агымынын көз карашын өз чыгармаларында уланткан, өткөндү самап акыр замандын келээрин жар салган реакциячыл акын болгон деген тыянакка келген [213, 37-39-б.].

Ошентип, жогоруда аты аталган илимпоздор, жазуучулар Молдо Кылычтын адабий мурасына бир тараптуу баа беришкен. Алардын ою боюнча Молдо Кылыч өзүнүн чыгармаларында ислам дининин жарчысы болгон, өткөн патриархалдык-феодалдык коомдун салтын, жүрүш-туруш эрежелерин эңсеген, орустардын келишине каршы чыккан реакциячыл мүнөздөгү акын болгон. Ошондуктан алар акындын чыгармаларынын жарык көрүүсүнө ачыктан-ачык карама-каршы чыгышкан.

Эми жогоруда Молдо Кылычтын мурасын кароодо, ага баа берүүдө кетирилген бир тараптуулукка, вульгардык социологияга алып келген айрым туура эмес методологиялык жагдайларга кенен токтололу.

Аты аталган авторлор тарабынан Молдо Кылычтын орустарга каршы айткан айрым ойлору чыгарманын жалпы текстинен бөлүнүп алынып,

каралоо максатында пайдаланылган. Ал эми, тескерисинче, мында акындын орус элинин ишмердүүлүгүн, уюштуруучулук жөндөмдүүлүгүн, маданий жетишкендиктерин, мыйзамга бекем экендигин, тактыгын терең баалаганы жана бул жакшы сапаттар кыргыз элинин кийинки өнүгүүсүнө, жашоосунун жогорку сапатка көтөрүлүшүнө шарт түзөөрүн туура түшүнгөнү атайын эстен чыгарылган.

Молдо Кылычтын адабий мурасына, акындын орус элине болгон мамилесине объективдүү баа бериш үчүн, ириде, ошол мезгилдеги тарыхый абалды эске алуу керек. Анткени, анын чыгармалары учурунда болгон окуялардын, көрүнүштөрдүн түздөн-түз туундусу десек жаңылбайбыз.

Белгилүү болгондой, Кыргызстандын Россиянын курамына кошулушу негизинен прогрессивдүү окуя болгон. Ошону менен бирге эле Россиянын жүргүзгөн колониялык саясатынын тескери таасири кыргыз элине да тийбей койгон эмес. Падышачылык бийлик өзүнүн басып алуучулук саясатынын негизинде өз кезегинде Кыргызстанды колонияга айландырган. Россия өкмөтүнүн жүргүзгөн колониялык саясатынын натыйжасында кыргыз элинин жашоо турмушу өтө оор абалда кала берген. Мурунку таптык жана диний эзүүгө улуттук эзүү кошулуп, кара таман элдин укугу ого бетер чектелген. Салыктардын көбөйүшү ачарчылыкты күчөткөн. Ал эми «кыргыз жергесине орус көчмөндөрү менен кошо келген цивилизациянын жашоо-эрежеси кыргызда көчүп-конуп, малчылык менен күн көрүп келаткан элдин жашоо эрежесин бир топ оорлонтпой койгон эмес» [165].

Айтылган жагдайдын негизинде алгач кыргыз орус мамилелери жалаң эле достуктун, бири-бирин туура түшүнүүнүн жана жакшы маанайда кабыл алуунун негизинде өнүккөн эмес. Эки элдин мамилеси (эгерде бул жерде тарыхый кырдаалдан сырткары эки элдин дилин, тилин жана динин эске алсак) бир топ карама-каршылыктын, түшүнбөстүктүн негизинде акырындап барып калыбына келген. Ушуга байланыштуу Молдо Кылычтын мурасын терең билген жазуучу К.Осмоналиев мындай деп белгилейт: «Молдо Кылычтын орустарга болгон мамилесин, көз карашын шарттуу түрдө эки

мезгилге: алгачкы жана кийинки мезгилге бөлүүгө болот. Эгерде алгачкы мезгилде акынга толгонуу, чоочуркоо, шектенүү жана ушулардын негизинде жерүү, жек көрүү мүнөздүү болсо, кийинчерээк Кылычтын көз карашында белгилүү оң өзгөрүүлөр пайда болот. Эгерде алгачкы мезгилде анын ислам динин орустар булгап коёт го деп коркуп, патриархалдык-феодалдык мамилелердин акырындык менен ыдырай башташын орустардан деп аларды жек көрсө, кийинчерээк Чүй боорундагы жаңы өзгөрүүлөрдү, чарбадагы жаңылыктарды орустар алып келгенин ачык эле айтат» [142].

Молдо Кылыч өз чыгармаларында кыргыз орус мамилесинин алгач кандай калыптанганын, ал эми кийин кандай өнүгүүгө ээ болгонун бурмалабай чагылдырган. Мисалы, Молдо Кылыч өзүнүн «Зар заманынын» башында орустарга байланыштуу:

Эмдигинин карачы,
Орус алып турганын
Түштү жерге жылдызы –

десе, ошол эле чыгарманын аяк ченинде төмөнкүдөй жыйынтык чыгарат:

Орустан көрбө күнөөнү,
Кыргыздын курсун тилеги.
Коём деп жатып куруду,
Бири-бирине күнөөнү.
Казак кыргыз бузулса
Орус жайды билеби?
Орустун ичи кең экен
Эси менен жүргөн эл экен,
Казак менен кыргызды,
Сурак кылаары эп экен.
Алдабаган ар кимди
Убадага төп экен
Улуктары көбүнчө
Акылга дыйкан кеп экен [126, 128, 161-162-б.].

Орус элине болгон Молдо Кылычтын мындай эки тараптуу, ошол эле учурда реалисттик позициялары, жогоруда биз белгилегендей, Кыргызстандын Россияга кошулуш мезгили өтө карама-каршылыктуу жана коомдук турмуштагы ар түрдүү, көбүнчө башка көрүнүштөргө ээ болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Жогоруда биз белгилеген окумуштуулар жана жазуучулар тарабынан диндин коомдогу ээлеген ордун бир тараптуу түшүнүшү, анын оң жактарын четке кагуусу Молдо Кылычтын мурасына илимий түрдө объективдүү баа берүүгө тоскоол болгон негизги себептердин бири.

Дин – өтө татаал тарыхый кубулуш. Ошондуктан, адамзат коомунун өнүгүшүндөгү анын ролу өтө карама-каршылыктуу жана бирдей эмес. Ал коомдук көрүнүш катары адам баласынын айлана-чөйрөнүн, жаратылыштын жана коомдун кубулуштарынын мыйзам ченемдүүлүктөрүн билүүгө, түшүнүүгө жасаган аракетинин негизинде мифологиялык аң-сезимден кийин пайда болгон коомдук аң-сезимдин бир формасы. Коомдун өнүгүшү менен дин да өзгөрүүгө дуушар болгон. Анын коомдогу аткарган функциялары ар кандай тарыхый шартка байланыштуу ылайыкташып өзгөрүүгө ээ болуп турат.

Дин адамдарды тынчсыздандырып келген татаал маселелерден, коомдо жүрүп жаткан процесстерден таптакыр эле бөлүнүп кетпегени тарыхтан белгилүү. Жашоодогу муктаждыктар жана адамдардын коомдук таламдары диний уюмдардын иш-аракеттеринин ажырагыс бир компоненти болуп келген. Динде адамдардын реалдуу турмуштук керектөөлөрү өзгөчө формада туюнтулган. Диндин психологиялык, коммуникативдик, интегративдик, аксиологиялык жана дүйнө таануучулук өңдүү компоненттери айрым тарыхый доорлордо позитивдүү мааниге ээ болушканын танууга болбойт. Алсак, белгилүү мезгилдерде исламдын уюмдары кат таануунун, билимди жайылтуунун борборлоруна айланышып, маданиятты өстүрүүдө алгылыктуу эмгектерди жасашкан.

Диндин коомго тийгизген айрым прогрессивдүү жактарын тануу Молдо Кылычтын мурасына объективдүү баа берүүгө жолтоо болгон. Молдо Кылыч динге ишенген адам, бул жолдон ал өмүрүнүн акырына чейин тайган эмес. Молдо Кылыч өз доорунун инсаны катары ошол доордун коомдук көрүнүштөрүн, түркүн проблемаларын чыгармаларында чагылдырган. Аларды диний көз караш менен да түшүндүрүүгө аракет жасаган. Мындай мамилеси үчүн Молдо Кылычка күнөө тагып, мурастарын четке кагууга болбойт.

Молдо Кылычтын чыгармалары жалаң сын көз караш менен каралып калышынын кийинки себебин – талкууга катышкандардын айрымдары кыргыз акындарын жасалма түрдө эки тарапка: демократ жана реакциячыл лагердеги акындарга бөлүшкөндүгүнөн келип чыккан. Ушундай жасалма бөлүштүрүүнүн кесепетинен чыгармаларында идеялык айрым мүчүлүштүктөрү бар кээ бир акындар демократ акын аталып, ал эми айрым акындардын прогрессивдүү жактары эске алынбай реакциячыл акындардын катарына топтоштурулган. К.Асаналиев ушул жагдайга байланыштуу мындай деп адилет белгилейт: «Молдо Кылычтын адабий мурасына болгон тенденциялуу көз караштын коркунучтуу жагы – кыргыз филосоктору, тарыхчылары, алардын эң алдыңкы катарында ошол эле А.Алтмышбаев, революцияга чейинки кыргыз элинин маданиятын айыгышкан эки тарапка, демократтык жана реакциячыл эки багытка бөлүштүрүп, б.а. улуу Токтогул менен Молдо Кылычты бири-бирине келишпес карама-каршы уюлга койгондугунда. Албетте, мындай вульгардык-социологиялык принциптин максаты айтпаса да түшүнүктүү. Токтогулдун бийик ысмы менен Молдо Кылычты биротоло кыйрата чаап, жокко чыгарууда» [24, 11-б.].

Молдо Кылычтын адабий мурасынын сынга кабылышынын дагы бир себеби болуп акындын эскини эңсөөсү эсептелет. Бул - табигый көрүнүш. Анткени, бийликтеги системалар алмашып, оомалуу-төкмөлүү заман өкүм сүрүп турган тарыхый мезгилде жашоонун жаңы эрежелери өзүнүн жакшы жыйынтыгын бат эле бере койбойт. Бул биринчиден. Экинчиден салттуу

коомдун жакшы салттарын жерибей, сактап калып, кийинки коомдун жүрүш-туруш эрежелерине айландыруу азыр да өз актуалдуулугун жоготкон жок десек жаңылбайбыз.

Акырында белгилеп кетели. Молдо Кылычтын чыгармаларын сын көз менен кароодо «Зар заман», «Зилзала», «Керме тоо» чыгармалары фактыларды талдаган жана алардын негизинде жыйынтык чыгарган илимий эмгектер эместиги эске алынган эмес. Чындыгында, аталган чыгармалар – өздүк предметке ээ болгон искусстволук гана чыгармалар. Илимий эмгектерден айырмаланып, мында окуялар, коомдук көрүнүштөр көркөм каражаттын негизинде берилет. Ушундан улам көркөм чыгармачылыкта айрым кубулуштар жетишээрлик объективдүү баага ээ болбой калышы толук ыктымал.

Ал эми Молдо Кылычтын мурасы боюнча талкууга катышкандардын экинчи тобу таланттуу акындын чыгармаларына дифференциалдуу мамиле жасоону сунушташкан. Алар Молдо Кылычтын идеялык-көркөмдүк жактан шек туудурбаган чыгармаларын жарыкка чыгарууну каалашкан. Мындай мамиле көркөм чыгармаларды объективдүү баалоо үчүн илимий баалуулуктарды эске алууну талап кылган. Алсак, тарыхчы С.Табышалиев Молдо Кылычтын мурасын туура баалоо үчүн тарыхый мамиле жасоону сунуштаган: «Акындын (Молдо Кылычтын – А.Ш.) дүйнө таанымын шарттаган жагдайларды иликтөө жана талдоо керек...» Молдо Кылычтын чыгармалары – ошол тарыхый мезгилдин туундусу. «Молдо Кылычты жалпысынан реакциячыл деп атоо менен, аны кыргыз маданиятынын тарыхынан чийип таштоо терең жаңылыштыкты жаратат. Акынды революцияга чейинки кыргыз элинин маданиятынын эң көрүнүктүү өкүлү катары баалоого туура келет. Ошону менен бирге анын чыгармачылыгындагы бизге жат, кабыл алууга болбой тургандарын сындоого жана четтетүүгө барышыбыз керек» [214, 40-42-б.].

Талкууга активдүү катышкан философ А.Салиев Молдо Кылычтын өмүрү жана чыгармачылыгы кыргыз эли үчүн татаал, өтө карама-каршылуу

убакытта өткөндүгүн, ошого байланыштуу анын ырлары мааниси жагынан ары татаал, ары карама-каршылуу болгондугун эскертет. Ошондой эле ал дүйнөлүк көркөм маданияттын көптөгөн фактыларын жетекке алуу менен, акындын мурастарына туура баа берген. Бул баа өзүнүн объективдүүлүгү менен айырмаланган. Маселен, А.Салиев мындайча жазат: «Акын өзүнүн чыгармачылыгында XIX кылымдын жана XX кылымдын башындагы Кыргызстандагы татаал тарыхый мезгил, кыргыз элиндеги түрдүү катмарлардын көз караштары, мүдөөлөрү жөнүндө реалисттик аракеттердин негизинде чагылдырган...Дүйнөлүк искусстводо, бардык өлкөлөрдүн маданиятында эң сонун көркөм чыгармалар ар кандай формада, диний көз караштар менен байланышта берилгендиги жөнүндө көптөгөн фактылар жолугат. Третьяковкада Суриков менен Верещагиндин сүрөттөрү илинип турат. Мында орус согушчандары Туркестандагы өлгөн адамдарды, күйгөн кыштактарды тебелеп бара жатышкандыктары сүрөттөлгөн жана жергиликтүү калмактар, казактар, кыргыздар, сибирдиктер жалпы жонунан «туземдер» деп аталып, кемсинтилишкен. Бул көрүнүш Суриков менен Верещагинди сыздоого жана алардын чыгармачылыгын чийип таштоого негиз боло албайт. Ошондой эле колонияга айланган элдердин кабыл алуу өзгөчөлүгүнө байланыштуу царизмдин реакциячыл саясаты көп учурда «орустуку» деп аталган... Ошондуктан пайдалуу, демократиялык элементтерди алууга Молдо Кылыч толук татыктуу» [212, 34-35-б.].

Талкууга катышкан Б.Джамгерчинов Молдо Кылычтын чыгармаларындагы кезиккен карама-каршылык «акын жашаган жана ал чыгармаларды жараткан карама-каршылуу доордун, тарыхый абалдын түздөн-түз туундусу», – деп белгилеген [206, 258-б.]. Мааниси жагынан төп келишкен ушундай эле пикирди Б.Керимжанова да билгизген. Ал мындай деп белгилейт: «Молдо Кылычтын дүйнө таанымындагы карама-каршылык ошол учурдагы коомдук жашоонун карама-каршылыгынан пайда болгон. Бирок, акындын поэзиясынын карама-каршы болушуна, ал эми «Зарзаман», «Кысса жана зилзала» аттуу чыгармаларынын реакциячылдыгына

карабастан, анын чыгармачылыгы оозеки поэзиянын жазуу түрүндөгү поэзияга өтмөк мезгили катары кыргыз адабиятынын тарыхында белгилүү орунду ээлейт» [207, 61-71-б.].

Молдо Кылычтын адабий мурасы боюнча жүргүзүлгөн талкууга активдүү катышкан К.Юдахин, А.Токомбаев жана Б.Юнусалиевдер өзүлөрүнүн пикирин бирдиктүү билдиришкен: «Акындын көркөм образдарынын адеп-ахлакка байланыштуу сапаттары азыркы күнгө чейин өзүнүн эстетикалык баалуулугун жоготкон жок. Ал эми Кылыч кыргыз төбөлдөрүнүн кылык-жоруктарын, ач көздүгүн, мыкаачылыгын жана царизмдин колониялдык саясатынын оор натыйжасын ашкерелеген. Бирок, анын өзүнө тиешелүү чектелүүгө байланыштуу царизмди орустардан бөлгөн эмес» [216, 1-33-б.].

Ш.Үмөталиев Молдо Кылычтын чыгармачылыгындагы реалисттик, демократиялык элементтер жөнүндө өзүнүн чечкиндүү, биздин оюбузча, объективдүү пикирин билдирген. Ал Молдо Кылычтын чыгармаларын изилдөөдө бардык тарыхый шарттарды эске алууну жана акындын мурасын илимий планга кийирүүнү сунуштаган. Анын пикирине ылайык, Молдо Кылыч орустарды эки бөлүп караган. Ал падышачылыктын өкүлдөрүн «жаман», ал эми прогрессивдүү көз караштагы орустарды «жакшы» деп атаган. Ш.Үмөталиевдин Молдо Кылыч боюнча негизги жыйынтыгы мындайча болгон: «Молдо Кылыч XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы эң популярдуу жана көрүнүктүү акын болгон десем мен жаңылбаймын» [215, 80-115-б.].

Ошентип, Молдо Кылычтын адабий мурасы ошол кездеги көрүнүктүү жазуучуларды, акындарды, окумуштууларды, партиялык жана мамлекеттик ишмерлерди талкууга тартып, алардын сындарынан өткөн. Талкууга катышкандардын айрымдары Молдо Кылыч орустарга каршы чыккан, динчил, эскини эңсеген реакциячыл акын катары санашып, ырларынын жарык көрүүсүнө карама-каршы чыгышса, айрымдары Молдо Кылычтын өмүрү жана чыгармачылыгы кыргыз эли үчүн ары татаал, ары карама-

каршылыктуу тарыхый мезгилде өткөндүгүн, ошого байланыштуу акын коомдук көрүнүштөргө байланыштуу көз карашында оң жана терс жактар бар экендигин белгилөө менен, акындын чыгармаларынын тандалма жыйнагын чыгарып окурмандарга жеткирүү керектигин сунушташкан.

Дегенибиз менен, айтылган талкуулардын чыныгы жыйынтыгы эске алынбай, ошол кездеги партиялык басым жасоонун кесепетинен Молдо Кылыч бир беткей сыңдалып, «реакциячыл акын» деген атка конуп, чыгармалары жарык көрбөй, аларга байланыштуу жүргүзүлүп жаткан илимий изилдөөлөр токтотулган. Ал эми Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдөөгө негиз салган Т.Саманчинге заманачыл акындардын чыгармаларын көтөрүп чыккан окумуштуу катары саясий күнөө тагылып, репрессияга кабылышы адабият таануу илиминин кийинки өнүгүшүнө бир топ эле кедергисин тийгизген. Ушуга байланыштуу К.Асаналиев мындай деп жазат: «Молдо Кылычтын чыгармалары кээде ачыкка чыгып, анан кайрадан узак жылдар бою катуу тыюу салынган, коомго зыяндуу окуялардын катарына кошулуп келиши, бул кандайдыр бир адамдардын карасанатайлыгынан эмес (андайлардын да болгонуна карабастан), мунун эң негизги себеби, баарынан мурда, авторитардык бийликтин учурунда калыптанган жана тутанып күчүнө кирген, дегеле, адабий мураска, бөтөнчө улуттук көрүнүштөргө карата болгон бир беткей саясатташкан көз карашка, демократиячыл системага, ар кимдин жекече ойлонуу касиет-сапатын, жекече чыгармачыл мамилесин барган сайын мокотуп, бара-бара тыптыйпыл жоготууга багыт алган догматтык философияга барып такалат» [24, 3-4-б.].

Өткөн кылымдын 60-80-жылдарынын аралыгында Молдо Кылычтын мурасына кайрылуу жогоруда айтылган себептерден кийин солгун тартып калган. Эгерде бул багытта изилдөө иштери жүргүзүлсө да, сыңдоо, каралоо максатында болгон. Буга жогоруда биз сөз кылган К.Ибраевдин философия илимдеринин кандидаттык окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациялык иши ачык күбө боло алат [72].

XX кылымдын 90-жылдарынан башталган өлкөбүздүн социалдык-экономикалык, рухий жашоосундагы өзгөрүүлөр Молдо Кылычтын мурасына болгон мамилени өзгөртүүнү, анын чыгармаларына бир жактуу, өтө эле жөнөкөйлөштүрүп баа берүүдөн арылууну жана аларды туура методологиялык принциптин негизинде изилдөөнү шарттаган эле. Мунун жыйынтыгында бир кезде реакциячыл акын аталып, мурасы изилдөө объектисинен четтелип калган Молдо Кылычка карата баа берүү критерийи жаңыланган. Акындын чыгармачылыгына илимпоздордун кызыгуусу артып, өмүрү-чыгармачылыгына болгон тактоолор, толуктоолор киргизилип, илимий эмгектер жазыла баштаган.

«Бул багытта мыкты эмгектенген окумуштууларды, ири алдыда, Омор Сооронов менен Кеңешбек Асаналиевдерди айтууга болот. О.Сооронов Кылычтын чыгармаларын тактап, жарыяланышында иштесе, К.Асаналиев акындын кайрадан элге келүүсүндө анын ырларын, бүтүндөй чыгармаларын колго алып, иликтеп, ал мезгилдин өзгөчөлүгүн да ачып берет. Окумуштуунун бул иликтөөсү Т.Саманчин, Ш.Үмөталиевдерден кийинки эле акынга адилет баа берилген эмгек болуп калды. Башкача айтканда, акындын чыгармачылыгын биздин күндөгү жаңыча көз караш менен иликтөөнүн башаты» [78, 16-б.].

Молдо Кылычтын чыгармачылыгын адабий аспектиде изилдеген илимий эмгектерге А.Эркебаев, Ш.Үмөталиев, К.Осмонбетов, С.Мамытов, А.Обозкановдордун изилдөөлөрүн жана Ш.Искендерованын «Молдо Кылычтын чыгармачылыгы жана иликтөө тарыхы» аттуу кандидаттык диссертациясын кийирүүгө болот. Бул эмгектерде Молдо Кылычтын чыгармаларын системалуу изилдөөгө алуу, өмүрү жана чыгармачылыгына байланышкан фактылык жана адабий материалдарды жалпылоо, поэмаларынын жандык-тематикалык курамын иликтөө, идеялык багытын аныктоо, анын чыгармачылыгын өзү жашаган тарыхый мезгилдин контекстинде кароо, б.а. чыгармаларын жараткан конкреттүү доордун шарттарын эске алуу менен анын акындык, өздүк мүнөзүн ачуу маселелери

көтөрүлгөн. Биз белгилеген илимпоздордун пикири боюнча Молдо Кылычтын чыгармалары – кыргыз акындарынын муунуна мүнөздүү болгон салттуулуктун, рухий жалпылыктардын уландысы. Бирок, бул жаңы деңгээлде уланган. Ал өткөндүн салттарынын жалпылыгы менен гана эмес, ошондой эле XIX кылымдын экинчи жарымына байланышкан кыргыз коомчулугунун турмушундагы терең социалдык, психологиялык өзгөрүүлөр менен да өлчөнөт [199, 143, 122, 138].

Ошентип, Молдо Кылычтын чыгармалары бүгүнкү күндө улам жаңы аспектиде каралып, улам жаңы проблеманы алып чыгууда. Анын адабий мурасы боюнча эгемендүүлүк мезгилинде жазылган адабий багыттагы илимий эмгектердеги негизги көз караштарды жалпыласак, анда бизге төмөнкүлөрдү белгилөөгө туура келет.

Молдо Кылыч – өз учурундагы коомдук, саясий жана башка түйүндүү маселелерди көтөрүп, үн кошкон залкар, ойчул акын. А.Эркебаевдин илимий көз карашында, ал чыгармаларында «...өз мүмкүнчүлүгүнө жараша Россия мамлекетинин, коомдук-саясий тартиптин жана социалдык карама-каршылыктардын, патриархалдык калдыктардын жана жаңы көз караштардын, этикалык талаптардын жана ушул сыяктуу өз учурунун өзгөчө психологиялык жагдайлардын шартындагы кыргыздардын жаңы жашоосун чагылдырган» [198].

Молдо Кылыч – коомдук көрүнүштөрдүн кандай күбөсү болсо, так ошондой чагылдырган реалист акын. Алсак, акын өз чыгармаларында бирде орустардын баскынчылык саясатына нааразы болсо, бирде алардын иштермандыгына, кең пейилдүүлүгүнө, тактыгына ыраазы болгон. Акын элдин кызыкчылыгын бийик койгон мекенчил акын болгон.

Өзүнүн асыл сапаттары менен Молдо Кылыч кыргыз элинин келечегин ойлогон, анын алдыга умтулуп, татыктуу жашоосу үчүн күрөшкөн, таалим-тарбиячы, агартуучу акындардын катарында турат.

Акындын чыгармаларында педагогикалык ойлор кенен берилген. Анын «Зар заман» поэмасы баштан-аяк санаттардан турат. Ал эми көлөмү чектелүү

«Азаматтан», «Алдамчы» сыяктуу ырлары жаштарга түздөн-түз санат-насаат катары жазылган.

Молдо Кылычтын мыкты касиетинин бири – анын сынчылдыгы. Коомдук түркүн көрүнүштөр, адамдардын өз ара мамилелери, жаныбарлардын кыймылдары акындын көз алдынан сыпатталып, сындалып турган. Акын жаратылышта кездешкен нечен түрлүү өсүмдүктөрдү, курт-кумурскалардан баштап, азуулуу айбандарга чейин терип-тепчип, мүнөздөп, алардын пайда-зиянына чейин сүрөттөп ырдаган.

Эгемендүүлүктүн шартында кыргыздардын философиялык ойлоо тарыхын изилдөөдө методологиялык проблемаларды чечүүнүн жаңыча ыкмалары ишке аша баштады. Мунун натыйжасында Молдо Кылычтын чыгармачылыгын тарыхый-философиялык аспектиде изилдөө иштери жүргүзүлүп келүүдө. Буга А.Какеев, А.Аскарров, Ы.Мукасов, А.Дононбаев, М.Абдылдаевдердин илимий эмгектерин кошсок болот.

Аты аталган окумуштуулардын изилдөөлөрүндө заманчыл акындардын чыгармачылыгынын дүйнө таанымдык маңызына байланыштуу проблемалардын интерпретацияланышын диалектикалык логиканын жоболорунун негизинде иликтөө маселеси коюлат. Молдо Кылычтын мурастарынын тыюу салынышынын негизги себептери изилденет. Акындын чыгармаларындагы сулуулук жана көрксүздүк түшүнүктөрү каралат. Молдо Кылыч кыргыз элинин турмушунун реалисттик картинасын, жашоо-тиричиликтеги, өз доорунун адамдарынын дүйнө кабылдоолорундагы жана өз ара мамилелериндеги болгон өзгөрүүлөрдү жалпысынан туура чагылдырганы айтылат. Акындын чыгармачылыгынан негизги этикалык түшүнүктөр бөлүнүп алынып, талдоого алынат. Ошондой эле Молдо Кылычтын диний-мистикалык идеяларынын пайда болуу шарттары жана маңызы жетиштүү материалдардын негизинде, теориялык жактан ишенимдүү ачылып берилет [86, 28, 130, 62, 1].

Акыркы мезгилде Молдо Кылычтын дүйнө таанымынын аспектилерин изилдеген философиялык багыттагы диссертациялык иштер жазылды.

Аларда заманчы-акындардын философиялык ой-толгоолоруна, моралдык таалимдерине, этикалык-эстетикалык интерпретацияларына жана агартуучулук көз караштарына комплекстүү талдоо жүргүзүлгөн.

Алсак, А.Кулманбетованын «Нравственно-этические искания акынов-заманистов» аттуу кандидаттык диссертациясында «заманизм» көркөм чыгармачылыктын өзгөчө түрү, ал эми акын-заманчылар уруулук бөлүнүп-жарылууга каршы турган, адамдарды адеп-ахлакка үндөгөн кыргыз элинин рухий элитасы катары каралат [105].

Г.Ботоканованын «Философемы в творчестве Молдо Кылыча» деген кандидаттык диссертациясында Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын мисалында парафилософиянын жана философиялык ойломдун (предфилософия) системасындагы философема феномени катары философиялык мааниге ээ болгон философиялык идеяларга мүнөздүү өзгөчөлүктөр аныкталган [46].

Ал эми В.Жаныбекованын «Ойчул Молдо Кылыч XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыргыз ренессансынын көрүнүктүү өкүлү» аттуу кандидаттык диссертациясында Молдо Кылычтын дүйнө таанымына концептуалдуу тарыхый-философиялык талдоо жүргүзүлгөн. Анда акындын дүйнөгө болгон көз карашынын калыптанышынын социалдык-маданий детерминаттары жана анын чыгармаларындагы философиялык ойлор илимий талдоодон өткөн. Молдо Кылычтын чыгармаларында жаратылыш жана коомдук кубулуштарды, процесстерди объективдүү түшүнүүгө жакындап барган ойлор көп орун алгандыгы, бирок, реалдуулукту акын терең философиялык-теориялык көз караштан эмес, баёо аң-сезимдин аспектисинен чагылдырганы ишенимдүү берилет [65].

Кийинки кездерде Молдо Кылычтын педагогикалык ойлору изилдөөнүн объектисине айлана баштаганын танууга болбойт. Муну С.Байгазиевдин эмгектери толук тастыктайт. Окумуштуунун эмгектеринде кыргыз этнопедагогикасын изилдөө контекстинде Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорунун айрым аспектилери ачылган [32, 33, 34].

Жогорудагыларды жыйынтыктап айтканда, Молдо Кылыч өзүнүн чыгармаларында кыргыз коомундагы жана адамдардын өз ара мамилелериндеги көрүнүштөрдү, турмуш-тиричиликтеги болуп жаткан өзгөрүүлөрдү негизинен туура чыгалдырган. Акындын мурасындагы жолуккан карама-каршылыктар ошол доордун карама-каршылыгынан келип чыккан.

Молдо Кылычтын өткөндү эңсөөсү негизинен объективдүү мүнөзгө ээ жана бул ошол тарыхый шарттагы кыргыз коомунда күчөп бараткан таптык жиктелүүгө, социалдык теңсиздикке, адилетсиздикке карата адамдардын рухий жактан каршы чыгууларынын жыйынтыгы болгон. Акын өзү жашаган коомдогу айрым көрүнүштөрдү сынга алганда жана өткөндү даңазалоодо жашоо-турмуштун жогорку адеп-ахлактык жана гуманисттик мазмунга ээ болгон принциптерин жетекке алган.

Молдо Кылычтын мурасын изилдөөнүн башатында Т.Саманчиндин эмгектери турат. Аларда акындын басып өткөн өмүрү жана чыгармачылык жолу адабий аспектиде каралган. Т.Саманчиндин Молдо Кылычка байланыштуу изилдөөлөрү өзүлөрүнүн мазмундуулугу жагынан азыркы күндө да кыргыз адабияттаануу илиминде үлгү катары эсептелет.

XX кылымдын аягында кыргыз коомундагы саясий социалдык, экономикалык, рухий өзгөрүүлөр, демократиялык жагдайлар Молдо Кылычтын мурасына болгон мамилени түп тамырынан бери өзгөрттү. Мунун жыйынтыгында бир кезде реакциячыл акын аталып, чыгармалары изилдөөгө алынбай калган Молдо Кылычка баа берүүнүн критерийлери жаңыланды. Акындын мурасына адабиятчылардын, философтордун, тарыхчылардын кызыгуусу артып, анын өмүрү-чыгармачылыгына, дүйнө таанымына байланыштуу тактоолор, толуктоолор киргизилип, маанилүү илимий эмгектер жазыла баштады. Аларда Молдо Кылыч учурундагы коомдук, саясий ж.б. түйүндүү маселелерди көтөрүп, үн кошкон залкар, ойчул акын катары каралат.

Молдо Кылычтын чыгармаларында санат-насаат катары жазылган чыгармаларынын өзөгүн таалим-тарбия, билим алуу маселелери түзөт. Башкача айтканда, акындын мурасында педагогикалык багыттагы ойлор, идеялар кенен чагылдырылган. Ошого карабастан алар бүгүнкү күндө Молдо Кылычка байланыштуу адабият, философия, тарых тармагында жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн контекстинде гана каралып, педагогикалык багыттагы изилдөөнүн өз алдынча объектисине айлана элек.

1.3. Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорунун социалдык-экономикалык өбөлгөлөрү жана идеялык булактары

Албетте, Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашы акындын жашоосу өткөн коомдогу болгон ири өзгөрүүлөргө байланыштуу калыптанган жана өнүккөн, б.а., Молдо Кылычтын чыгармаларында чагылдырылган педагогикалык ойлор акындын доорунун түздөн-түз туундусу. Ушундан улам, төмөндө бизге Молдо Кылычтын педагогикалык баалуулуктарынын негизги өбөлгөлөрү болгон жагдайларга кенен токтолууга туура келет.

XIX кылымдын экинчи жарымы, XX кылымдын башындагы Кыргызстандын социалдык-экономикалык, саясий жана маданий абалы абдан эле татаал болгон. Кыргыз коому XVIII кылымдын экинчи жарымынан XIX кылымдын экинчи жарымына чейин Кокон хандыгынын курамында калган.

Кокон хандыгы Борбордук Азияда орун алган ири феодалдык борборлошкон мамлекет катары эсептелген. Хандыкта өкүм сүргөн феодалдык системанын өндүрүш жолу кыргыз элин да өзүнүн орбитасына тарткан. Ал эми Кокон хандыгынын курамындагы элдердин мурдатан калыптанган маданияттары бири-бирин толуктап, өз ара байыганга мүмкүндүк ачылган.

Кокон хандыгынын идеологиялык негизин ислам дини түзгөн. Хандыктын курамына Кыргызстандын киришинен улам кыргыз элине ислам

интенсивдүү тарап, анын позициясы бекемделген. Отурукташкан кыргыз кыштактарында мечиттер салынып, аларда балдарды окутуу процесси жолго коюла баштаган. Уруу башчылары менен ири феодалдар элдин көчүп-конуп жүргөн бөлүгүндө бирден молдону атайын жалдап кармоону салтка айландырышкан. Ал уруу чегинде элдин диний муктаждыктарын канааттандырганга шарт түзүп, жүргүзгөн диний ырым-жырымдарга баш көз болгон. Жыйынтыгында, кыргыз жеринде араб жазуусу жана ал аркылуу Чыгыш адабиятынын айрым үлгүлөрү тарап, ислам дини кенен тамырлаган.

Кокон хандыгынын тушунда жергиликтүү калк мал чарбачылыктан дыйканчылык кылууга көбүрөөк өтө башташкан. Бул процесс кыргыздарды көчмөнчүлүк турмуштан отурукташкан жашоого алып келүү менен, алардын социалдык маданий турмушунда оң роль ойногон.

Бирок, Кокон хандыгынын кыргыздарга тийгизген социалдык, экономикалык, маданий таасири жалпы жонунан алганда, тескери болгонун танууга болбойт. Анткени, бул мезгилде Кыргызстанда өкүм сүргөн патриархалдык-феодалдык мамилелердин үстөмдүгү өндүрүштүн жана маданияттын өнүгүүсүн кечендеткен. «Кокон хандыгынын басып алышы менен кыргыздар кош эзүүнүн шарттарында – кокон бийлигинин жана жергиликтүү бай-манаптардын эзүүсүндө калган. Бул татаал мезгил элдин эсинде катуу эзүүнүн мезгили жана караңгылыктын, түркөйлүктүн учуру катары сакталып калган. Кокон бийлигинин негизги кызматы калктан салык жыйноо болгон» [45, 32-б.]. Ушул жагдайга байланыштуу В.М.Плоских мындай деп жазат: «Кыргызстандын аймагындагы кокондук чептердин коменданттары кыргыз феодалдарынын өз алдынча башкарууларына бир аз гана кийлигишүүсү болбосо, көбүнчө салык чогултуунун жана аскердик полицей кызматтарынын милдеттерин аткарышкан» [147, 326-б.].

XX кылымдын экинчи жарымынан баштап Россиянын Кыргызстанга болгон кызыгуусу арта баштаган. Натыйжада, 1876-жылы Кыргызстандын бүтүндөй аймагы Россиянын карамагына өткөн. Албетте, Россиянын колониялык иш-аракеттери белгилүү бир өлчөмдө кыргыз элинин турмуш

абалына өзүнүн тескери таасирин тийгизген. Алсак, падышачылыктын Кыргызстандагы негизги кызыкчылыгы аны Россиянын курамдык бөлүгүнө, сырьёлук базасына айландыруу менен, өзүлөрүнөн чыккан өнөр жай продукцияларын сатуу үчүн жаңы рынок катары пайдалануу болгон. Ушул маселе боюнча сенатор-граф К.К.Пален мындай деп жазат: «Бул край (Туркестан, анын ичинде Кыргызстан – А.Ш.) Россияга кошулган биринчи күндөн баштап эле орус өкмөтү үчүн эки кызыкчылыкты туудурган: 1. Мамлекеттик кирешенин жана ички өндүрүш продуктылары үчүн жаңы рынок катары финансылык саясаттын көз карашынан, 2. Борбордук губерниялардагы ашыкпаш элди көчүрүп жайгаштыруу үчүн жаңы аймак катары колониялык саясаттын көз карашынан» [148, 111-б.]. Падышачылык Россиянын Кыргызстандагы жүргүзгөн саясатынын стратегиясы мына ушул эки максатка баш ийген.

Россия өзүнүн колониясы болуп эсептелген Кыргызстанга башкаруунун жаңы, өзүнүн саясий жана экономикалык талаптарын чындаган администрациялык структураны кийирген. Мында, жергиликтүү элдин тарыхый, табигый, социалдык, экономикалык, маданий, улуттук жана диний өзгөчөлүктөрү эске алынбай калган. Өз кезегинде бул «кыргыз элинин этностук, чарбалык, саясий жана рухий биригүү процессине, ички рыногун түзүүгө терс таасирин тийгизген. Администрациялык бирдиктерди түзүүдө падыша төбөлдөрү «бөлүп ал да, бийлик жүргүзө бер» деген принципти карманышып, кандайча оңой башкарууга болот деген бир гана критерийге таянышкан. Тилдик-маданий, этностук белгилер такыр эске алынган эмес» [81, 229-б.].

Пайда көрүү максатын көздөгөн падышачылык Россиянын жер реформасы дагы кыргыз элинин жашоо-турмушуна терс таасирин тийгизген. Жер-салык реформасынын негизинде Россия өкмөтү иш жүзүндө башка жерлерди өзүнүн карамагына алууну ишке ашырган, б.а. жерди өзү билгендей пайдаланган. Жерге болгон мындай мамиле кыргыздардын чарбаны өзүлөрү каалагандай пайдаланышына тоскоолдук кылган. Ушуга

байланыштуу окумуштуу Л.А.Перепелицына орус буржуазиясынын жана помещиктеринин таламын көздөгөн падышалык өкмөт ар кандай жолдор менен Кыргызстандын айыл чарбасынын өз алдынча өнүгүшүнө тоскоолдук кылууга, аны метрополиянын, агрардык сырьёунун кошумча булагы катары гана кармап турууга аракеттенген деп объективдүү белгилейт [146, 11-б.].

Падышачылык Россиянын Кыргызстандагы жүргүзгөн саясатында крайга Борбордук Россиянын дыйкандарын көчүрүп келүү маселеси манилүү орунду ээлеген. Мындай иш чараны ишке ашыруу менен, падыша өкмөтү өзү үчүн крайда орус келгиндеринен түзүлгөн социалдык таяныч түзүүнү максат кылган. Россия бийлиги орус келгиндерин кыргыз жергесиндеги мүмкүн болгон толкундоолорун басууга каршы колдонууну жана крайды орусташтыруу максатында пайдаланууну көздөгөн. Максаттуу жүргүзүлгөн ушундай жер реформасынын жыйынтыгында келгин орустар жакшы жашоого ылайыктуу суу баскан жерлерге ээ болуп, ал эми кыргыздар табияты өтө татаал, жашоого ылайыксыз тоо этектерине сүрүлүп ташталган. Ошол учурда өсүп чыккан орус кыштактары буга толук күбө.

Биз белгилеген социалдык-экономикалык, саясий экспанция кыргыз элине метрополиянын маданиятын таңуулоо, кыргыз калкынын нечен кылымды карыткан салттуу маданиятына көңүл кош мамиле жасоо менен коштолгон. Ал эми жергиликтүү калктын тутунган динин жокко чыгаруу максатында христиан динин таратуу аракеттери да көрүлгөн. Бирок, бул тескери саясаттын ишке ашпасына көзү жеткен падышалык өкмөт жергиликтүү калкка исламдын таасирин күчөтүүгө өтүшкөн. Натыйжада, динге сугарылган кыргыз калкын кыңк эттирбей башкаруу аркылуу колониялдык саясатты жүргүзүүнү көздөгөн.

Ошентип, Россия Кыргызстанды өзүнүн курамдык бөлүгүнө, сырьёлук базасына айландырып, жаңы крайды өнөр жай продукцияларын сатуу рыногу катары пайдалануу максатын көздөгөн. Мындай тескери колониялык саясаттын натыйжасында көчмөн чарбанын жетишкен ийгиликтери жок болуп, салттуу жүрүм-турум жана аң-сезим нормалары талкаланган.

Кыскартып атканда, «падышачылык Россиянын бийлигинин орношу менен Орто Азиядагы башка элдер өңдүү эле, кыргыз эли да падышачылыктын улуттук-колониялык эзүүсүнө туш болгон» [60, 189-б.].

Россия тарабынан жүргүзүлгөн колониялык саясаттын тескери натыйжасында жергиликтүү элдерде улуттук-боштондук күрөш жүргөн. 1916-жылкы чыккан көтөрүлүш Россия империясынын колониялык системасындагы кризисти көрсөткөн. Бул көтөрүлүш аёосуз басылганына карабастан, Борбордук Азия элдеринин, анын ичинде кыргыздардын тарыхындагы жаркын барактарынын бири болуп калган.

Бирок, Кыргызстандын Россиянын курамына кириши менен жергиликтүү элге капитализмдин элементтери акырындык менен тарап, оң маанидеги социалдык-экономикалык жана маданий өзгөрүүлөргө алып келгенин таанууга болбойт. Ушуга байланыштуу Ф. Энгельс мындайча бегилейт: «Чындыгында эле Россия Чыгышка карата прогрессивдүү ролго ээ, ...ал эми Кара жана Каспий деңиздери жана Борбордук Азия, башкырлар жана татарлар үчүн цивилизатордук роль ойнойт» [197, 241-б.].

Кыргызстандын Россияга кошулушунун натыйжасында ал Кокон хандыгынын деспоттук эзүүсүнөн бошонуп, Англия, Кытай сыяктуу кыйла күчтүү мамлекеттердин басып алуу коркунучунан кутулган. Ошондой эле бул тарыхый процесстин натыйжасында жакырчылыктын өнүгүшүнө түздөн-түз тескери таасирин тийгизген уруулар аралык чабыштар токтогон. Барымтага тыюу салынган. Мындай жагымдуу жагдайлар жергиликтүү элдин социалдык-экономикалык маданий эзүүсүнө өзүнүн оң таасирин тийгизген. Ушуга байланыштуу Б.Джамгерчинов мындай деп жазат: «Ички уруулук тирешүүлөрдүн да, барымта үчүн болгон кыргыздардын казактар, калмактар, Чыгыш Кытай ж.б. сыяктуу кошуна элдер менен дайыма болгон куралдуу кагылышууларынын да токтошу Кыргызстандын Россияга кошулушунун кыйла жакшы натыйжаларынын бири болгон» [59, 352-б.].

Россиянын курамына кошулгандан кийин Кыргызстанда орус элинин алдыңкы экономикасынын таасири күчөгөн. Россиянын экономикасынын

тажрыйбага негизделген экономикалык мыйзамдары жалпысынан прогрессивдүү мүнөзгө ээ болуу менен, кыргыз элинин жашоо-турмушу, социалдык өнүгүшү үчүн белгилүү деңгээлде оң мааниге ээ болгон. Капитализмдин элементтеринин Кыргызстанга киришинин натыйжасында патриархалдык-феодалдык мамилелер бузулган жана өндүргүч күчтөрдүн өнүгүүсү үчүн өбөлгөлөр пайда болгон.

Кыргызстандын Россияга кошулушу менен натуралдык чарба жана кыргыз коомунун башка патриархалдык-феодалдык негиздери бүлүнө баштаган, өндүрүш пайда болгон. Алсак, Кыргызстандын түштүгүндө майда кол өнөрчүлүк (кустардык) өндүрүш кыйла кеңири тараган. Алардын саны айыл чарбасында чийки заттарды иштете турган майда ишканалардын эсебинен арбыган.

Аталган тарыхый мезгилге чейин крайда соода буюм алмашуу (бартер) жолу менен болуп келсе, мындан кийин ал үч формада жүргүзүлө баштаган. Тактап айтканда, көчмөн турмушундагылар үчүн буюм алмашуу; жарым көчмөндөрдө - жарманкелик; ал эми отурукташкан элдерде – бир жерде жүргүзүлө турган туруктуу соода мүнөздүү болгон.

Соода-сатык тармагындагы мындай көрүнүш көчмөн эл менен отурукташкан калктын ортосундагы маданий байланыштардын бекемделишине алып келген, чарба жүргүзүүнүн эки тармагында иштеген адамдардын жасаган буюмдары алмашып, ал жалпы маданияттын өнүгүшүнө шарт түзгөн. Ар бир өндүрүштүк топ өздөрүнүн иштеп чыгарган товарларынын өтүмдүү болушу үчүн аларды сапаттуу чыгарууга аракет жасаган. Мындай учурда өндүрүштүк атаандашуу пайда болуп, бул сапаттын жакшырышына алып келген.

Биз карап жаткан тарыхый мезгилде отурукташкан кыштактар, шаар тибиндеги поселоктор пайда болгон. Крайда Пишпек, Ош, Пржевальск, Жалал-Абад сыяктуу административдүү жана маданий борборлор өсүп чыккан. Ал эми Токмок шаары XIX кылымдын экинчи жарымында иш жүзүндө «Түндүк Кыргызстандын соода жана маданий борборуна айланган»

[7, 107-б.]. Анткени, Токмокко жалаң эле Казакстан, Өзбекстандан эмес, ошондой эле, Россиянын Сибир, Европалык бөлүктөрүнөн, Кытайдын Кашкарынан алып-сатуучулар байма-бай каттап турган.

Кыргызстанга капиталисттик элементтердин таралышынын дагы бир маанилүү факторлорунун бири болуп крайда темир жолдун курулушу эсептелет. Тактап айтсак, XIX кылымдын 90-жылдарында Орто Азиялык (кийинчерээк Ташкент) темир жолунун курулушу башталган. Ал 1906-жылы аяктаган. Ошондой эле 1912-1915-жылдары Бухара, Фергана жана Жети-Суу темир жолдору курулган. Албетте, темир жолдордун курулушу жергиликтүү элдин техникалык ойломун байытып, кыргыздардын жумушчу табынын калыптанышына жол ачкан.

Кыргызстандын Россиянын курамына кошулушунун оң таасири, айрыкча, дыйканчылык жүргүзүү тармагында, мал чарбачылыгын өнүктүрүүдө ачык байкалган. Бул мезгилде турак жайдын алдыңкы мүнөздөгү формалары да өнүгө баштаган. Капитализмдин элементтеринин кыргыз жергесине жетиши «жергиликтүү элдин натуралдык чарбасынын бузулушуна жана акча-товар мамилесинин өнүгүшүнө алып келген. Бул өзгөрүүлөр өнөр жайы жана соода тармактары бар шаарлардын айланасында жана калкы арбын айылдарда көп байкалган» [177, 80-б.]. Мындай өзгөрүүлөр, ириде, кыргыз жергесине көчүп келген орустардын иш-аракеттери менен байланышта болгон. Ошондой эле алар жергиликтүү элге «жаңы айыл чарба өсүмдүктөрүн таратып, анын ичинде, буудай, сулуу, картөшкө өстүрүүнү жергиликтүү элге үйрөтүшкөн» [146, 80-б.].

Ал мезгилде кыргыз коому социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр менен катар орус элинин алдыңкы маданиятынын таасири астында калган. Маселен, келгин орус интеллигенттеринин аракетинин негизинде кыргыздардын тарыхын, этнографиясын, жаратылыш байлыктарын, крайдын өсүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсүн изилдөө иши башталган. Кошуна элдер менен байланыш, маданий коммуникация бекемделген. Бөтөнчө нечен кылымдарды карыткан кыргыз элинин оозеки чыгармаларын кагаз бетине

түшүрүү иши колго алынган. Бул өтө маанилүү иш В.Радлов, Ч.Валиханов, П.П.Семёнов-Тяньшанский, И.В.Мушкетов, Н.А.Северцовдун ысымдары менен тыгыз байланыштуу.

Ошондой эле бул мезгилде Кыргызстанда алгачкы маданий жана дарылоочу-медициналык мекемелер ишке кирген. Алгачкы илимий коомдор түзүлгөн. Алар прогрессивдүү коомдук идеяларды, илимий жана медициналык билимдерди жергиликтүү элдин арасына жайылтууда өзгөчө мааниге ээ болгон.

Кыргызстандын ири шаарларына жана шаар тибиндеги поселокторуна орусча, татарча, казакча, өзбекче чыккан газета-журналдар, көркөм чыгармалар келип турган. Жергиликтүү эл үчүн байма-бай китеп базарлары уюштурулган [7, 252-282-б.]. Мунун өзү кыргыз элинин рухий байлыгын арттырып, аң-сезимдин өнүгүшүнө кенен жол ачкан.

Рухий жактан өзгөрүүлөр кыргыз жергесинде агартуучулуктун өнүгүүсүн шарттаган. Ал татаал жана көп кырдуу маданий-тарыхый феномен катары коомдук өнүгүштүн мурдагы этаптарынын рухий жетишкендиктерин, нарк-насилдерин мурастоо аркылуу, алардын маңызын жаңы цивилизациялык мейкиндикте жана социалдык мезгилде байыткан.

Орус келгиндеринин алдыңкы өкүлдөрү кыргыздарга билим берүүнү, агартуучулукту жайылтууну, жашоо-турмуштарын жакшыртууну көздөшкөн. Алардын көпчүлүгү «...өздөрүнүн жан үрөп иштегендигинин, жеке керт башынын камын ойлобогондугунун натыйжасында кыргыз жерине терең из калтырган. Алардын ишмердүүлүгү Кыргызстан элдеринин коомдук аң-сезиминин жана маданиятынын өнүгүүсүнө, элдин түрдүү топторунун өкүлдөрүн агартууга жана аларга билим берүүгө көмөк берген» [154, 276-б.].

Орус келгиндеринин аракетинин натыйжасында жергиликтүү мектептер ачыла баштаган. Анда орус балдары гана эмес, кыргыз балдары да окушкан. Жергиликтүү элдин балдары үчүн орус жергиликтүү мектептери менен катар эле жаңы усулдагы мектептер да ачылган. «Жаңы усулдагы мектептердин программасына арифметика, тарых жана айрым өлкөлөрдүн

географиясы сыяктуу граждандык сабактар киргизилген. Айрым жаңы усул мектептеринде орус тили окутулган» [154, 276-б.]. Ушул жагдайды Л.А.Перепелицына мындай деп белгилейт: «Жаңы усул мектептеринин программаларында табигый илимдерге кыйла орун берилген, бул албетте, прогрессивдүү мааниге ээ болуу менен, өз кезегинде крайда диний эмес маданияттын айрым элементтеринин таралышына мүмкүндүк ачкан» [146, 80-б].

Кыргызстанга маданиятты жана билимди таратууга орус элинин өкүлдөрү менен катар татар интеллигенттеринин өтөгөн эмгектери зор болгон. Бул көрүнүш начар изилденип, же такыр эле изилденбей келүүдө. Ушуну эске алуу менен, төмөндө ага кыскача токтоло кетели.

Бизге белгилүү болгондой, XIX кылымдын экинчи жарымында Приволжиелик татарлар Кыргызстанга көчүп келе баштаган. Алар жергиликтүү элдин маданиятын көтөрүүгө, билимин арттырууга мүмкүнчүлүктөрүнө жараша көмөк көрсөтүшкөн. Мында келгин украин жана орустардан татарлардын артыкчылыгы болгон. Анткени, кыргыз менен татардын бир динди туткандыгы, тилдеринин жакындыгы, үрп-адат, каада-салтынын окшоштугу татар элинин алдыңкы өкүлдөрүнүн Кыргызстандагы агартуучулук, маданий ишмердүүлүгүнө кенен жол ачкан. Алар кыргыз элинин жашоосуна көп жактан оң таасир берүү менен бирге жаңы методдогу жадиддик мектептерди жана медреселерди ачышкан. Ал эми «...татар мектептерине карата кыргыздар үчүн мусулманчылыкты да, илим-билимди да окуткандыгы менен пайдалуу эле. Кыргыз калкын агартуу ишине уруятка чейинки жаңы усулдагы татар мектептеринин өтөгөн белгилүү кызматы өзүнүн татыктуу баасын алууга тийиш» [31, 38-б.].

Чындыгында татар-мектеп медресесинин кыргыз жергесинде ойногон ролу өтө чоң болгон. Ушуга байланыштуу С.Байгазиевдин төмөнкү пикирине толук кошулсак болот: «Жаңы усулдагы татар мектептери кийинчерээк Алатоонун ар кайсы аймагында акырындап биринин артынан бири ачыла баштаган кыргыздардын өздөрүнүн мектептери (мектепти кыргыздар

медресе деп да коюшкан) үчүн да бир жагынан өрнөк болуп берсе, экинчи жагынан ошол кыргыздын манаптары, эл бийлеген жакшылары ачкан мектептер үчүн кадр даярдоонун устаканасы жана үлгү алуучу усулдук борбор катары да кызмат кылган» [31, 40-б.].

Жаңы татар мектеп-медреселери көбүнчө Пишkek, Токмок жана Пржевальск шаарларында ачылган. Аларда ар түркүн элдердин балдары билим алган. Маселен, Токмокто ачылган жаңы усулдагы «Экбаль» мектебинде ар түркүн улуттардын балдары окуган. 1908-жылы бул окуу жайында 36 татар, 30 өзбек, 9 дунган, 200 кыргыз билим алчу. Акырындап, бара-бара «Экбаль» мектеби бүтүндөй түндүк Кыргызстан үчүн мусулман ишмерлерин даярдоонун өзүнчө бир борборуна айланган. Мында жергиликтүү мектептердин көптөгөн мугалимдери окуган. «Экбаль» диний билим берүүгө да, светский билим берүүгө да чоң көңүл бурган» [6, 39-41-б.].

XIX кылымдын экинчи жарымында билим ала баштаган кыргыз балдары өзүлөрүнө жакыныраак жана түшүнүктүүрөөк болгон эски татар тилинин азбукалары менен окушкан. Ал эми татар тилинде чыккан окуу куралдарында жалаң эле татар, башка чыгыш элдеринин чыгармалары берилбестен, ошондой эле орус жана Европа өлкөлөрүнүн жазуучуларынын чыгармалары да чагылдырылган. Маселен, Кыргызстанга кеңири тараган Каюм Насыр менен Таиб Яхинге тиешелүү болгон окуу китебинде А.Н.Толстойдун балдар үчүн жазылган аңгемелери, М.Е.Салтыков-Шедриндин сатиралык чыгармалары берилген. Бул көрүнүш ошол тарыхый мезгилде татар адабияты өнүккөн улуттардын көркөм баалуулуктарынын кыргыз рухий дүйнөсүнө өтүүсүндө ортомчулук функцияны аркалаганынан толук кабар берет. Ушуга байланыштуу белгилүү татар китеп баянчысы А.Каримуллин мындай деп билгизет: «Казакстан жана Орто Азия элдери татар адабияты аркылуу орус классик адабиятынын мыкты салттарына аралашкан» [93, 197-б.].

XIX кылымдын экинчи жарымында Казан шаарынын басмаканаларында «Манас» эпосунан үзүндүлөр жарык көрсө, Тыныбектин

варианты боюнча «Кыз Сайкал» эки жолу басылып чыккан. Ал эми 1879-жылы ушул эле басмаканалардын биринде «Маклат кыргыз» аттуу кыргыз элинин макалдарынын жыйнагы жарык көргөн. Бул жыйнак кыргыз тилинде жарык көргөн эң алгачкы басма продукция болгон.

Кыргызстандын тарыхын, этнографиясын изилдөөгө татар элинин интеллигенттери да активдүү катышкан. Буга Хусаин Фаизхановдун ишмердүүлүгү ачык күбө. Ал – Ч.Валиханов жана В.А.Радлов сыяктуу манастануунун башатында турган окумуштуулардын бири. Белгилүү окумуштуу М.Усмановдун билдирүүсү боюнча Хусаин Фаизханов казак тилин изилдөө аркылуу «Манас» эпосу өзүнүн тилдик транскрипциясы боюнча казак фольклоруна жатпайт деп бүтүм чыгарган [179, 73-б.].

Казак окумуштуусу А.Маргулан «Манас» эпосун изилдеген ар бир изденүүчү «Көкөтөй-хан жөнүндөгү жомокко» карата өз көз карашын билдирбей коё албайт», – деп жазган [124, 20-б.]. Ал эми Х.Фаизханов «Көкөтөй-хан жөнүндөгү жомок» аркылуу кыргыз элинин «Манас» баатырдык эпосу менен таанышып, аны алгачкылардан болуп изилдөөгө алган.

Ошентип, Россиянын колониялык саясаты, бир жагынан, реакциячыл, басып алуучулук мүнөзгө ээ болсо, ал эми экинчи жагынан, өзүнүн айрым саясий, социалдык-экономикалык, маданий натыйжалары менен Кыргызстанда белгилүү бир өлчөмдө оң мааниге ээ болгон. Тактап айтканда, крайда чарбалык өзгөрүштөр орун алып, патриархалдык-феодалдык коомдук мамилелердин ыдырашы жана трансформацияланышы активдештирилген. Акырындык менен капиталисттик жашоо уклады күч алган. Отурукташуу жана дыйканчылыкка өтүү патриархалдык-уруулук тиричиликти жана натуралдык чарбаны бошоңдоткон. Соода-сатык тармагы өнүккөн. Ушул сыяктуу чарба жүргүзүүдөгү өзгөрүштөр рухий жашоодогу өнүгүүлөр менен коштолгон. Мына ушунун баары коомдогу билимдүүлүктү арттырган, адеп-ахлактын жогорку деңгээлге чыгышына жол ачкан. Ал эми Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашы эң алгач Кыргызстанда XIX кылымдын экинчи

жарымы, XX кылымдын башында түзүлгөн саясий, социалдык, экономикалык жана маданий абалынын түздөн-түз туундусу болгон.

Сөз жок, Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашынын түптөлүшүнө жогоруда биз токтолгон тарыхый социалдык-экономикалык, маданий жагдайлар негизги өбөлгө болот. Ал эми анын педагогикалык ойлорунун идеялык башаты болуп фольклордо, орто кылымдын ойчулдары болгон Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкардын, соңку орто кылымдын легендарлуу инсандары Асан кайгынын, Толубай сынчынын, XIX кылымдын көрүнүктүү өкүлдөрү болгон Калыгул, Арстанбектин чыгармаларында берилген тарбия жаатындагы идеялар, билим берүү чегиндеги ойлор, ислам дининдеги нравалык жагдайлар эсептелет. Анда, ошолорго кыскача токтолуп өтөлү.

Албетте, Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашынын идеялык башаты катары, ириде, фольклордук чыгармалар кызмат өтөгөн. Чыгармалары күбөлөп тургандай, акын элдик оозеки чыгармалар менен жакшы тааныш болгон. Ошондой эле аларды өз чыгармаларында кеңири колдонгон.

Элдик оозеки чыгармалар өзгөчө таалим-тарбияга байланыштуу ойлорго өтө бай келет. Кыргыз фольклорунда жүрүм-турум маселелерге, адеп-ахлактык эрежелерге байланыштуу элдин көз караштары, адамдардын жашоосунун урунттуу учурларына карата мамилелери жөнүндө баалуу ой-пикирлер чагылдырылган. Ушуга байланыштуу К.Д.Ушинский мындайча жазат: «Ар кандай улут ыр, макал, жомокторунан азыркы роман, драмаларына чейин адам кандай болушу керектиги жөнүндөгү түшүнүктөрүн, ишенимдерин бекемдеп келет. Ошол идеалдуу адамды жан дүйнөсүнө жакын бардык сапаттар менен асылдандырат. Ал аркылуу эл өзүн-өзү аңдоо даражасын, жакшы жана жаман насили тууралуу көз караштарын, абийирин туйгузат. Бул болсо улуттун өнүгүшүн коштоп, пейил-мүнөздүн калыптанышына таасир этет» [180, 161-б.].

Моралдык нормаларды жалпылаган «жамандык» жана «жакшылык» түшүнүктөрү моралдык баа берүүнүн өзөгүн түзүшөт. Ушуга байланыштуу ойчул Сократ мындай деп акыйкат белгилеген: «Адамдагы эң негизги чечүүчү нерсе – бул жамандык жана жакшылык тууралуу билим, бирин экинчисинен айырмалай билүү. Бул билим турмушта, жүрүм-турумда жана тарбияда колдонулуучу негизги принцип болуп саналат» [98, 82-б.].

Фольклордук чыгармаларда «жамандык» жана «жакшылык» түшүнүктөрүнүн маңызы даана чагылдырылган. Мында, «жакшылык» деген түшүнүккө «жамандык» деген түшүнүктү салыштыруу аркылуу баа берилет. Башкача айтканда, оң маанидеги моралдык нормалардын баалуулугу терс маанидеги моралдык нормалар менен салыштырып караганда гана айкындыкка ээ болот. Элдик көз карашка ылайык жакшылык – көтөрүңкү маанайды жараткан жеткилең, оң маанидеги кубулуш. Ал эми жамандык – жүрүм-турумдагы терс маанидеги кубулуш. Адам жаман же жакшы, адилетсиз же боорукер, ыймансыз же ыймандуу болуп төрөлбөйт. Адеп-ахлактагы бул сапаттар социалдык чөйрөнүн таасири астында калыптанат.

«Манас» эпосу баш болгон элдик оозеки чыгармаларда моралдык баа берүүнүн маанилүү жагынын бири болуп адилеттүүлүк жана адилетсиздик маселелери эсептелет. Элдин көз карашына ылайык, адилеттүүлүк – бул жогорку адамкерчиликке, боорукерликке, айкөлдүккө ээ болуу. Адилеттүүлүк ыймандуулук менен тектеш келет. Ал адамдарга жасалган гумандуу мамиленин негизинде келип чыккан оң маанидеги моралдык касиеттердин эң жогоркусу.

Элдик оозеки чыгармаларда гуманисттик мамиле адамды башка макулуктардан айырмалап, өнүктүрүп-өстүрүүгө багытталган таалим-тарбия берүү менен айкалышкан түшүнүк. Ал эми адамдык атты алып жүрүүнүн, коомдогу ордун таба билүүнүн бирден бир жолу – инсандын ыйманын сактоо. Адепсиздиктен, ыймансыздыктан коомду арылтуу элдик чыгармалардын милдети болуп эсептелген.

Биз жогоруда белгилегендей, фольклордо элдик билимге өзгөчө орун берилет. Элдин көз карашына ылайык, билимдин натыйжасында адам дүйнөнүн нерселери менен кубулуштарынын сырларын ачат. Аларга бийлик жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк алат. Билимдүүлүктү жетишкендиктин эң эле баалуусу катары баалаган элибиз «көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет», – деген жыйынтык чыгарган [99, 204-б.].

Элдик педагогикалык көз карашка ылайык, билимдүүлүк, биринчиден, талыкпаган эмгектин, жакшы жүрүм-турумдун натыйжасы, экинчи жагынан, ийгиликке жетүүнүн, жашоону оң жакка өзгөртүүнүн бирден бир каражаты. Билимдүүлүк адамдардагы нравалык жетилүүнү тастыктайт жана өз алдынча практикалык колдонмо катары: «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат», «Акыл алтын, ой күлүк», «Малдан жарды калсаң кал, акылдан жарды калба», «Акыл байлыгы – азбас байлык» [99, 88, 226, 29, 30-б.], - деп келишкен..

Кыргыз фольклорунда берилген элдик көз карашка ылайык, билимдүүлүк адамдын жакшы жашоого болгон мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга мүмкүнчүлүктү кеңейткен күч болуп саналат. Адам баласы кара күчкө басым жасабайт. Акыл тегеретип оокат кылса чоң ийгиликтерди жаратат. Акыл-эс адамдын жүрүм-турумун тескейт. Адам жашоосуна билимдин кенен жайылышы аркылуу мурунтан болуп келген жаратылыш менен коомдогу кубулуштардын жана нерселердин табышмагы азаят, адеп-ахлактын деңгээли жогорулайт. Башкача айтканда, билимдүүлүк адамдагы башка жакшы нравалык сапаттардын пайда болушуна бирден-бир себеп болуп эсептелет. Ушуга байланыштуу Сократтын: «Билимдүү адам эч качан жакшылыкка каршы турбайт» [190, 158-б.], - деген пикири эң туура.

Орто кылымда жашап өтүшкөн жердештерибиз Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгардын педагогикалык көз караштарынын кыргыз элинин этникалык педагогикасына, анын ичинен, Молдо Кылычтын педагогикалык ой-пикирлерине тийгизген таасири чоң болгон. Анткени, алар адабият жана тил илими тармагындагы эле көрүнүктүү адистер болбостон, ошондой эле

педагогика тармагында өз издерин калтырган аалымдар болгон. Ушул жагдайга байланыштуу Г.Н.Волков: «Байыркы Чыгышта акындар бир эле мезгилде окумуштуу, окумуштуулар акын болушкан. Калк арасында илимий билимдер поэзия аркылуу таркалган. Таалим-тарбиянын өзү да поэзия аркылуу ишке ашкан. Эл тарабынан нарктуу акын педагог катары, нарктуу поэзия педагогика катары кабылданган» [цит. бул боюнча 169, 105-б.], - деп таамай белгилеген.

Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» поэмасы – этикалык-дидактикалык чыгарма. Анда дүйнө таануучулук проблемалар өтө кеңири жана ар түрдүү берилген. Ал эми жүрүм-турум маселелери ар тараптан каралып, жогорку деңгээлде чечмеленет. Жусуп Баласагындын пикирине ылайык, башка моралдык түшүнүктөр өзүлөрүнүн салыштырмалуу, субъективдүү мүнөздөрү боюнча адилеттүүлүк жана билимдүүлүк түшүнүктөрүнүн түздөн-түз туундусу болуп эсептелет. Ушундан улам ал адилеттүүлүккө, билимдүүлүккө өзгөчө көңүл бурган.

Жусуп Баласагын үчүн адилеттүүлүк коомдо кыймылдаткыч күч болуп эсептелет. Ал коомдун турмушун, адамдардын жашоосун жеңилдетип турат. Адилеттүүлүк – бул, ириде, жоопкерчилик. Ал жеке эле карапайым адамдарга гана эмес, ошондой эле бийлик чөйрөсүнө аралашкан адамдарга да таандык. Анткени, бийликтин негизги жана аныктоочу шарты адилеттүүлүк шарты болуп эсептелет:

Бийликтин эң негизи – адилеттик,

Чындык барда козголбой турат бийлик [35, 122-б.].

Жусуп Баласагын, жогоруда биз белгилегендей, адам жашоосундагы билимдин да ролун өтө жогору баалаган. Ал «рационализмдин, тагыраак айтканда, Чыгыш перипатетиктеринин салтын улантуу менен, адам үчүн акыл-эстин ролун өтө жогору баалаган, акыл-эстин жашоодогу, адамдардын өз ара мамилелериндеги асыресе адеп-ахлактык сапаттарды калыптандыруудагы, өнүктүрүүдөгү маанисин бөтөнчө белгилеген» [137, 59-б.].

Жусуп Баласагындын ою боюнча, адеп-ахлактуулук билимге ээ болуу менен тыгыз байланыштуу. Билим адамга жаман, коомго жат көрүнүштөрдөн алыс болууга жардам берип, анын жашоосундагы ийгиликтердин, жетишкендиктердин жаралуусун шарттайт. Башкача айтканда, билим адептүү адамдын калыптанышы үчүн негизги каражат.

Акындын педагогикалык көз карашына ылайык, адам терең билим алыш үчүн көп эмгектениш керек. Чыныгы эмгектен жаралган билим адамды чыйралтат, анын март жана айкөл болушуна шарт түзөт. Адам эмгекке негизделген билимсиз өзүнүн алдына койгон максатына жетпейт, кыйынчылыктарды жеңе албайт. Ушул маселе тууралуу ал мындайча жазат:

Окугандар акылдуу улук болоор,
Билимдүүгө түгөнбөс байлык коноор.
Окуган жан өзү көрөөр жемишин,
Тоскоолдук жок акыл-эстүү эр үчүн!
Окуу-билим, акылдуу-акыл курап,
Билимдүү ойдогусун кабыл алат.
Түркөйгө оору, кырсык жакын болот [35, 59-б.].

Ал эми «Түркий тилдер сөз жыйнагын» жазып калтырган окумуштуу Махмуд Кашгар да өз учурунда педагогикалык ойлорду белгилеген. Албетте, окумуштуунун бул эмгеги бүтүндөй эле түрк элдеринин тилдеринин сөздүгүнө арналаган. Ошондой болсо да, андан ыйман, адеп-ахлак, этика, таалим-тарбия тууралуу айтылган акыл-насааттарды өзгөчө бөлүп көрсөтө алабыз. Аларда адамдар өз ара түрдүүчө карым-катнашка, алака-мамилеге кабылат. Ал белгилүү жагдай-шарттарга жараша оң да, терс да болушу мүмкүн. Бул турмуштун диалектикасынан келип чыгат. Жакшылык, чындык, жалгандык, адилеттүүлүк болбосо, караөзгөйлүктүн баркын билүү кыйын. Жамандыктын болушу гана жакшылыкты көркүнө чыгарат. Адамдар төрөлгөндөн эле жаман же жакшы, каардуу же боорукер, адилетсиз же ак ниет болушпайт. Аталган сапаттар адамдар өздөрү жашаган социалдык чөйрөгө жана шарттарга жараша калыптанат. Адам өзүнүн

замандаштарынын, үй-бүлөнүн жана курчап турган чөйрөнүн таасиринен улам адептүү же адепсиз, ыймандуу же ыймансыз болуп чыгат.

Махмуд Кашгар боюнча кишидеги билимдүүлүк, маданияттуулук, адептүүлүк, тарбия көргөндүк, бийик адамкерчилик, сезимталдуулук эң биринчи кезекте анын сүйлөгөн сөзүнөн, башкаларга кылган мамилесинен, бир сөз менен айтканда, кеп маданиятынан, сөзмөрлүгүнөн билиниши керек. Ошондуктан, сөздүктүн автору жыйнактын башынан аягына чейин сөз маданиятын адамдагы эң башкы касиет катары кайра-кайра баса белгилеп, эске салып жүрүп отурат. Андан соң адамдар арасында кездешүүчү ар кандай сапаттарды терең колдоого алып, коомдун мүчөлөрүнө таалим-тарбия болуучу асыл ойлорду баяндоого айрыкча көп көңүл бөлөт. Маселен, ал сөздүктө мындай деп жазат: «Адеп-ахлактуулукка, тарбиялуулукка маани бер» [96, 156-б.], «Тарбиясы жок адам бактысыз жана эч нерсеге ээ болбойт» [95, 266-б.].

Махмуд Кашгар Жусуп Баласагын сыяктуу билимге өзгөчө орун берген. Ал билимди жогору баалоо менен, аны бардык эле ийгиликтердин негизи катары санайт. Билим адамдын жүрүм-турумундагы тескери көрүнүштөр менен төп келбейт. Ал – адамды адеп-ахлактуулукка калыптандыруудагы негизги факторлордун бири. Билимдин жардамы аркылуу гана адам өзүн бийиктикке көтөрө алат жана өзүнүн артына жакшы изин калтырат. Мисалы, Махмуд Кашгардын сөздүгүндө төмөнкүчө берилет: «Бакыт белгиси – билим», «Уулум, орундуу кеңешти ук, өзүңдү өзүң тарбиялап, кадыр баркка жет, эл арасында чыныгы окумуштуу бол, билимиңди жайылт» [96, 403, 369-б.].

Өмүрлөрү уламышка айланган соңку орто кылымдын ойчулдары Асан кайгы, Толубай сынчы моралдык принциптерди, жүрүм-турум эрежелерин жана мезгилдин талабын ачып берүүгө аракет жасашкан. Маселен, Асан Кайгынын мурастарында моралдык маселелерге басым жасалган. Мында моралдык эрежелердин, б.а., өз ара сыйлашуунун, шайкештиктин бузулушу жамандыктын жаралышын шарттайт. Өз ара сыйдын жок болушу адамдар

ортосундагы жана адам менен табияттын ортосундагы мамилелердин сакталбашына алып келет. Гармониянын негизин гуманизм түзөт. Ушундан улам адамдар мамилесиндеги жамандыкты жоюу, жан-жаныбарга жан тартуу, аларды түшүнүү жана баалоо керек:

Боорунда буту жок,
Жылан байкуш кантти экен?
Жатаарына жайы жок,
Чымын байкуш кантти экен?
Асыраарга ата жок,
Жетим байкуш кантти экен? [209, 2-б.].

Толубай сынчынын педагогикалык көз карашына карапайым элдин жашоосун жеңилдетүү үчүн көргөн аракет мүнөздүү. Ал жогорку адеп-ахлактык идеалды, моралдык ишенимди кароо менен сезимди, адамдын кылык-жоругун ички манилүү толгонууларынын мотиви катары чечмелейт. Толубай сынчы мында жоомарттыкка, берешендикке, кең пейилдикке маани берет. Тескерисинче, сарандыкты адамдардын жаман кылык-жоруктарынын келип чыгуу себеби катары карайт. Ушуга байланыштуу ал «Кең пейилдүү кемибейт, тар пейилдүү жарыбайт», - деп белгилеген [116, 24-б.].

Ал эми Санчы сынчынын мурастарында моралдаштырылган тенденцияларга караганда, социалдык сынчыл мотивдер басымдуулук кылат» [80, 641-б.]. Башкача айтканда, анын көз карашында жеке кызыкчылыкка караганда кыргыз элинин кызыкчылыгы бийик коюлуп, бийлик чөйрөсүндөгү адилеттүүлүк, кичи-пейилдик, жупунулук элге жакындык даңкталат:

Компоңдогон Кудаян,
Кордугуңду койбодуң.
Акыр түбү оңбодуң... [211].
Ушу сенин тушунда,
Журт бузулат ушунда
Калың кыргыз бузулат,

Качып, бозуп кысылат [116, 26-б.].

Албетте, Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашынын калыптанышына Калыгул менен Арстанбектин чыгармачылыгы таасир берген. Маселен, Калыгулдун чыгармаларында педагогикалык багытта терең ойлор, туура жалпылоолор берилген. Мында жакшылык акыл жана билим менен байланыштырылып, аларга адептик жашоодо өзгөчө маани берилет. Жамандык түркөйлүк менен коштолоору ишенимдүү сүрөттөлөт. Акындын көз карашында акылдуу болуу – адамдын жашоосундагы эң ири жетишкендиктердин бири. Адам акылдуулуктун натыйжасында гана адам боло алат.

Акын өзүнүн замандаштарын билим алууга үндөйт. Билимсиз жарык дүйнө караңгы болоорун, маданияттуу жашоо үчүн билимди ар дайым үзгүлтүккө учуратпай, толуктап туруунун зарылдыгын баса белгилеген. Ал, билим адамды күчтүү, көз карандысыз, бактылуу кылаарын аныктап көрсөткөн:

Окусаң билим үйрөнүп,

Орундуу жазган кат жакшы [9, 77-б.]

....

Илим билген амалдуу аяр болот

Кандай болгон жумушка даяр болот [9, 57-б.].

Калыгулдун көз карашында материалдык байлыкка болгон кызыкчылык адамды терс моралдык сапаттарга алып келет. Ал эми руханий байлык, билим адамды кең пейил, айкөл кылат. Жан дүйнөнүн байлыгына, билимге ээ болгон адам гана жакшылык жасоого жөндөмдүү [9, 61-б.].

Калыгулдун чыгармалары күбөлөгөндөй, эмгек адамдын жашоо тиричилигинин негизги шарты жана компоненти. Адам материалдык байлыгына, социалдык абалына карап эмес, пайдалуу иш жасаганына карап бааланат. Ал эми эмгекчилдик жакшы адат болуп эсептелет [91, 20-б.].

Акын адамдардын өз ара мамилелериндеги достукту, ак ниеттикти, чындыкты, берилгендикти, сыйлоону жогору баалаган. Ал аталган

түшүнүктөргө карама-каршы келген менменсинүүнү, кастыкты, көрө албастыкты, ичи тардыкты, эки жүздүүлүктү сындаган. Адептүү, билимге бай адам жөнөкөй болоорун, жокко кейибей, болгонго топук кылып жашаарын эскерткен:

Кайгысыз киши карыбайт,
Калп айткан киши жарыбайт.
Беш тогоол өтпөй жай болбойт,
Бейли тар киши бай болбойт.
Көп болуп жылдыз ай болбойт,
Көөнү тар адам бай болбойт [9, 58-б.].

Арстанбектин жалпы чыгармачылык өзөгүн да негизинен адептүүлүккө үндөөчү ырлар түзөт. Акындын ырларынан жүрүм-турумдун бардык жагдайларын камтыган: айрыкча жакшылык жана жамандык түшүнүктөрү, адамкерчилик сапаттары, моралдык принциптердин жашоо кызыкчылыгы, максаттары менен төп келиши ж.б.у.с. идеялардын топтомун табууга болот.

Арстанбектин чыгармаларында адеп-ахлак жашоонун максаты жана мазмуну менен бирге кабыл алынып, алар менен бирдикте түшүндүрүлөт. Ал үй-бүлөдөгү, коомдогу адамдардын бири-бирине болгон мамилелеринин коомдук аң-сезимдин негизинде калыптанган нормалар менен адамдардын ички ыйман сезимдеринин биримдигинде жүрүүчү процесс.

Арстанбектин ырлары күбөлөп тургандай, ал рухийлик деген түшүнүктү тарбиялуулук деген түшүнүк менен байланыштырган. Анын ырлары өтө курч макал-лакаптарга өтө бай жана аларда рухий байлыкка негизделген тарбия эң зарыл нерсе катары түшүнүлөт. Ансыз адам өзүнүн маңызын жоготот. Адамдын тарбиялуулугунун деңгээли анын билимдүүлүгүнүн жана ыймандуулугунун деңгээлин көрсөтөт:

Эп келтирип сөз айтуу –
Эстүүлүктүн белгиси.
Сүйлөгөн сөзү тек кетпей,
Кары, жаш укса умсуна,

Акылдуунун белгиси [23, 87-88-б.].

Арстанбек адамдарды бул дүйнөдөгү материалдык байлыктарга кызыкпоого чакырып, аларды көптү билүүгө, өзүлөрүн жогорку ыймандык сапаттарга тарбиялоого аракеттенүүсүн белгилеген. Социалдык адилетсиздикти сыңдоо менен жалпы жыргалчылыкты, билимдүүлүктү эңсеген. Ал: «Күнүгө алтын тапса да, акылсыз жигит байыбас», - деп баса белгилеген [23, 98-б.].

Арстанбектин пикирине ылайык, адам эмгектин натыйжасында жашоонун туура позициясын тандап алууга жетишет, бакубат жашоого мүмкүнчүлүк алат. Эмгек адамды ар кандай көз карандылыктан бошотуп, эркин кылат. Тескерисинче, эмгек кылбаган киши башка бирөөлөрдүн эсебинен жашоого аракет кылат. Ушуга байланыштуу акын мындайча эскертет:

Киши акысын жегендик

Арамдыктын белгиси.

Мээнет менен жан багыш

Адалдыктын белгиси [23, 81-б.].

Ошентип, Калыгул менен Арстанбектин чыгармачылыгында адеп-ахлактуулук проблемасы эң манилүү орунду ээлеген. Мына ушул маселени түшүндүрүүдө акындардын көз карашындагы терең ишеним жана өз алдынчалык байкалат.

Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашынын калыптанышынын идеялык булактарынын дагы бири болуп дин эсептелгенин танууга болбойт. Анткени Г.А.Жумабаева жазгандай: «Диндеги негизги тема – адамдын ыймандык (рухий) тарбиясы, аң-сезимин өнүктүрүү, тартипке чакыруу, дилдин соолугу жөнүндө камкордук көрүү» [71, 209-б.].

Биз жогоруда кенен белгилеп кеткендей, ислам дини акындын адеп-ахлакка байланыштуу ойлорунда чоң из калтырган. Ал жаран катары ислам идеологиясы өкүм сүрүп турган тарыхый мезгилдин шартында калыптанып, ислам дининин духунда тарбия көргөн. Молдо Кылыч өз мезгилиндеги

коомдогу терс көрүнүштөрдү диний өңүттөн сынга алып, айрым учурда дин аркылуу адептүүлүккө үндөгөн. Деген менен, А.Дононбаев акыйкат белгилегендей: «заманчыл акындардын (Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч – А.Ш.) туюмдарындагы диний, мистикалык-эсхатологиялык элементтердин салыштырма салмагы болоор-болбос эле экенин белгилебей коюуга болбойт, негизинен, алар башталмалык мүнөзгө ээ эмес. Алар дүйнөгө болгон маңыздуу көз караштын кабыкчасы гана болуп эсептелет деп айтууга болот» [62, 168-б.].

Жалпылап айтканда, Молдо Кылычтын доору патриархалдык-уруучулук түзүлүштөн Россия империясынын колониялык саясатынын таасиринде калыптанган жаңы коомдук мамилелер системасына өтүү мезгилине туш келген. Аталган тарыхый жагдай социоэкономикалык укладдардын көп түрдүүлүгү, геосаясий татаал кырдаалдардын, ага жараша диний, этникалык сыяктуу антагонисттик идеялардын өкүм сүрүшү, социопсихологиялык, нравалык, гуманисттик өндүү жалпы этномаданий кризистин курчушу менен мүнөздөлөт.

Россиянын жүргүзгөн колониялык саясаты бир жагынан реакциячыл, басып алуучулук мүнөзгө ээ болсо, экинчи жагынан, өзүнүн айрым саясий, социалдык, экономикалык, маданий натыйжалары менен Кыргызстанда белгилүү деңгээлде прогрессивдүү роль ойногон. Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашы мына ушул тарыхый көрүнүштөрдүн түздөн-түз туундусу.

Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорунун идеялык башаты болуп элдик оозеки чыгармаларда, орто кылымдын ойчулдары болгон Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгардын, соңку орто кылымдын легендарлуу инсандары Асан кайгы, Толубай сынчы, Санчы сынчынын, XIX кылымдын акындар поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү болгон Калыгул, Арстанбектин чыгармаларында берилген тарбия жаатындагы идеялар, билимге байланыштуу ойлор жана ислам дининин адеп-ахлак маселелери эсептелет. Мында, педагогикалык ойлор өтө кеңири берилген: Адамдагы жакшы

сапаттар социалдык чөйрөгө жана шарттарга жараша калыптанат. Адам өзүнүн замандаштарынын, үй-бүлөнүн жана курчап турган чөйрөнүн таасиринен улам адептүү же адепсиз, боорукер же зөөкүр, адилеттүү же адилетсиз, ыймандуу же ыймансыз болуп чыгат. Анын жүрүш-турушундагы жакшы сапаттардын өзөгүн эмгек түзөт. Билим адамдын жашоосундагы тескери көрүнүштөр менен төп келбейт. Ал – адамды адеп-ахлактуулукка тарбиялоодо чечүүчү каражаттардын бири. Билимдин жардамы аркылуу гана адам ийгиликтерге жетише алат, турмушта кезиккен кыйынчылыктарды жеңе алат.

Биринчи глава боюнча корутунду

Главаны жыйынтыктап, кыскача корутундуларды жасай турган болсок, анда бизге төмөнкүлөрдү баса белгилөөгө туура келет:

1. Элдик педагогика байыркы кездерде эле калыптанган. Ал эл өзү канча мезгилден бери жашаса, ошончо мезгилден бери эле жашайт. Кыргыздардын байыркы заманында эле элдик көркөм чыгармачылыктын үлгүлөрү белгилүү болгон. Буга жомоктордо, уламыштарда, эпостордо, макал-лакаптарда элдик педагогиканын алгачкы үлгүлөрүнүн чагылдырылышы ачык күбө.

2. Кыргыз элинин педагогикалык ойлору ойчулдардын, даанышмандардын, акындардын эмгектеринде, чыгармаларында өнүгүүгө ээ болгон. Алар элдик рухий жетишкендиктерди өздөрүнүн эмгектеринде, чыгармаларында топтоо аркылуу өз тарыхый мезгилдеринин феноменин түзүүгө жетишкен жана элибиздин рухий казынасынын, педагогикалык ойлорунун андан ары өнүгүшүнө ири салым кошушкан. Мында Молдо Кылычтын ролу өтө чоң. Анын чыгармаларында таасын чагылдырылган таалим-тарбия багытындагы идеялар адамдарды терс кылык-жоруктардан арылтууга, адеп-ахлактуулукка, гумандуулукка жана билимге багыттоо максатын көздөгөн.

3. Молдо Кылыч өзүнүн чыгармаларында кыргыз коомундагы жана

адамдардын өз ара мамилелериндеги көрүнүштөрдү, турмуш-тиричиликтеги болуп жаткан өзгөрүүлөрдү негизинен туура чагылдырган. Акындын мурасындагы кезиккен айрым карама-каршылыктар ошол доордун карама-каршылыгынан келип чыккан. Молдо Кылычтын өткөндү эңсөөсү, негизинен, объективдүү мүнөзгө ээ болгон. Акын өзү жашаган коомдогу айрым көрүнүштөрдү сынга алганда жана өткөндү даңазалоодо жашоонун бийик адеп-ахлактык, гуманисттик принциптерин жетекке алган.

4. Молдо Кылычтын доору патриархалдык- уруучулук түзүлүштөн Россия империясынын колониялык саясатынын таасиринде калыптанган жаңы коомдук мамилелер системасына өтүү мезгилине туш келген. Оң жана терс жактары менен мүнөздөлгөн бул тарыхый жагдай социоэкономикалык укладдардын көп түрдүүлүгү, геосаясий татаал кырдаалдардын, ага жараша диний, этникалык сыяктуу антогонисттик идеялардын өкүм сүрүшү, социопсихологиялык, нравалык, гуманисттик өңдүү этномаданий кризистин курчушу менен мүнөздөлөт. Акындын педагогикалык көз карашы мына ушул тарыхый доордун түздөн-түз туундусу.

5. Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорунун идеялык башаты болуп элдик оозеки чыгармаларда орто кылымдардын ойчулдары болгон Жусуп Баласагындын, Махмуд Кашгардын, соңку орто кылымдардын легендарлуу инсандары болуп эсептелген Асан кайгы, Толубай сынчы, Санчы сынчынын, XIX кылымдын акындар поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү болгон Калыгул, Арстанбектин чыгармаларында берилген таалим-тарбия, билим жаатындагы ойлор жана диндин адеп-ахлак маселелери эсептелет.

II глава. МОЛДО КЫЛЫЧТЫН АГАРТУУЧУЛУК - ПЕДАГОГИКА- ЛЫК КӨЗ КАРАШТАРЫ

2.1. Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын агартуучулук маңызы

Элдик педагогиканын өнүгүү контекстинде жаралган Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашынын негизин анын агартуучулук, этикалык жана эстетикалык багыттагы ой чабыттары түзөт. Булардын идеялык өзөгүндө таалим-тарбиянын элдүүлүгү жатат.

Агартуучулук – караңгылыктын торунда калган орто кылымды алмаштырууга келген кыймыл. Бул көрүнүш жөнүндө илимий адабияттарда түрдүүчө аныктамалар кездешет. Агартуучулук жөнүндөгү алгачкы илимий көз караш Вольтердин эмгектеринде берилген. Мында ойчул феодализмдин жетишпеген жактарын, деспоттук бийликти, феодалдык-клерикалдык көз караштарды сынга алат. Ал – «ырым-жырымчыл, кудайга ишенген адамдар адамзатка коркунуч туудурат», – деп жазган [17, 187-б.].

Иммануел Кант агартууну адамдарды ар кандай крепостнойлук эски көз карандылыктан арылтуу, акыл-эс аркылуу моралдык жана интеллектуалдык жактан өркүндөтүү катары түшүнгөн. Анын пикирине ылайык, агартуучулук – антагонизмдин, карама-каршылыктын жыйынтыгы [17, 187-б.].

Жан Жак Руссо маданияттын өнүгүү процессиндеги агартуучулуктун бир жактуулугун, жупунулугун белгилөө менен, адамзаттын моралдык жактан жакырланышы аны акырындап отуруп жок болушуна алып келээрин билгизет. Прогресттин карама-каршылыгын ойчул, адамзаттын техникалык ишмердүүлүктөрүнүн өз алдынча күчкө ээ болуусунан, табигый өнүгүүгө карама-каршы аракет жасашынан жана ага үстөмдүк кыла башташынан көрөт. Натыйжада, коомдун мыйзам ченемдүү өнүгүүсү менен жеке адамдын кызыкчылыгында дал келбөөчүлүк пайда болуп, бул ажырым «жаатташууну» түзөөрүн белгилейт.

Руссонун феодалисттик түзүлүштү сындашы, тарыхый окуялардын теологиялык көз караш менен каралышынын четтетилишине жана адамдын өзгөрүлбөстүгү методологиясына негизделген «коомдук келишим» рационалдык теориясынын калыптанышына алып келген. Ойчулдун агартуучулук ой-пикири боюнча «коомдук келишимге ылайык адамдар өз ара бирдей шартта келишим түзүшөт жана бирдей укукка ээ болушат. Бул алардын ортосундагы теңчилдикти жаратат» [16, 571-б.].

Айрым агартуучулар варвардык мезгилден цивилизация этабына чейинки адам тарыхын бир беткей кыймыл катары кароо менен өнүгүүнүн динамикасынын оң маңызын түшүнүшкөн эмес. Алар коомдук өнүгүүнүн бүтүндүгүнөн шек саноо менен, өнүгүүнүн жаңы этабын бир гана буржуазиялык коомдук түзүлүш менен байланыштырышкан. Ушундан улам агартуучулардын айрымдары адам басып өткөн жолдун прогрессивдүү, келечек үчүн керектүү жагдайларын четке кагуу аркылуу нигилисттик көз караштын алкагында калышкан.

К.Маркс менен Ф.Энгельс агартуу процессин коомдук саясий өнүгүү катары карап, буржуазиялык революцияны идеологиялык жактан даярдоо катары баалаган. Тактап айтканда, революциялык кырдаалды ошол доордун саясий өнүгүүсү деп эсептешкен. Ушул жагдайдын негизинде марксисттик историография агартуучулук түшүнүгүнүн маанисин бир кыйла кеңейткен. Айрым рационалисттик доктриналар менен катар ага феодализмге каршы башка агымдарды ыйгарышкан.

Соңку кездерде агартуучулук көрүнүшү ар кандай мааниде каралып жүрөт [149, 150, 48]. Маселен, айрым окумуштуулар агартуучулукту феодализмге жана анын идеологиясына каршы турган буржуазиянын идеялык кыймылы катары түшүнүшөт. Алардын пикирине ылайык, агартуучулар прогрессивдүү таптардын, ошондой эле коомдук өнүгүштөгү капиталисттик жолду көздөшкөн. Ал эми кээ бир авторлор агартуучулук түшүнүгүн кенен мааниде карашууда. Бул көз караштарда агартуучулар

өзүлөрүнүн милдеттерин коомго билимди, илимди, жакшылык идеяларын, акыйкатты таратуудан гана көргөн алдыңкы идеология катары көрүшөт.

Агартуучулукка байланыштуу келтирилген ушул көз караштарда чектелүүлөр кездешет. Тактап айтканда, биринчи пикирлерде агартуучулук түшүнүгү жасалма, тар алкакта каралса, экинчи пикирлерде агартуучулуктун таптык жагдайы, революциялык функциясы четте калган. Биздин оюбузча, агартуучулук – коомдук өнүгүүнүн белгилүү бир этабында зарыл жана мыйзамченемдүү келип чыккан маданий-тарыхый феномен. Ал – эскинин калдыктарын жаңыга, түркөйлүктү билимдүүлүккө, акыйкатсыздыкты акыйкаттуулукка, жаманды жакшыга алмаштырууну көздөгөн феодалдык коомдук түзүлүштүн алкагынан келип чыккан күчтөрдүн ошол эле феодализмге каршы идеялык кыймылы.

Агартуучулук – бул адамзат коомунун ар кандай формасынын жана тарыхый типтеринин маданий динамикасындагы негизги факторлордун бири болуп эсептелет. Ал өткөн учурдун рухий жетишкендиктерин мурастап, кийинки муунга өткөрөт. Алдыңкы маданияттын, илим-билимдин негизинде өзүнүн идеялык өнүгүү диалектикасын жана логикалык тутамын аныктоо аркылуу коомдук аң-сезимдин түрдүү формаларына оң таасир берет. Ушундан улам агартуучулуктун негизги функциясы билимди, илимди, маданияттын жетишкендиктерин таратуу, элдин аң-сезимин терс каада-салттардан арылтуу, жыйынтыгында коомдогу өнүгүүгө жолтоо болгон социалдык-экономикалык нормаларды, идеологияны жоюу болуп саналат.

Агартуучулук көрүнүшү ар түрдүү элдерде, ар түрдүү тарыхый мезгилде пайда болот. Феодализмдин калдыктарына жана абсолютизмге каршы күрөшүүдө ар түрдүү өлкөлөрдүн агартуучулугунда жалпылык болсо, ал эми ар кандай өлкөлөрдүн экономикалык, идеологиялык, улуттук салттарынын жеткилендигине жараша агартуучулук ойлордо айрым айырмачылыктар кездешет.

Белгилүү болгондой, чыгыш өлкөлөрүндө диний көз караш өтө чоң роль ойногон. Диндин бардыгына таасир берген мүнөзү чыгыш элдеринин

аң-сезимине, анын ичинен, педагогикалык ойлоруна өзүнүн терең изин калтырган. Башкача айтканда, чыгыш агартуучулугу диний идеалисттик салттар менен аралаш өнүккөн.

Ал эми кыргыз коомунда XIX кылымдын экинчи жарымындагы экономикалык, социалдык, маданий өзгөрүштөрдүн натыйжасында акырындап агартуучулукка байланыштуу ойлор өнүгө баштаган. Кыргызстандагы агартуучулук идеологиясы өз алдынча, айрым өнүккөн өлкөлөрдүн агартуучулугу сыяктуу феодализмди жоюп, ордуна буржуазиялык коомду орнотуу милдетин койгон эмес. Эгерде биз ошол тарыхый мезгилдеги кыргыз коомунун жалпы өнүгүү деңгээлин эске алсак, андай болушу да мүмкүн эмес эле. Ушундан улам кыргыз жергесиндеги агартуучулук төмөнкү үч багытта өнүгүүгө ээ болгон: патриархалдык-феодалдык коомдун терс көрүнүштөрүн сындаган коомдук-саясий көз карашта, диний ырым-жырымдарды, дин кызматкерлеринин айрым ишмердүүлүгүн сыңдоодо жана элге билимди жана маданияттын жетишкендиктерин таратууда.

Кыргызстандагы агартуучулук – патриархалдык-феодалдык коомго тиешелүү болгон мамилелерди жоюунун негизги идеологиялык формасы. Крайдагы агартуучулукту кыргыз элинин педагогикалык ой-пикиринин жана улуттук аң-сезиминин өнүгүшүнүн маанилүү учуру катары эсептөөгө толук болот. Агартуучулук татаал жана көп кырдуу маданий-тарыхый феномен катары кыргыздардын улуттук өзүн-өзү таануусунун андан ары өнүгүшүнө жол ачкан.

Кыргызстандагы агартуучулук идеологиясынын коомдук негизин феодалдар тарабынан социалдык жана рухий жактан эзилген карапайым эл түзгөн. Ал падышачылыктын, динчил бай-манаптардын социалдык жана улуттук эзүүсүнө, деспотизмге каршы карапайым эл массаларынын күрөшүн чагылдырган.

Кыргызстандагы агартуучулукка байланыштуу жогоруда айтылган жагдайлар жана анын өзгөчөлүгүн күбөлөгөн көрүнүштөр Молдо Кылычтын чыгармачылыгында ачык байкалат.

Молдо Кылычтын коомдук-саясий көз карашы – турмуштук тажрыйбанын натыйжасы. Болот Юнусалиев акыйкат белгилегендей, «М.Кылыч теориялык даярдыгы болбогону менен аны чындыкты айтууга турмуш өзү үйрөткөн» [83, 133-б.]. Акын өзүнүн чыгармаларында ошол тарыхый мезгилдеги кыргыз коомундагы үстөмдүк кылган топту сындап, анын жөнөкөй турмушту башынан кечирген адамдарга жасаган айрым тескери мамилесин ашкерелеген позицияны жаратууга далалаттанган.

Акындын пикирине ылайык, коомдогу орун алган жакырчылык жекелик мүнөздө эмес, ал жалпы мүнөзгө ээ. Анын социалдык-саясий идеяларынын структурасында көпчүлүктү камтыган жакырчылык социалдык терс көрүнүш катары каралат. Ал коомдогу азчылыкты түзгөн эзүүчү топтун жашоо турмушунан жана кызыкчылыгынан жарала тургандыгы айкындалат.

Молдо Кылычтын коомдук-саясий көз карашында эскиден калган патриархалдык-уруулук айрым тескери мамилелерди жоюу, карапайым элдин кызыкчылыгын колдоо, жетим-жесирлерге жан тартуу идеялары көтөрүлгөн. Башкача айтканда, конкреттүү, объективдүү мүнөзгө ээ болгон акындын чыгармаларынын өзөгүн жөнөкөй адамдардын оор абалы, келечек ой-тилеги, мүдөөсү түзгөн.

Албетте, Молдо Кылычтын чыгармаларында таптардын ортосундагы материалдык жактан кескин айырмачылыктын негизги себеби илимий жактан терең түшүндүрүлгөн эмес. Ошого карабастан ал таптар ортосундагы социалдык теңсиздикти көрө билген, анын тескери натыйжасын ачык сындаган. Акын патриархалдык-уруулук коомдун жетишпеген жактарын ачык белгилеген. Коомдогу ырайымсыз социалдык көрүнүштөрдү, бир адамдын экинчи адамды эзүүсүн айыптаган. Молдо Кылыч көпчүлүк акындардан айырмаланып терс социалдык көрүнүштөрдүн себептерин коомдо түзүлгөн жагдайлардан издеген. Анын көз карашына ылайык, жашоо-

турмуштун деңгээлинин түшүшү адамдардын пастыгы менен ниеттеринин бузулушуна түздөн-түз байланыштуу.

Молдо Кылыч кыргыз коомундагы социалдык топторду мүнөздөө үчүн «жарды», «кедей», «бай» деген түшүнүктөрдү колдонгон. Ал жарды менен кедейлердин катарына байга жалданып иштеген, жашоосу өтө жупуну, өндүргүч каражаттарынан дээрлик четтетилген карапайым адамдарды кийирген. Ал эми байлардын катарына материалдык ири байлыкка ээ болгон, башкалардын эсебинен жашаган, өз кызыкчылыгы менен чектелген, пейли тар, сараң адамдарды кошкон:

Бар да болсо пейли тар
Байларыңдын сараңын,
Баарын айтып берейин
Салып турсаң кулагың [126, 148-б.].

Молдо Кылыч үчүн байлар коомдогу катардагы патологиялык көрүнүш эмес, алардын жашоого болгон көз карашы, кызыкчылыгы, максаты карапайым адамга каршы бурулган. Ушундан улам алардын көз карашында коомдун, жалпы элдин кызыкчылыгы чектелүү мүнөзгө ээ.

Молдо Кылычтын пикирине ылайык, коомдун байлар менен кедейлерге бөлүнүшү анын өнүгүшүнүн бийик деңгээлин туюндурбайт. Адамдар арасындагы теңсиздик жашоонун жат көрүнүшү. Адамдардын төрөлүшү менен өлүшү теңдикти билдирет. Ушундан улам алардын жашоо-тиричилиги, социалдык абалы ушул нукта болушу керек.

Ошентип, Молдо Кылыч өзүнүн чыгармаларында патриархалдык-уруулук түзүлүштү башынан кечирген кыргыз коомунун көрүнүштөрүн, социалдык теңсиздикти чеберчилик менен ачып берген. Акындын бул багыттагы көз карашы турмуштун контрасттары менен толукталып, ой-чабыттары элдик педагогикалык багытта өнүккөн.

Биз жогоруда белгилегендей, Молдо Кылычтын динге жана диний кызматкерлерге болгон мамилеси бир беткей болбогон. Ал динди социалдык көрүнүш катары четке каккан эмес. Тескерисинче, коомдогу өкүм сүргөн оор

абалдан чыгуу мүмкүнчүлүгүн, ириде, кудайдын жардамы менен байланыштырган. Акын ислам динин бакубат жашоонун, биримдиктин, өсүп-өнүгүүнүн шарты катары, ал эми нравалуулуктун булагы диндин окуусунда жатат деп эсептеген. Ушундан улам Молдо Кылыч кыргыз коомундагы кездешкен социалдык терс көрүнүштөрдүн, моралдык жактан бузулуулардын келип чыгуу себепберин адеп-ахлактуулуктан, кудайдын жолунан четтөөдөн көргөн:

Байкасаңыз беш намаз –

Ыйманыңдын ачкычы.

Өлө турган болгон соң

Ыймандан жок жакшысы [126, 133-б.].

Молдо Кылычтын башка заманчыл акындар сыяктуу эле кудайды адеп-ахлактуулук жактан жетилген күч катары бийик гумандуулуктун, жогорку деңгээлдеги иреттүүлүктүн жана тартиптүүлүктүн критерийи катары көрсөтүшү мурунтан адатка айланган көрүнүш катары карасак болот. Анткени тарых күбөлөгөндөй, «жогорку моралдык инстанция» – бардык учурда диндердин негизги идеялык жоболорунун бири. Ушуга байланыштуу Л.Фейербах мындай деп жазат: «Ар бир дин ...кудайга бардык башка ой топтоочу аныктоолордон мурда адеп-ахлактык жетилгендикти ыйгарат. Кудай адеп-ахлактын жеткилең зат катары ишке ашкан идеясы, адеп-ахлактуулуктун элестетилген мыйзамы, абсолюттук маңызга айлантылган адамдын өзүнүн жекече моралдык маңызы болуп эсептелет. Ушундан улам моралдуу кудай өзү кандай болсо, адамдын так ошондой болуусун талап кылат. Кудай ыйык, сиз да кудай өндүү ыйык болушуңуз керек» [186, 77-78-б.].

Бирок, Молдо Кылычтын адеп-ахлактык көз карашынын өзөгүн дин эмес, динден сырткары өкүм сүргөн жүрүм-турумдун жалпы нормалары түзөт. Ошондой эле акын диний кызматкерлердин айрым тескери жосундарын, иш-аракеттерин сындап чыккан. Анын пикирине ылайык дин кызматкерлеринин көпчүлүгү исламдын жоболорун толук өздөштүрүшпөгөн,

чала билимдүү, түркөй жана маданияттан алыс адамдардан болушкан. Алардын аткарган негизги социалдык функциясы кудайдын атын жамынуу аркылуу элдин эсебинен жашоо болгон:

Напси бузук молдолор
Ач тайгандай жойлоду.
Кайда өлүм болсо да
Андыганын койбоду [126, 154-б.].

Деген менен, Молдо Кылычтын антиклерикалдык позициясы ыраттуулукка ээ эмес. Акындын чыгармаларына жүргүзүлгөн талдоо көрсөткөндөй, анын дин багытындагы ойлору көп мезгилде дин кызматкерлеринин билимсиз, түркөйлүгүн сыңдоо менен гана чектелген. Тактап айтканда, акын жалпысынан алганда диндин негизги жоболоруна, салттарына жана дин кызматкерлеринин ишмердүүлүгүнө каршы чыкпаган, өзүлөрүнүн чала билимсиздигинин, түркөйлүгүнүн, маданиятсыздыгынын натыйжасында ислам дининин негизги маңызын бурмалаган, анын салттарын карапайым элге туура жеткирбеген айрым гана диний кызматкерлерге каршы болгон:

Тындасаңыз айтамын,
Тилим жүйрүк булбулдай.
Сарпы бузук молдолор
Айталбаган чулдурдай.

...

Бечаралар зар ыйлайт,
Залимдердин зарпынан.
Орозо, намаз бузулду,
Молдолордун калпынан [126, 130, 143-б.].

Молдо Кылычты диндин социалдык көрүнүш катары коомдогу ээлеген орду жана маңызы эмес, айрым диний кызматкерлеринин иш-аракеттери канчалык деңгээлде диндин талабына жооп берээрлиги кызыктырган. Ал диний кызматкерлердин диний көз караштарын толугу менен кабыл алган

эмес. Себеби, акын өз учурунун даанышман адамы катары диндин айрым жетишпеген жактарын түшүнө билген. Кыргыз коомчулугунун көпчүлүгүн түзгөн карапайым элге эң алды билимдүүлүк, маданияттуулук жетишпей жаткандыгын өз чыгармаларында ачык көрсөткөн:

Жатып өзүм кайгырам
Кыргыз казак калкыма,
Артта калган караңгы
Жапан өскөн салтына [126, 215-б.].

Молдо Кылыч агартуучулук ишмердигинде билимге, илимге жана маданияттуулукка өзгөчө маани берген. Башкача айтканда, кыргыз коомунун маданий эволюциясында агартуунун динамикасы катары сабаттуулукту, билимдүүлүктү, маалыматтуулукту, элдик тарбияны жана алардын салттуулук принцибин таануу Молдо Кылычтын агартуучулук идеяларында жогорку орунга коюлган. Акындын мындай агартуучулук көз карашка ээ болуусуна анын көп жерлерди кыдырышы, билимин өз алдынча өркүндөтүүсү, көптү билүүгө жана түшүнүүгө болгон ынтызарлыгы себепкер болгон. Ушуга байланыштуу В.А.Сухомлинский: «Ар бир адам жаштайынан өзүнүн бай рухий жашоо бактысына, эмгектин жана чыгармачылыктын кубанычына жетиши керек» [174, 38-б.], - деген көрсөтмөсүн берет .

Молдо Кылыч түндүктөгү алгач ачылган мектептердин биринен окуп билим алган. Ал сабаттуулукка ээ болгондон кийин Чүй тарапка көчүп келет да, бул өрөөндө көп жылдар бою жашап, татар, өзбек, түрк-чагатай, казак тилдериндеги китептерди окуп, өз алдынча билимин тереңдеткен. Чүйдө Молдо Мамбеталы, Акмолдо деген аалымдардан азыноолак окуган. Акын жалаң эле дин китептери гана эмес, мусулман жазуучуларынын чыгармалары менен да тааныш болгон. Ал Навои, Суфи-Аллаяр, Хожа-Хафиз, Бедил, Рабгузи, Ахмед Ясауйлардын чыгармаларын билген. Борбордук Азиядагы түрк тилине которулган араб, фарси адабиятынын үлгүлөрү да ага белгилүү болгон. Билим жаатына көп кызыккан Молдо Кылыч Чүйдө жүргөндө Токмок, Пишпектеги татар мектептерине айрыкча кызыгып, алардын

тажрыйбасын үйрөнүп, татар мугалимдери менен достошуп, жаңы усулдагы окуу менен жакындан таанышат. Ал жалаң эле адбият менен эмес, табигый билимдер менен да өз алдынча алек болуп, изденүүдө болот. Замандаш карыялардын берген маалыматтарына караганда, Молдо Кылычтын көптөгөн китептерден турган өзүнчө китепканасы болгон» [32, 137-б.].

XX кылымдын башында Молдо Кылыч билимин өркүндөтүү максатында Казандан чыккан «Юлдуз», Крымдан чыккан «Таржиман», Ташкенттен чыккан «Айкап» журналдарын алып окуган. 1911-жылы Казанда анын «Зилзала» аттуу казалы басылып чыгат. Бул китеп ошол доордо кыргыз тилине басылып чыккан алгачкы адабий чыгарма болгон. Акын өзүнүн билимге ээ болу жолун төмөнкүчө сүрөттөгөн:

Молдо Кылыч мен атым,
Болжолу жок санатым.
Чала чыккан башынан,
Чаар китептен сабатым.
Жүрө-жүрө арбыган,
Казал жазган кагазым.
Калайыкка билинип,
Катка түшкөн абазым [126, 213-б.].

Кыскасы, Молдо Кылыч өз мезгилинин белгилүү, даанышман адамдарынын бири болгон. Ал – кыргыздын жазма адабиятынын негиздегендердин бири. Ушуга байланыштуу Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдөөчү Т.Саманчин мындай деп белгилейт: «Кылыч өз доорунда илгери даражада турган алдыңкы пикирлүү адам болгон. Ал доордо кыргыз арасында караңгылык, наадандык турмуш өкүм сүрүп тургандыгы белгилүү. Ошол учурда Кылыч китеп маданияты, жазма адабият менен таанышып, кыргыздын биринчи адабиятын негиздөөгө киришти. Ошону менен бирге, ал кыргыз адабиятына андан мурун болбогон жаңы багыт, жаңы идеялык талаптарды киргизди» [126, 215-б.].

Молдо Кылыч коомдун бардык мүчөлөрүндөй жөнөкөй эле «пенделик тиричилик» милдетин аткарбастан, коомдун өнүгүшү үчүн рухий байлыкты бийик тутуучу, билимге үгүттөөчү жана таалим-тарбиячы катары өз замандаштарынан айырмаланып турган. Ал карапайым элдин сабатсыздыгын жоюуну зарылчылык катары түшүнгөн. Ушундан улам Чүйдөн Кочкорго кайтып келгени өзү окуп кеткен мектепте мугалим болуп иштеген. Мында Молдо Кылыч балдарга башка тилде жазылган диндин түшүнүктөрүн жаттаттуунун ордуна окутуунун жаңы усулдук багыттарын кийирген. Бул жагдайды өркүндөтүү максатында ал Шамшы ашуусу аркылуу Токмокко тез-тез каттап турган.

Молдо Кылыч билим берүүнү жалаң эле ислам дининин негиздерине байланыштырбай, ошондой эле грамматиканы, эсепти, географияны, тарыхты окутууга да байланыштырган. Акын балдарды окутуунун диний схоластикалык усулунан баш тартып, «Усулу-жадитти» (жаңы тартип) киргизген алгачкы акын агартуучулардан болгон. «Ал балдарды окутуунун эски диний схоластикалык методиканы таштап, жаңы – «усили-жадид» методикасын колдонот. Окуу программасына эсеп, жазуу, эмгек сабактарын киргизет. Кыргыз элинин тарыхында биринчи жолу Кылыч балдарды өз эне тилинде окута баштайт. Балдарга өз чыгармаларын окутуп, жаттатып, алардын адабий-көркөмдүк түшүнүгүн арттырат. Мунун натыйжасында, анын окуучуларынын кайсы бирөөлөрү анын чыгармаларын көчүрүп жазып, элге окуп берип, аларды эл арасына таратуу жагынан бир кыйла эмгек кылышкан» [161, 142-б.].

Молдо Кылычтын бала окутуп, таалим-тарбия бергендигинен анын айрым чыгармалары ачык кабар берет. Маселен, акындын «Кол казал» аттуу биографиялык поэмасында ал колу катуу ооруп, жаны кейип турганда өзү окуткан, тарбиялаган окучу-шакирттерине мындайча кайрылган экен:

Шакирттерим бар эди

Ыйман жайын билишкен.

Тириликте сыйлашкан

Шарабаттуу шакирттер.

...

Молдо, Ырысалы, Садыктар,

Нур чырайлуу жарыктар.

Уста тилим сиздерге

Айланайын карыптар,

Кадыр билген баарысы

Касиеттүү шакирттер.

Дүйшенаалы, Эмилбек

Бйманы көп жарыктар

Насип кылса кудая

Шарапаты анык бар.

Алда таалам кудурет

Устат кылдың буларга.

Туюндурдун, окуттуң

Акыретке барганда

Арбагларың колдосун [126, 42-б.].

Өзүнүн мугалимчилик ишмердигинде кыргыз тилине басым жасашы анын атуулдук позициясынын бийиктигин айгинелейт. Молдо Кылыч иштеген мектепте кыргыз тилинин окутулушу башка чөлкөмдө мугалимдик кызматты аркалаган молдолор үчүн жакшы саамалык-өрнөк болгон. Мисалы, алыскы Нарын, Ысык-Көл, Чүй аймагынан «...ат арытып келип, Молдо Кылычтын чыгармаларынын көчүрмөлөрүн алып, аларды балдар үчүн окуу куралы катары колдонгондор чыккан. Революцияга чейин Чүйдүн Сокулук аймагында ачылган «жадид» мектебинде сабак берген Айдаркан Жолин деген молдонун куржунунда Молдо Кылычтын чыгармаларынын көчүрмөлөрү көп болорун, Айдаркан дамбылданын аларды балдарга жаттатып, көчүрүп жаздыртып окуткандыгын, ошол окуучулар улуу акындын ыр, поэмаларынан үзүндүлөрдү жатка айткандыгын совет заманында Бөрүбай Кененсарин эскерген» [32, 139-б.].

Ошентип, Молдо Кылыч түндүктөгү алгач ачылган мектептердин биринен окуп билим алган. Кийин өз алдынча билимин тереңдеткен. Мектепке жаңы багыттагы предметтерди жана билим берүүнүн натыйжалуу жолдорун кийирген. Кыргыз тилин балдарга окуткан, таалим-тарбиянын элдик педагогикалык негиздерин өнүктүргөн алгачкы агартуучу болгон. Андыктан ал «Кылыч молдо» деген сыймыктуу даражага жетишкен. Белгилүү болгондой, бул түшүнүк жалаң гана дин окуусун тутунуучу, жайылтуучуларды гана эмес, сабаттуулукка ээ болгон, билимдүү, даанышман адамдарды да өз ичине камтыйт. Айталы, Молдо Нияз, Нурмолдо, Тоголок Молдо сыяктуу акындар да ушундай жогорку даражага татыктуу болушкан. Бул молдолордун коомдук ишмердүүлүктөрүнөн диний-мистикалык көз караштагы чектелүүлөрдү алып салсак, анда алардын таалим-тарбиялоочу, агартуучу жөндөмдүүлүктөрүн коомдун өнүгүшүнө, адамдардын маданияттуулугуна, билимдүүлүгүнө болгон ири салымы катары кароого толук болот. «Элдик педагогдор дайыма улуу болушкан, ал эми улуу педагогдор дайыма элдик болушкан» [53, 45-б.], - деп Г.Н.Волков таамай белгилегендей, биз жогоруда сөз кылган Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Нурмолдо, Тоголок Молдо сыяктуу таалим-тарбиячылар элдин кызыкчылыгын бийик тутушкан, ага берилип кызмат кылышкан.

Маселен, «Молдо Нияз кыргыз коомчулугунун маданий өнүгүүсүндө илим-билимдин объективдүү маанисин, коомдук тарыхый зарылчылык экендигин жогору баалаган даанышман-ойчул акын катары белгилүү. Анын даанышман-ойчулдугун коомдук өнүгүүнүн ар кандай жагдайларында сабаттуулуктун, илим-билимдин маданий маанилүүлүгүн эл арасында түшүндүрүүгө болгон аракетинен көрүүгө болот» [8, 34-б]. Акындын көз карашында илим – бул адеп-ахлактуулукту калыптайт, адамдын аң-сезимин өстүрөт. Ал маданияттын, рухий байлыктын деңгээлин көтөрөт. Илимге ээ болгон адамга жашоонун жолу ачык:

Азиз кылат ар жерде

Илимден жакшы бар бекен [127, 49-б.].

Молдо Кылычтын агартуучулугу жогорку аталган ишмердүүлүктөрдөн сырткары акындын билим, илимге, маданиятка байланыштуу чыгармаларын да өз ичине камтып келгендиги белгилүү.

Молдо Кылычтын көз карашында билимге өзгөчө маани берилет. Билимдүүлүк – адамдын жашоо-турмушундагы эң ири жетишкендиктеринин бири. Башкача айтканда, адам билимдүүлүктүн, акыл-эстүүлүктүн натыйжасында гана чыныгы адамдык касиетке ээ болот. Ушундан улам акын өз чыгармаларында жаштарды тарбиялоодогу илим-билимдин маанилүүлүгүн баса көрсөткөн. Бул тууралуу А.Т.Калдыбаева төмөнкүдөй жүйөлүү белгилейт: «...Акындар илим-билимдин маани-маңызын терең түшүнүп, балдардын таанып-билүүсүн арттыруу, тарбиясына таасир этүү үчүн атайын чыгармаларды жазган» [90, 26-б.].

Акындын пикирине ылайык, билимдин максаты дүйнөнүн нерселери менен кубулуштарынын сырларын билүү, түшүнүү жана аларды адамдардын жашоо-турмушуна баш ийдирүү. Билимге ээ болуу – узакка созулган карама-каршылыктуу процесс. Акын үчүн коом жашоосундагы, элди жетектөөдөгү, адамдын күндөлүк жашоосундагы бийик деңгээл билимдүүлүккө түздөн-түз байланыштуу. Тескерисинче, коомдогу жана адамдын жеке турмушундагы терс көрүнүштөрдүн дээрлик баары түркөйлүктүн, сабатсыздыктын натыйжасы.

Акындын чыгармаларында адамдын билими менен адеп-ахлактык жоруктарынын ортосунда терең байланыш бар. Анын ою боюнча билим менен акыл-эс адамдын айкөл жана адилет болуусуна жол ачат, анын бактылуу жашашына шарт түзөт. Адам сабаттуулуктун, билимдүүлүктүн негизинде дүйнө таанымы жогору, жеткиликтүү, психологиялык жактан туруктуу, сабырдуу, ынсаптуу, кең пейил, адилет жана чынчыл сапаттарга жетишүүгө мүмкүнчүлүк алат. Бир сөз менен айтканда, адамдын өмүрүндө билим чечүүчү мааниге ээ. Ушундан улам ал караңгылыктын кучагында калган элин билим алууга чакырган [126, 215-б.].

Молдо Кылычтын көз карашына ылайык, акылдуулук – ыймандуу, ак ниеттүү адамга тийиштүү сапат. Билимдүүлүк – адамдын адеп-ахлактык жактан жетилүүсүнүн башкы шарты. Чыныгы байлык – бул жан дүйнөнүн байлыгы жана рухий байлыкка ээ болгон гана адам кең пейил, айкөл болууга жөндөмдүү. Тескерисинче, материалдык байлыкка болгон кызыкчылык – адамды терс моралдык сапаттарга алып келет. Акын коомдогу өкүм сүргөн адилетсиздикке маданияттуулукту, билимдүүлүктү каршы койгон. Анын пикиринде, билимдүү гана адам жакшылык жасоого жөндөмдүү. Эгерде адам билимге ээ болбосо, анда анын жашоодогу орду чектелүү болот. Башкача айтканда, билимдүүлүк жакшы жашоо менен бирге кабыл алынып, аны менен бирдикте түшүндүрүлөт:

Дөөлөтү бар жакшылар
Кырчыны көп өзөндөй,
Дөөлөтү бар билимсиз
Эл ашпаган кезеңдей.
Акылы бар карылар
Айткан сөзү маселдей [126, 131-б.].

Билимдин практикалык мүнөзүн, анын адамдын жашоосундагы зарылдыгын, жаратылышты багындыруудагы маанисин, коомдогу көрүнүштөрдү түшүнүүнүн эң керек каражат экендигин орто кылымда жашап өткөн ойчул-акыныбыз Жусуп Баласагын да өзүнүн «Куттуу билим» китебинде белгилейт:

Билими даанышмандын элге жарык,
Жарык болсо түндө да жолуң ачык.
Алар чыны отордо эркеч сымал
Баштаса койду жолго алып чыгар [35, 334-б.].

Акын инсандын сапатынын калыптануу процессиндеги, калыптанып бүткөн адамдын мүнөзүндөгү акыл-эстин маани-маңызына көбүрөөк көңүл бурган. Ал адамдын мүнөзүнө, анын жүрүм-турумунун маанисине, иш-аракетинин маңызына кызыккан. Адам жашоосундагы ийгиликтердин

жаралышы акыл-эстин негизинде жасалган иш-аракеттердин жыйындысы экендигин белгилейт. Бул жагдайды акындын төмөнкү ыр саптары ачык далилдеп турат:

Акылы бар азамат
Кылган ишин эп көрөр.
Эси менен иш кылса
Элдин баары эп көрөр [155, 70-б.].

Адамдын акыл-эсинин күчүнө, анын жаратылыштын, коомдун көрүнүштөрүнүн көп кырдуулугун таанып билүү жөндөмдүүлүгүнө ишенүү, акыл-эстин ролун ишенимге өткөрүп берген исламдын жоболоруна карама-каршы келген.

Молдо Кылыч өзүнүн педагогикалык көз караштарында адамдын акыл-эсине жана анын нерселердин, кубулуштардын маңызына жетүү жөндөмдүүлүгүнө эч кандай чек койбойт. Курчап турган дүйнөнү таанып билүү, анын ою боюнча, түгөнгүс жана чексиз процессти элестетет. Тарбия берүүдө динден сырткары билим да чечүүчү ролду ойнойт. Адам өз акыл-эси менен өзүнүн ыйман-адебин тарбиялап өстүрөт. Ал өзүнүн динди туткандыгына карабай, ыймандуулуктун, адептүүлүктүн, адилеттүүлүктүн ж.б. оң касиеттердин булактарын тыштан, табияттан сырткары күчтөрдөн издбестен, акыл-эстүүлүктөн көргөн:

Акылы бар, малы жок –
Асбабы бар устадай [126, 131-б.].

...

Акылга мол азамат
Дарс окуган молдодой.
Таалим алсаң сөзүнөн,
Тамырын берген олжодой [126, 131-б.].

Молдо Кылычты караңгылыктан чыгаруунун жолдору, карапайым элдин өтө оор турмушу дайыма түйшөлткөн, көп ойлонткон. Анын ою

боюнча билимге умтулуу, жашоого акыл-эс менен мамиле жасоо гана өз элине өсүп өнүгүүнү алып келет:

Өзү акыл-билбеген,
Айткан сөзгө кирбеген,
Тил билбеген макоодой.
Таалим алган устатын
Кол тапшырган пириндей.
Билимпоздун адаты –
Терең ойлоп, тез айтмак [126, 37-б.].

...

Илгеркиден нуска бар,
Байкасаңыз атайын:
Ызааты жок боз бала
Сексендеги чалдайсың.
Акыл-эстүү боз бала,
Сыр аякта балдайсың,
Акылга кулак салбайсың,
Жакшылыкка барбайсың [126, 37-б.].

Белгилүү болгондой, өткөн тарыхый мезгилде мусулман дининин жоболорун кынтыксыз сактоо, аткаруу көптөгөн кыргыз акындары үчүн жашоонун идеалы болгон. Бирок, Молдо Кылычтын исламдын догмаларынан светтик багыттагы алган билимди, жашоонун негизинде келип чыккан таалим-тарбияны бийик коюшу эрдик болгон. Ушуга байланыштуу окумуштуу Г.Ботоканова мындайча адилет белгилейт. «... Молдо Кылычтын ою боюнча, билим, билимдүүлүк жакшы тарбияланган, ак пейилдүү адамдарга гана тийиштүү асыл сапат. Билим, билимдүүлүк төгөрөгү төп адамдын деңгээлине ылайыктуу. Диний көз караш үстөмдүк кылып турган кезде, адамдын турмушундагы билимдин, билимдүүлүктүн маанисин ушундайча түшүнүү, сөзсүз, өтө прогрессивдүү көз караш болгон. Анткени, ислам догматтары билимдүүлүк дегенди кудайды таануу деп гана

түшүндүргөн. Молдо Кылычтын чыгармаларында «билим берүү» түшүнүгү кыйла терең мааниге ээ» [47, 98-б.].

Албетте, агартуу иши билим жана маалымат жагдайы менен гана чектелбестен, жалпы тарбия процесси менен жуурулушкан бирдиктүү бүтүндүктө каралууга тийиш. Ал эми тарбия процесси, тарбиянын коомдук талаптары, керектөөлөрү, тарбиянын тажрыйбалары тээ байыркы маданияттын калыптаныш этабы менен тамырлаш келет.

Элдик педагогикалык, дегеле, кыргыз байлыгынын өзөк тармагын түзүп келген көркөм чыгармачылык, анын ичинде оозеки чыгармачылык тарбиянын аксиологиялык каражаттарына жана коммуникативдик факторуна айланган. Элибиздин тарбияга байланыштуу терең ойлору, жалпыламалары бир сүйлөмдөн турган макалдардан тартып, дүйнөлүк фольклордун шедевринде айланган «Манас» баатырдык эпоско чейин өнүгүүгө ээ болгон. Коомдун калыптанышында жана өнүгүүсүндө элдик тарбиянын орду чоң. Ал эми тарбиянын негизги объектиси – адам экендиги талашсыз маселе. Ушундан улам Молдо Кылычтын агартуучулук ишкердүү аракетинде адамды тарбиялоо иши орчундуу мааниге ээ. Акын мындай аракетте байыртадан тартып калыптанган элдик тарбиянын салттуулук принцибине таянуу менен өзү жашаган тарыхый коомдук кырдаалдагы элдик адепке, анын абалына жана маданий деңгээлине тынчсызданбай коё алган эмес.

Молдо Кылычтын чыгармаларына жүргүзүлгөн талдоо көрсөткөндөй, ал рухийлик түшүнүгүн тарбиялуулук түшүнүгү менен тыгыз байланыштырган. Анын ырлары өтө курч макал-лакаптарга бай жана аларды рухий байлыкка негизделген тарбиялуулук эң зарыл нерсе катары түшүнүлөт. Ансыз адам өзүнүн маңызын жоготот. Адамдын тарбиялуулугунун деңгээли анын билимдүүлүгүнүн жана ыймандуулугунун деңгээлин көрсөтөт. Акындын пикирине ылайык, адамдын моралдык сапаты анын тегине түздөн-түз көз каранды эмес. Адамдын моралдык сапаттары коомдук чөйрөгө, таалим-тарбияга жараша калыптанат:

Атын айтсам эң уят,

Өзү манап уруктан,
Конок келсе кубалап,
Кондурбастан куруткан.
Тышка барса чиренет
Манапсынып ант айткан.
Манабыңдын адаты –
Кара болсо ак деген [126, 37-б.].

Ошентип, Молдо Кылыч кыргыз коомчулугунун маданий өнүгүүсүндө билимдин маанисинин тарыхый зарылчылдык экендигин жогору баалаган ойчул-агартуучу катары белгилүү. Анын агартуучулугун коомдук өнүгүүнүн ар кандай жагдайларында сабаттуулуктун, билимдин маданий маанилүүлүгүн окуучуларга жеткирүүгө болгон аракетинен көрүүгө болот.

Педагогикалык жактан теориялык деңгээлдеги концепция түзбөгөнү менен, көркөм поэтика аркылуу жүзөгө ашкан Молдо Кылычтын билим алуу багытындагы пикирлери ары универсалдуу, ары реалдуу көз карашты билдирет. Анткени, Молдо Кылычтын пикирине ылайык, адамдарды агартуу процесси акыл-эсти, илим-билимди, сезимталдыкты жана ар тараптуу ийгиликке алып баруучу ишмердүүлүктөрдү калыптоо жагдайы менен шартталган. Мына ушундай ар тараптуу рухий өнүгүү аркылуу гана маданий прогрессти түзүүгө болорун акын көрө билген.

Молдо Кылычтын агартуучулук көз карашында маданият темасы кенен орунду ээлеген. Ал маданияттуу турмушту жогору баалоо менен, элди маданиятка үндөгөн акындардын бири болгон. «Кылычтан мурда кыргыз адабиятында маданий агартуучулук тема болгон эмес. Ошол учурда кыргыз акындарынан Кылыч гана биринчи маданиятты баалап, элдин келечек тагдыры илимсиз чечилбестигине көзү жетип, маданият тематикасын биринчи жолу кыргыз адабиятына киргизет» [126, 216-б.]. Анын маданий агартуучулук көз карашы орус маданиятынын таасири астында да калыптанган.

Биз жогоруда белгилегендей, Кыргызстандын Россияга кошулушунун натыйжасында маданий агартуучулук жакта да чоң жаңылыктар, өзгөрүүлөр болгон. Бул жагдайлар Молдо Кылычтын көз карашын өзүнө тарткан. Ал көп нерсеге түшүнгөн жана өз элинин жашоо-тиричилигинин төмөнкү деңгээлде болушунун себептеринин бирин маданиятсыздыкка байланыштырган. Ушуга байланыштуу Т.Саманчин учурунда мындайча жыйынтыкка келген: «Кылыч орустардын ушул артыкчылыгын көрө туруп, кыргыз элинин маданияттан кылымдар бою артта калгандыгын түшүнөт. Бул өнөргө, мындай тиричиликке илим, окуу аркылуу гана жетише тургандыгын белгилейт. ...Кылычтын бул түшүнүктөрү маданий-агартуучулук талап катарында анын чыгармаларынан орун алган» [126, 216-б.].

Жогорудагы айтылгандарды жалпылоо менен, төмөндөгүлөрдү белгилейбиз: Молдо Кылыч кыргыз элин маданиятка, билим алууга үндөгөн агартуучу акын болгон. Наадандык турмуш өкүм сүрүп турган тарыхый мезгилде акын маданияттуу жашоону биринчилерден болуп баалап, элге билимдин, илимдин артыкчылыгын түшүндүргөн.

Молдо Кылыч өмүрүнүн аягына чейин агартуучулук-чыгармачылык ишмердүүлүгү аркылуу өз элинин сабаттык, билимдик потенциалын, рухий деңгээлин көтөрүүгө, байыртадан калыптанып жана өнүгүп келген этномаданий баалуулуктарды сактап калууга жана өнүктүрүүгө, аны социопрогресстик максатка пайдалана билүүгө чын дилинен аракеттенген. Акындын мындай аракети түздөн-түз адамды өнүктүрүүдөгү акыл-эстик интеллектти өрчүтүүчү жагдай менен гана чектелбестен, адептик таалим тарбия берүү менен коштолгон.

Акындын чыгармаларында сабаттуулук, илим-билим өзгөчөлүгү адамдын ички рухий ыйман сапаттары менен синтездешип, бирдиктүү бир бүтүндүктө турат. Ал эми билимсиздик, сабатсыздык өзгөчөлүктөрү караңгылык, түркөйлүк, пастык, ач көздүк, дүнүйөкорлук, маңкурттук, сыяктуу терс сапаттар менен жупташып берилет.

Молдо Кылычтын пикирине ылайык, чыныгы байлык бул жан дүйнөнүн байлыгы жана рухий байлык гана адамды кең пейил, айкөл кылат. Ал эми материалдык байлыкка жана бийликке болгон кызыкчылык – адамды терс адеп-ахлактык сапаттарга алып келет.

Агартуучу акын коомдогу адилетсиз көрүнүштөргө элдин маданияттуулугун, сабаттуулугун каршы койгон. Анын көз карашында илим-билимге ээ болгон адам гана жакшылык жасоого жөндөмдүү. Эгерде адам билим алууга умтулбаса, анда ал ыймансыз, жашоодогу орду жок адам. Башкача айтканда, билимдүүлүк бакубат жашоо менен бирге кабыл алынып, аны менен бирдикте түшүндүрүлөт.

Акындын чыгармачылыгында билим адамдын тынымы жок аракеттеринин негизинде гана жетишилет. Адам билимдүү-илимдүү болуп төрөлбөйт. Үзгүлтүксүз билим алуу, анын жетишкендиктерин тарбия менен айкалыштыруу адамды рухий байлыкка ээ кылат, жашоосуна жаңы дем берет.

2.2. Молдо Кылычтын этикалык идеялары

Молдо Кылычтын нравалык этикалык көз карашы анын педагогикалык ойлорунун өзөгүн түзөт. Анткени, анын ар бир чыгармасында адеп-ахлакка байланыштуу ойлор чагылдырылган. Адамдардын жүрүш-турушуна, кылык-жоруктарына, коомдогу ээлеген ордуна моралдык жактан баа берүүгө, өзүнө чейинки кыргыз элинин педагогикалык дөөлөтүндө түптөлгөн нравалык-этикалык көз караштарын андан ары улантууда жана байытууда акындын ролу өтө зор. Ал патриархалдык-уруулук коомдун ар кандай чектөөлөрүнө моюн сунбастан, карапайым элдин нравалык-этикалык көз карашын өздөштүрүү аркылуу анын маңызын арттырган көркөм каражат менен жайылткан. Ушул жагдайга байланыштуу А.Т.Калдыбаева төмөнкүчө билдирет: «Кыргыз акындарынын таалим-тарбия берүү идеяларын баштан-аяк карап көргөндө аларда тарбиянын азыркы дүйнөлүк педагогика аныктап чыккан бардык түрлөрү бирдей каралып, алардын бири менен экинчиси

сөзсүз байланыштырылгандыгын көрөбүз. Мисалы, санат-насыят, терме, үлгү ырларында бир катар тарбиянын түрлөрү сапаттан сапатка насаатталып айтылат» [90, 93-94-б.].

Мораль – объективдүү реалдуулукта пайда болот жана коомдон сырткары өнүкпөйт. Ушундан улам коомдук аң сезимдин бул формасы социалдык көрүнүш болуп саналат. А.Э.Измайлов туура жазгандай, «нравалык аң-сезим коомдун материалдуулук жашоосунун шарттары, коомдук болмуш менен аныкталат жана адамдын аң-сезиминде нравалык түшүнүктөр, туюмдар формасында чагылдырылат. Алар адамдардын өз ара, ошондой эле коомго болгон мамилелерин тескеп турат» [73, 186-б.].

Моралга байланыштуу түшүнүктөр ар кайсы доордо ар кандай жазылганы менен, ар бир адамдын акыл-сезимине жараша бааланат. Мораль – коомдук болмуштун натыйжасы. Ошондуктан, бул түшүнүк адамдын жашоо-тиричилиги, коомдогу ээлеген орду менен тыгыз байланыштуу. Адамдын жашоо процессиндеги адеп-ахлактуулуктун ролун К.Д.Ушинский мындайча белгилейт: «Биз адеп-ахлактуулук билимдин, акылдын өнүгүшүнүн зарыл натыйжасы эмес экенине ынанабыз, биз ошондой эле акылдын жалпы өнүгүшүнө, башты билимдер менен толтурууга караганда тарбия ишинде адеп-ахлактуулук негизги жана маанилүү маселе экенине ынанабыз» [182, 126-б.]. Ушундай эле пикирди белгилүү окумуштуу Г.Банзеладзе да карманат: «Адеп-ахлактуулук адам баласынын эң негизги жетишкендиги жана адамкерчиликтин маңызы, адеп-ахлак болгондо гана адам деген сөз өзүнүн толук маанисине ээ болот» [36, 28-б.].

Биз жогоруда белгилегендей, Молдо Кылычтын нравалык-этикалык көз карашы диний элементтер менен жуурулушуп кеткен. Акын үчүн дин тиги дүйнөнүн бардыгына ишенүү гана эмес, ошондой эле ал моралдык инстанциянын функциясын аткарат. Ушуга байланыштуу Д.Дидро: «Дин жана адеп-ахлактуулук бири-бири менен өтө тыгыз байланыштуу, алардын түпкү принциптери бири-бирине карама-каршы келбейт. Динсиз жакшылык, ийгилик болбойт, ал эми жакшылыксыз, ийгиликсиз бакыт жок. Бул эки

чындыкты биздин жалпы пайдабыз үчүн жазган ой жүгүртүүлөрүмдө пайдаландым» [61, 59-б.], – деп белгилеген эле.

Молдо Кылыч ислам динин ыймандуулуктун, адеп-ахлактын булагы катары эсептеп, анын адамдын жашоосундагы ролун баса көрсөтөт. Акындын пикиринде кудай адеп-ахлактуулук жактан жетилген күч катары иреттүүлүктүн, гумандуулуктун, ыймандуулуктун критерийи катары кызмат кылат. Г.Н.Волковдун бул жаатта айткан төмөнкү пикирине толук кошулсак болот: «Дин – бул адамдын рухий калыптануусундагы өзөктүү фактор. Бирок адамдагы рухийлүүлүк дин менен гана аныкталбайт» [53, 146-б.].

Албетте, Молдо Кылыч – өз мезгилинин адамы. Ал жашаган мезгилде диний көз караш өкүм сүрүп тургандыктан, динчилдик акындын табигый сезимине айланган. Ушундан улам адеп-ахлактын проблемаларын ойчул диний позициядан түшүндүрүп, алардын принциптерин, өнүгүү тенденциясын түздөн-түз кудайга байланыштуу карайт. Ал эми коомдогу терс көрүнүштөрдү, ыймандуулуктун кетишин диндин шарттарын аткарбагандыктан көрөт. Молдо Кылычтын пикири боюнча, ыймандын тазалыгы адеп-ахлактуулукка негиз болот, адамды динге ишендирет. Жан дүйнөнүн тазалыгы жашоо-турмуштун таза болушуна, ал эми адеп-ахлактын бузулушу коомдогу кырсыктарга алып келет. Маселен, акын өзүнүн «Зар заман» поэмасында динди адеп-ахлактуулукка, ыймандуулукка жетүүнүн жана коомдогу тескери көрүнүштөрдөн арылуунун каражаты катары көрсөтөт: «Алты келме, беш намаз, ыйманыңдын күбөсү» [126, 131-б.].

Ошентип, диний көз караш үстөмдүк кылып турган шартта жүрүм-турумдун жалпы адамзаттык эрежелери, негизинен, диний формада болгону табигый көрүнүш. Молдо Кылыч ушул жагдайдан сыртта калган эмес. Ошону менен бирге акын адамдардын жүрүм-туруму, алардын моралдык турпаттары жашоо мүнөзгө жараша күндөлүк иш-аракеттердин негизинде калыптанаарына жана өнүгөөрүнө терең ишенген.

Жалпы эле этикалык илимге белгилүү болгондой, бардык адеп-ахлактуулук түшүнүктөр салыштырмалуу түрдө социалдык позитивдүүлүгү

жана негативдүүлүгү боюнча жакшылык жана жамандык түшүнүктөрүнүн тобуна ажыратылат. Жакшылык жана жамандык түшүнүктөрү нерселерди, кубулуштарды, адептик сыпаттоолорду, көз караштарды жана мамилелерди бири-бирине карама-каршы ажыратып кароонун рухий формасы болуу менен, моралдык аң-сезимдин өтө жалпы түшүнүктөрүн туюнтуп турат. Бул түшүнүктөрдүн генезиси – чындыктын кубулуштарына оң жана терс баа берүүдөн, жашоо проблемаларын чечүү зарылдыгынан келип чыгат. Жакшылыктын жамандыкка каршы күрөшү жалпы адамзаттын түбөлүктүү проблемасына айлануу менен, этикалык аң-сезимдин эволюциясында дайыма актуалдуу маселе болуп эсептелет.

Молдо Кылычтын этикалык көз карашында жамандык жана жакшылык маселеси борбордук орунду ээлейт. Себеби, жакшылык жана жамандык, бир жагынан милдеттүү жана адеп-ахлактык жакшы иштерди, экинчи жагынан, адамдардын жүрүм-турумундагы жана мотивдериндеги социалдык чындыктын кубулуштарындагы адеп-ахлактык терс жана уяткаруучу иштерди өтө жалпыланган формада белгилөөчү кыйла кенен түшүнүктөрдөн экени табигый көрүнүш. Ушул тууралуу Сократ: «Адамдагы эң негизги, чечүүчү нерсе – бул жамандык жана жакшылык тууралуу билим, бирин экинчисинен айырмалай билүү. Бул билим турмушта, жүрүм-турумда жана тарбияда колдонулуучу негизги принцип болуп саналат» [98, 82-б.], – деген эң туура пикирин айткан.

Жамандык жана жакшылык түшүнүктөрү адамдарга моралдык жактан баа берүүнүн кыйла жалпы формасы. Жакшылык – бул ыймандуулукту, адеп-ахлактуулукту шарттаган түшүнүк. Ал түпкү маңызында жакшы жашоонун, жакшы жүрүм-турумдун негизи. Ал эми мунун карама-каршылыгындагылардын баары жамандык түшүнүгү аркылуу түшүндүрүлөт.

Жакшылык түшүнүгүнө адеп-ахлактуулук аркылуу туюнтулган бардык оң маанидеги көрүнүштөр кирет. Мындай жагдайда жакшылык түшүнүгү адеп-ахлактуулук түшүнүгүнө төп келет жана маңызы жагынан өзүнө карама-каршы келген жамандык түшүнүгү аркылуу ачылып берилет.

Илимпоздор жакшылык менен жамандыктын коомдогу ээлеген ордун социалдык-экономикалык өнүгүү менен байланыштырат. Маселен, жакшылык менен жамандык түшүнүктөрүн терең изилдеген Ю.В.Сомогонов мындай деген жыйынтыкка келет: «Коомдук прогресске жол ачкан жүрүш-туруш эрежелери, көз караштар, сапаттар жакшылык, ал эми ага карама-каршы турган сапаттар жамандык деп аталат» [164, 62-б.].

Сөз жок, жакшылык менен жамандык түшүнүктөрү кыргыз акындарынын чыгармаларында кенен чагылдырылган. Алардын көз карашында жакшылык кылуу – негизги адеп-ахлактык сапат. Адамдардын жашоо-турмушун жеңилдетип, колдоо көрсөтүп, ишмердүүлүгүнүн өнүгүшүнө шарт түзүп, өзүнүн мазмунунда адам тарабынан жасалган гумандуу, пайдалуу, кайрымдуу иштердин маанисин билгизсе, анда бул жакшылык деп эсептелет. Тескерисинче, адамдардын жашоосуна кедерги болгон, көңүлүн чөгөргөн, ишмердүүлүгүн кыйындаткан коомдогу зыяндуу жагдайлардын жыйындысы жамандык түшүнүгү деп аталат. Маселен, Калыгул акын мындай дейт:

Жакшы уулдун башына
Ырыс менен кут ойнойт.
Жаман уулдун башына
Келтек менен муш ойнойт.
Жакшы кыздын башына
Бермет менен шуру ойнойт.
Жаман кыздын башына
Сирке менен бит ойнойт [91, 27-б.].

Молдо Кылыч жакшылык менен жамандык түшүнүктөрүн кароодо элдин кызыкчылыгынан чыккан. Ал адамга таандык оң маанидеги жүрүм-турумду жакшылык катары баалаган. Ал эми адеп-ахлактуулукка, гумандуулукка коошпогон, сындоонун объектиси болгон жана коомдун өнүгүүсүнө кедергисин тийгизген нравалык терс көрүнүштөрдү жамандык катары санаган.

Акындын пикиринде, жакшылык менен жамандык адеп-ахлактуулук менен адеп-ахлаксыздыкты салыштырууда айкын болот. Бул түшүнүктөр адамга моралдык жактан баа берүүнүн өтө жалпы формасын туюнтушат жана адам жашоосунун максатын, маңызын өз ичине камтыйт. Максатсыз жана мазмунсуз жашоо адеп-ахлаксыздыкка жатат. Кандайдыр бир максатка багытталган жашоо – бул эң эле мазмундуу жашоо. Адамдын максаты жана эң негизги милдети баарыдан мурда анын жакшылык иштерди жасоосунда жана аны улантууда турат. Башкача айтканда, Молдо Кылычтын көз карашында жакшылык түшүнүгү эң жогорку баалуулук катары каралып, адамдын жашоо максаты жана маңызы менен тыгыз байланышта чечмеленген. Маселен, акындын төмөнкү ыр саптарында жакшылык менен жамандык адамдын жүрүм-турумунун конкреттүү көрүнүштөрү аркылуу каралат:

Кең пейилдүү жигиттер,
Сары өзөн жайыктар,
Дүнүйөкор адамдар
Мал табышка талыкпай.
Жаман айткан суук сөз
Көңүлүңө салыктай.
Жакшы айткан жылуу сөз
Эптелишкен калыптай.
Жаман сөз калар так болуп,
Көкүрөккө айыкпай
Качан болсо унутпай [126, 126-б.].

Молдо Кылыч үчүн жакшылык абстрактуу нерсе болбостон, ар дайым адамдардын практикалык ишмердиктери жана жүрүм-турумдары менен байланышкан. Жакшылык, ириде, адептүүлүк менен ажырагыс бирдикте, анткени, ал жакшылыкты өз ичине камтыган талаптар адамдын жашоо-турумуна канчалык деңгээлде жүзөгө ашырылгандыгынын, анын жан

дүйнөсүн канчалык аралап, ыймандык сапаттары менен канчалык жуурулушуп кете алгандыгынын көрсөткүчү болуп саналат.

Ушул жерде белгилей кетели. Араб сөзүнөн келип чыккан адептүүлүк латын тилиндеги «мораль» жана орус тилиндеги «нравственность» аттуу сөздөр менен синонимдеш келет. Бул эле эмес адептүүлүк мораль чагылдырган объекттен да кеңири чөйрөнү камтыйт. Эгерде мораль атайын белгиленген социалдык нормалардын, сырткы психологиялык таасирлердин, көзөмөлдөөнүн, коомдук сын-пикирлердин жардамы аркылуу адамдар арасындагы мамилелердин жана жүрүм-турумдун бардык жагдайларын жөнгө салып турган болсо, адептүүлүк коомдук жана жалпы адамзаттык талаптар менен жеке адамдын мамилелик аракеттеринин шайкеш келишинен көрүнөт. Мында, жеке адамдын ички мотивдери, эркиндик аракети, өз демилгелери, ишмердүүлүгү, жакшылыктарга ниеттенүүчүлүк, каалоочулук, умтулуучулук сыяктуу ички психологиялык жана сырткы мамилелик процесстердин биримдиги камтылып турат. Адептүүлүк адамдардын бири-бирине болгон мамилелеринин коомдук аң-сезимдин негизинде калыптанган нормалар менен адамдардын ички ыйман-сезимдеринин биримдигинде жүрүүчү процесс. Мында, адамдардын коомдук моралдык нормаларына ылайык келүүчү социалдашуу маселелери негизги орунда турат жана адамдардын жүрүм-турумундагы оң маанидеги сапаттар менен кошо жосунсуз жоруктар, максаты жок чыгымдар сыяктуу тескери көрүнүштөр жасалбоосу зарыл. Улуу педагог В.А.Сухомлинский адептүүлүккө байланыштуу минтип жазат: «Адептүүлүккө өзүн-өзү тарбиялоонун эң маанилүү түрткүсү – бул биз, жеке кишилер, адамдардын арасында жашап жатабыз деген ойго тарбиялануучуларды ишендирүү болуп саналат. Адам турмушундагы эң бузулган, эң жаман нерсе – бул адептик ыпыластык» [173, 202-б.].

Молдо Кылычтын адептүүлүккө байланыштуу көз карашын турмуш чындыгынан бөлүнгөн ойлордун жыйындысы катары карабастан, реалдуу коомдук рухий практиканын жыйындысы катары баалоо чындыкка жакын

турат. Ал эми акындын бул процесстеги педагогикалык багыттагы ишмердүүлүгүн ошол социалдык рухий тажрыйбанын жыйынтыктарын терең билгендигинен жана аларды кайрадан эл арасында жайылтуучулук аракеттеринен көрүүгө болот.

Акындын адептүүлүк жөнүндөгү түшүнүгү өз ара мамилелердеги ак ниеттүүлүк жана гумандуулук, улууларды, айлана-чөйрөдөгүлөрдү сыйлоо, уурулукту, жалкоолукту, алдамчылыкты ж.б. коомдогу терс көрүнүштөрдү сыңдоо менен байланышкан. Бирок, адептүүлүктүн башаты инсандык сылыктыктан көрүнөт. Сылыктык – бул адамды урматтоо аракетинин күндөлүк нормасы, мамиле кылуунун көнүмүш адатына айланган, кишинин жүрүш-турушун мүнөздөгөн адептик сапат. Этикалык норма катары ал өз ичине көңүл бөлүүчүлүктү, кең пейилдикти, кызмат көрсөтүүгө даяр тургандыкты, кылдаттыкты, сыпайкерчиликти камтып турат. Сылыктыктын өзгөчө белгиси катары, акындын пикиринде, адамды урматтоо, көңүлдүн назиктигин эске алуу менен, ага жараша аяр, этият жана жылуу мамиле жасоо эсептелинет. Адамдын көңүлүнө карай этият мамиле жасоо кадимки сылыктыктын көрүнүшү болсо, көңүлдү көтөрүү, эргитүү, сылыктыктын даражасын өркүндөтөт. Бул көрүнүш Молдо Кылыч тарабынан ар бир инсандагы адамкерчиликтин парзы катары бааланат. Ал мындайча билгизет:

Абайласаң жигиттер,
Ата, энең Мекедей.
Абыдан куштап бага көр,
Колундагы кеседей
Сыйлашпаган бир тууган
Он да болсо жекедей [126, 125-б.].

Молдо Кылыч адилеттүүлүккө негизделген коомдун келечеги болот деп эсептеген. Ал эми адилеттүүлүк жок жерде коом өнүкпөйт, элдин жашоо-турумуна жыргалчылык болбойт. Адилеттүүлүк – жогорку ийгиликтердин бири. Адамдын жүрүм-туруму адеп-ахлактуулуктун талаптарына карама-

каршы келбесе жана коомдун алга жылуусуна багытталса, ал адилеттүү болот. Мына ушундай ой жүгүртүү менен, Молдо Кылыч мындай дейт:

Ыкыбалдуу кишилер
Адилеттен айныбас.
Анык ырас кишинин
Убадасы бузулбас.
Жамандардын адаты
Жакын досун оңдурбас [126, 148-б.]

Адилеттүүлүккө байланыштуу терең ойлор башка кыргыз акындарынын чыгармаларында да кенен берилген. Бул түшүнүктүү көрүнүш. Анткени адилеттүүлүк түшүнүгү адам жүрүм-турумундагы адеп-ахлактуулукка шайкеш келет. Адилеттүүлүк жогорку баалуулук катары өз ичине адамгерчилик, боорукерлик, кең пейилдик, туруктуулук сыяктуу бийик адеп-ахлактык сапаттарды камтыйт. Мисалы, Калыгулдун пикирине ылайык, адилеттүүлүк гумандуулукту алып жүргөн бардык жакшылыктардын эң мыктысы:

Жакшы болсоң жердей бол
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң суудай бол
Жаманды жууп кетирген [9, 79-б.]

Ал эми Арстанбек адилеттүүлүктү эң жакшы сапаттардын бири катары баалоо менен, акыл –эстүү адамдын такыбалык-тазалыгын, актыгын, адалдыгын, имандай ыйыктыгын, рухийлигин бийик туткан:

Калп айтканга мазак бол
Кара өзгөй болбой калыс бол.
Кошоматтан алыс бол
Таразанын ташы бол [23, 136-б.]

Адилеттүүлүк акындардын чыгармаларында, анын ичинен Молдо Кылычтын ырларында, ириде, социалдык мааниге ээ. Бул – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Анткени, адилеттүүлүк коомдун мүчөлөрү болгон адамдардын

ролу менен алардын социалдык абалдарынын ортосундагы, адамдардын кадыр-баркы менен алардын байланышын, алардын милдеттери менен укуктарынын байланышын ичине камтыйт. Эгерде бул жагдайлар бири-бирине дал келбесе, анда адилетсиздик катары бааланат. Бир сөз менен айтканда, адилеттүүлүк коомдун бардык мүчөлөрүнө нравалык жактан баа берүүгө жол ачкан кенен түшүнүк болуп эсептелет.

Молдо Кылыч өз чыгармалары аркылуу бийлик төбөлдөрүн адилеттүүлүктүн талаптарын сактоого чакыруу менен, аларга моралдык жактан таасир көрсөтүүгө аракет жасаган. Ал адилеттүү башкаруучунун образын түзүүгө аракеттенген. Анын негизги сапаттарын көркөм сөз аркылуу ачып көрсөткөнгө жетишкен.

Элдик түшүнүктө «эл башы» болгон адам адилеттүүлүк тарбиясын көргөн, сылык, кичи пейил, акыл-эстүү, сезимтал, адилеттүү сыяктуу сапаттарды өзүнө сиңирген инсан. Эл башы жеке инсандын чөйрөсү менен эле мүнөздөлбөйт. Ал бүтүндөй уруунун, элдин же белгилүү бир топтун адептик маңызын баалап турат. Бул болсо тарбиянын таасириндеги социалдык чөйрөнүн ролун туюндурат. Демек, «эл башы» деп аталган инсан Молдо Кылычтын түшүнүгүндө элдин, чөйрөнүн, үй-бүлөнүн, уруунун, топтун ичинде калыптанат.

Молдо Кылычтын бийлик чөйрөсүндөгүлөрдүн адилеттүүлүгү жөнүндө көз карашы Жусуп Баласагындын ушул жаатта карманган пикирине үндөшүп кетет. Орто кылымда жашап өткөн ойчулдун пикири боюнча «...адилеттүүлүк же адеп-ахлактык мамлекет башчысына тиешелүү өтө зарыл сапат. Мамлекет башчысы мыйзамдын негизинде адилеттүү башкарса, сөзсүз түрдө адилеттүүлүк ишке ашат. Адилеттүү өкүмдар билимдүү, акылдуу болушу абзел. Ал эң терең акыл-эстин, билимдин жана бийик сабырдуулуктун сапаттарына жетишиши зарыл» [137, 25-б.]. Башкача айтканда, Жусуп Баласагын башкаруунун тирандык образына каршы чыккан, башкаруучулардын элге жасаган зордук-зомбулугун айрым учурда ачык сындаса, айрым учурда өз чыгармаларында кыйыта сын айткан:

Бийликтин эң негизи адилеттик,

Чындык барда козголбой турат бийлик [35, 104-б.].

Ошентип, Молдо Кылычтын чыгармаларында жакшылык түшүнүгү менен тыгыз байланышта болгон адилеттүүлүктү ачыкка чыгарган терең ойлор, туура бүтүмдөр берилген. Мында, адилеттүүлүк өз ичине коомдун бардык мүчөлөрүн, анын ичинде башкаруу чөйрөсүндөгүлөрдү да камтыган универсалдуу түшүнүк болуп эсептелет. Ошондой болсо да, акындын жалпы эле этикалык көз карашында, өзгөчө адилеттүүлүктүн социалдык аспектилерин кароодо тарыхый чектелгендик байкалат. Ал кээ бир учурларда адилеттүүлүктү патриархалдык-уруулук, моралдык көз караштын алкагында түшүнгөн.

Биз жогоруда кенен токтолуп кеткендей, акындын чыгармаларында жакшылык акыл жана билим менен тыгыз байланыштырылып, аларга өзгөчө маани берилет. Тескерисинче, жамандыктын келип чыгуу себеби, түркөйлүккө байланыштырылат. Акындын пикиринде акылдуулук, билимдүүлүк – адамдын жашоо-турмушундагы жетишкен ири ийгиликтердин, изгиликтердин бири.

Адамдын жашоосунун майнабы – өткөн муундардын социалдык тажрыйбаларын активдүү пайдалануу, асыресе алардын мыкты адеп-ахлактык сапаттарын өздөштүрүү болуп эсептелет. Адам көзү тирүү кезинде өзүнүн ишмердүүлүгүн арттырып, ак ниеттүү жашап, пайдалуу иштерди жасап, берешендикти, кең пейилдикти көрсөткөн учурда гана эл оозуна алынат. Адамдардын өткөндөгү өрнөктүү өмүрлөрү кийинки муундар үчүн рухий жана адеп-ахлактык жактан өркүндөөгө зор өбөлгө түзөт. Жеке кызыкчылык жалпы кызыкчылык менен аралашып кетпейт, тескерисинче, жалпы кызыкчылык жеке кызыкчылыкты сактоого жардам бергенде гана өзүнүн чыныгы маанисине ээ болот. Гуманисттик мамиле коом менен жеке адамдын ортосундагы өз ара байланыштын негизги критерийи, маанилүү адеп-ахлактык изгилик. Маселен, Молдо Кылычтын чыгармаларында адам өзүнүн кызыкчылыгын жалпы элдин кызыкчылыгына, таламына, алдына

койгон максатына аң-сезимдүү түрдө баш ийдирсе, ыймандуулукту бийик тутуп, жардам күткөн жарандарды эстен чыгарбаса, анда ошол адам бийик гумандуу, адеп-ахлактуу болуп саналат:

Көңүлүндү алдатып,
Бул дүйнөгө жубанба!
Малың болсо жигиттер,
Кайыр, зекет бергениң
Ыйманыңдын канаты [126, 127-б.].

Молдо Кылычтын этикалык көз карашынын кыйла баалуу жактарынын бири болуп, акындын ынтымакка карата айткан ойлору эсептелет. Анын пикирине ылайык, ынтымак – бул социалдык эле түшүнүк эмес, моралдык да түшүнүк болуп саналат. Ынтымак болбогон жерден ырыс качат, коомдо өсүү болбойт, адамдардын өз ара мамилелери бузулат. Ал эми кыргыздар ич ара уруу-уруу болуп бөлүнүп, жарылып, каршылашып турган мезгилде ынтымак эң керектүү изгилик. Ушундан улам уруулар ортосундагы тирешүүлөрдү, бөлүнүп жарылууларды ал бейпилдиктин жана гүлдөп-өсүүнүн тескериси, бүтүндөй эле кыргыз жергесине кайгы менен азап алып келүүчү себеп катары чечмелеген. Башкача айтканда, акын элдин ынтымагынан өсүп-өнүгүүнү, жыргал турмушту көрө алган:

Акырында чиркин ой,
Салды канча күйүткө.
Сен черикчи, мен тынай
Деген сөзү эң өттү [126, 33-34-б.].

Молдо Кылычтын пикирине ылайык, кыргыз элинин биримдикте, ынтымакта жашашына айрым атка минээрлердин тескери ишмердүүлүктөрү, кызыкчылыктары өз таасирин тийгизет. Башкача айтканда, «эл ичиндеги ынтымактын» жашап турушуна жогорку бийлик тактысында отурган башчы, ажо данакер болууга тийиш. Эгерде улук адил, калыс, кемеңгер болсо, калк анын айланасында баш кошуп, бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарат. Жок, андай болбой, улук өзү адилетсиз, бузук болсо элдин шору кайнамак,

ишенген кожоң сууга акса, алды алдыңан тал карма дегендей, журт ичи бузулуп, ынтымак ыдырамак» [33, 432-б.].

Сөз жок, кеңири мааниде алганда, ынтымак адамдардын же уруулардын ортосундагы мамилени гана эмес, ошондой эле элдер ортосундагы мамилени да туюнтат. Акын элдер ортосундагы ынтымакты түзүүдө жана өнүктүрүүдө өзүнүн чечкиндүү көз карашын билдирүү менен гана чектелбестен, ошондой эле өзүнүн практикалык салымын кошууга да аракет кылган. Анын элдер ортосундагы мамилелерге карата пикири реалдуулукка төп келген десек жаңылышпайбыз. Анткени, ал орус менен казактарга болгон мамиледе кыргыздар өз жеринде болуп өткөн кырдаалды, өзгөрүүлөрдү эске алуусун көрө билген. Ошону менен катар эле улуттук чектелүүчүлүктү кыргыздардын социалдык-экономикалык, маданий жактан артта калуусунун негизги себептеринин бири катары эсептеп, өнүккөн элдер менен жакшы мамиледе болуунун алкагында кыргыз эли өнүгүүгө ээ болоруна ишенген:

Карап турсаң боруму
Казак-орус солдаттай,
Ынтымагы бар болсо,
Базары жүргөн чарбактай,
Тил алышып турушса,
Бузулбаган каймактай,
Ынтымагы жок болсо,
Жетишпеген арактай [126, 132-б.].

Акындын көз карашында ынтымактын чындалышы достукка алып келет. Ал мамилелердин бийиктигин билдирет. Достук бир багыттагы аракет, бири-бирин түшүнүү, сыйлоо, урматтоо менен жашоону шарттап турган жогорку жыргалчылык, эбегейсиз күч. Таламдардын жалпылыгына жана өз ара таттуулукка негизделген ысык мамиле, адеп-ахлактык башталмалардын бири. Чыныгы достукка негизделген мамиле баарыдан мурда өз ара адеп-ахлактык канааттанууну жаратат. Адеп-ахлактык фактор достошкон

тараптардын изги мамилелеринен жана өз ара жардамдарынан көрүнөт. Ушул жагдайда А.Э.Измайлов : «Достук – бул адамзаттык керектик жана социалдык баалуулук. Ал өздүк гана эмес, ошондой эле коомдук мааниге да ээ», - деп адилеттүү жазат [73, 180-б.].

Молдо Кылычтын көз карашына ылайык адамдын адеп-ахлактуулугу социалдык чөйрө менен шартталган. Адеп-ахлактуулук адам менен кошо төрөлгөн сапат эмес. Ал тарбиянын жыйынтыгы. Бул көрүнүшкө өз убагында Конфуций да көңүл бурган: «Бардык адамдар, табияты боюнча, бири-бирине жакын, бирок алган тарбиялары боюнча айырмаланып кетишет» [103, 36-б.].

Адеп-ахлактык булагын социалдык-тарыхый шарттардан эмес, адамдардын өздөрүнүн табиятынан көргөн жана алардын айрымдары туулганда эле ак ниеттүү, адептүү, ыймандуу болушат, ал эми айрымдары төрөлгөндө эле кара санатай, кекчил, адепсиз келишет деген туура эмес жыйынтыкты улуу педагогдор да четке каккан [183, 53]. Адамдар жалпы кызыкчылыктары боюнча экиге бөлүнүп кетишет. Бир тарабы адилеттүүлүктү, гумандуулукту, экинчи тарабы жүрүм-турумдун терс сапаттарынын торунда калат. Ар бир жеке адам өзүнүн бүткүл моралдык сапаттарын өмүр бою калыптандыргандыктан, алар анын турмуштук тажрыйбасынын жыйынтыгы болуп саналат.

Коомдун жаңы мүчөсүн тарбиялоодо үй-бүлө чоң мааниге ээ. Ал балдардын акыл-эс, адептик жана күч-кубаттык жактан жетилүүсүнүн чордону болуп эсептелет. Мында, албетте, ата-эненин ролу айрыкча зор. Ушул жагдайды ар бир терең ойчул кыя өткөн эмес. Маселен, Жусуп Баласагын ата-эненин балдарды тарбиялоодогу ролун төмөндөгүдөй көргөн:

Уул, кыздуу болуп калсаң сен эгер,

Үйүндө өстүр, жайсыз болот бөтөн жер.

...

Ата-эне балдарына болот үлгү,

Жашоодо, - жаманбы же жакшы жүрүү.

...

Ата жолун көрсө бала тегинде,

Көнүп кетет оорго да, жеңилге [137, 30-б.].

Молдо Кылычтын көз карашында да балдарды тарбиялоодо ата-энелер негизги ролду ойношот. Бул өтө жооптуу иште ата-энелер балдарга талапты катуу коюп, аларды бекерпоздукка, жатып ичээрликке, шалаакылыкка көнүп кетишине жол бербеш керек. Балдарга тарбия берүүдө ата-эне өзүлөрүнүн жүрүм-туруму, жашоого жасаган мамилеси менен үлгү болушу абзел. Мына ушунда гана тарбия өз жыйынтыгын берет. «Үлгү көрсөтүү усулу, - деп жазат ушул жагдайда Б.Апыш, - ишендирүүнүн эң күчтүү каражаты – адептүүлүккө тарбиялоонун мыкты усулу» [113, 302-б.].

Албетте, үлгүнүн негизинде тарбияланган балдар турмуш сыноосуна туруштук берип, бышык, чыйрак келишет. Өзүлөрүнүн жакшы жүрүм-турумдары менен жеке эле ата-энени эмес, коомду кошо алга сүрөйт. Мисалы, акын тарбия алган балдар менен тарбиясыз өскөн балдарды мындайча сүрөттөйт:

Тил албаган балаңыз,
Бел ашпаган арыктай,
Кетем десең айла жок,
Каралайсың жүрөсүң,
Оору баккан табыптай.
Ызааты бар боз балдар,
Күйүп турган чырактай.
Ызааты жок боз балдар,
Катып калган чарыктай [126, 125-б.].

Акын экинчи жагынан балдардын өз ата-энелерине урмат-сый менен мамиле жасоосун милдет катары санаган. Эрезеге жеткен балдар өздөрүнүн жүрүм-туруму, адеби, билими, гумандуулугу менен өткөн иштери аркылуу ата-энелерин кубантып, зоболосун көтөрүп, бакубат карылыкты камсыз кылуулары керек. Мындай учурда ата-эне менен балдардын ортосунда бири-бирин түшүнгөндүк, мамилелерде гармония өкүм сүрөт:

Антты, шертти ойлобой,
Ата-энеңди булгасаң,
Кайдан жакшы болосуң [126, 129-б.].

Кыргыз акындарынын ырларында аялдардын үй-бүлөдөгү ордуна, сапаттарына көп көңүл бурулган. Аларды баалаган жакшылык менен жамандык түшүнүктөрүнүн генезиси – чындыктын кубулуштарына оң жана терс баа берүүдөн, жашоо проблемаларын чечүү зарылдыгынан келип чыгат. Жамандык – өзгөрүлгүс, кадиксиз социалдык кубулуш эмес, ал адеп-ахлактуулукка тарбиялоонун негизинде коомдук моралдын көзөмөлүндө жана жакшылыктын үстөмдүгүнүн алдында болууга тийиш. Мисалы, Калыгулдун чыгармаларындагы аял адебинин интерпретациясы, андагы оң жана терс сапаттардын контрастталышы турмуштук практикалык жагдайда төмөндөгүдөй чагылдырылат:

Жаман катын белгиси
Соксоңдой басып соку издейт,
Согончоктон ит тиштейт.
Жаман катын белгиси –
Калдырак болот териси,
Карып болот эриси.
Жакшы катын белгиси –
Булгаары болот териси,
Мырзат болот эриси,
Ошол эрдин ырысы [9, 64-б.].

Ушул мааниге терең маани берген Жеңижок мындайча ырдаган:

Алганың жакшы болгон соң,
Кирсең үйүң ордодой.
Алганың жаман болгон соң,
Кирсең үйүң кепедей [68, 148-б.].

Молдо Кылычтын чыгармаларында аялдын изгилик жаратуучу сапаттары – сарамжалдуулугу, тыкандыгы, тазалыгы, сергек-сезимталдыгы,

кичи пейилдиги, чебер ишмердүүлүгү моралдык бийик баалуулуктар катары берилет. Ушуга байланыштуу А.Алимбеков мындай деп таасын белгилейт: «Кыргыз эли байыртан эле аялдардын коомдогу ордун жогору баалап, аларга ызаат-урмат менен мамиле кылышкан. Элдин түшүнүгүндө аял үйдүн куту, турмуштун туткасы» [11, 54-б.].

Акындын ырларында биз белгилеген оң сапаттардын контрастында аялдын жагымсыз кылык-жоруктары, балиттиги, ыкшоолугу, ички таза эмес сезиминин сырткы олдоксон көрүнүшкө дал келиши ж.б.у.с. терс сапаттары ачык берилет. Сөзүбүз куру болбос үчүн бир нече мисалга кайрылалы:

Катындардын жаманы
Карды тойсо көпкүдөй.

...

Жаман болсо катының
Ичтен жеген митедей.

...

Кыз, келиндин жаманы,
Үй бүлдүргөн чычкандай.
Жакшы катын белгиси –
Кылган ишин кызганбай
Сыр билгизбей турганы,
Мүнөзүнөн козголбой [126, 137-б.].

Молдо Кылычта жакшы аял менен жаман аялдын карама-каршы сыпатталышында адамдардын сарамжалдуулук менен ысырапчылдык, тыкандык менен шалаакылык, тазалык менен ыпластык, кам көрүүчүлүк менен кенебестик, уяттуулук менен уятсыздык, чебердик менен олдоксондук, көрктүүлүк менен көрксүздүк сыяктуу сапаттарды конкреттүү түрдө изгиликке жана жамандыкка ажыратылып каралат. Айрыкча даанышмандын көз карашында сарамжалдуулук мыкты баалуулук катары эсептелет. Аял кишинин бардык ишмердиктери, баалуу сапаттары жана сулуулугу сарамжалдуулук аркылуу ажарына чыгып турат.

Сарамжалдуулук ар кандай көз карашта иликтениши ыктымал. Экономикалык ой-пикирде сарамжалдуулукту үнөмдүүлүк, материалдык кызыкчылык, материалдык байлык багытында пайда алып келүүчү кубулуш катары түшүнүүгө болот. Ал эми адеп-ахлактык аспектиде ал адамдардын рухий жана материалдык керектөөсүнө камкордук, этият мамиле жасоону билдирет. Мында адамдардын материалдык жана рухий керектөөлөрүнө, таламдарына ылайык кам көрүүчүлүк аракети акыл-эстик жана сезимдик жагдайда негизги мааниге ээ.

Белгилүү болгондой, диний жана патриархалдык көз караштарда аялдар кемсинтилип, укуктары басмырланып, үй-бүлөдөгү орду жана ролу төмөндөтүлүп, ар бир иш-аракети тескөөгө алынган. Ал эми мунун тескерисинче, акын аялды үйдүн куту, таянычы жана үй-бүлөдөгү бактылуулук, ырыстуулук көп учурда аялга байланыштуу деп эсептеген. Аялы менен эринин ортосунда ысык мамиле, бири-бирин түшүнүү, урматтоо, сыйлашуу, жардамдашуу өкүм сүргөндө гана үй-бүлө бекем болооруна терең ишенген. Ал аялдар үй-бүлөдө жана коомдо эркектер менен бирдей абалда болуусун каалаган. Аялдарга карата болгон ушундай гумандуу мамилени аялдардын коомдогу, үй-бүлөдөгү абалына карата кеңири таркаган оң маанидеги кыргыз элинин салттары менен байланыштырсак туура болот. Ушуга байланыштуу белгилүү чыгыш таануучу Л.Н.Гумилёв мындай деп белгилейт: «Аялдарга карата мамиле өтө сыйлуу рыцардык мүнөздө болгон. Бала боз үйгө киргенде алгач энесине жүгүнүп, андан кийин гана атасына жүгүнгөн» [56, 73-б.]. Ушул прогрессивдүү салтты улантуу менен Молдо Кылыч аялдардын укугун коргогон, аялдардын кадыр-баркын, абийирин сактоо үчүн күрөшкөн. Аялдардын кадыр-баркын кемсинткен патриархалдык-уруучулук моралдын, укуктун нормаларына жана үрп-адаттарга, каада-салттарга, диний жоболорго каршы турган. Бир сөз менен айтканда, акындын чыгармаларында аялзаты бийик баага ээ болгон:

Келиндердин жакшысы

Кездеменин жибиндей.

Кыз балдардын жакшысы,
Күзгүсү бар айнектей.
Кемпирлердин жакшысы,
Кимге болсо энедей [126, 137-б.].

Ушул жерде кошумча катары белгилей кетүүчү бир жагдай бар. Кыргыз элинин салттуу коомунда аял тарбиянын башаты болуп саналган. Коомдун келечеги, өсүп-өнүгүүсү көбүн эсе, аялдардын ишмердүүлүгүнө, алардын адебине, балдарды тарбиялоосуна терең байланыштуу болгон. Ушундан улам ар бир кыргыз акыны өз ырларында жана санаттарында бул маселеге сөзсүз кайрылган. Ушуга байланыштуу А.Т.Калдыбаева: «Чыныгы аял үй-бүлө куту, үй-бүлөлүк очоктун сактоочусу, бала-бакыранын, элдин ырыскысы, баланын оң сапаттарынын мүнөзүн бала кезден тарбиялоочу насаатчысы, аял ички дүйнөсү менен сулуу болгондо гана жакшы аял болот» [88, 69-б.], - деп жазат.

«Балага эне артык, аялга эр артык» дешет кыргыздар. Бул макал катардагы макал болуп сезилгени менен, анын тарбиялык мааниси өтө чоң. Түшүнүктүү, көчмөн турмушту башынан кечирген элибизде эркек киши көбүнчө үйдөн сырткы иштер менен алек болгон. Ал үй-бүлөнү багыш үчүн мергенчилик кылган, мал баккан, элди, жерди сакташ үчүн жоокерчилик кылган. Башкача айтканда, эркектин ишмердүүлүгү боз үйдөн сырткары дүйнө менен тыгыз байланышта өткөн. Ушундан улам атасы балдарга тарбия берүүдөн алыс болгон. Ал эми кыргызда аял үйдүн куту, очоктун сактоочусу катары кабыл алынган. С.Байгазиев туура белгилегендей «Алатоодон кыз бала, аялзаты ар убакта сулуулуктун, аруулуктун, тазалыктын, адеп-ыймандын символу катары эсептелип келген. Кыздын кырк чачы улуу деп кыргыздар кызды сыйлаган. Биздин ак элечек ургаачылар дайыма ошондой сыйга жана ишенимге татыктуу болуп келишкен» [32, 28-б.]. Деген менен, аялзатынын негизги милдети жаңы дүйнө жаратуу же бала төрөп, аны оорутпай багып, ага бийик деңгээлдеги тарбия-таалим берүү болуп эсептелген.

Албетте, жаңы төрөлгөн наристе кол арага жараганга чейин апасынын жанында болгон. Балага апасы тил үйрөткөн, дүйнө тааныткан, тарбия берген. Анын адептик таалимдериндеги сылыктык менен кичи пейилдик, боорукердик менен мээрмандык, сарамжалдуулук менен камкордук, кең пейилдик менен марттык сыяктуу изгилик жаратуучу сапаттар одонолук менен корстук, түркөйлүк менен пастык, шалаакылык менен арамзалык, коркоктук менен ыпластык жана ырайымсыздык сыяктуу терс сапаттарга каршы коюлган.

Салттуу коомдо үлгү көрсөтүү аркылуу балдарды тарбиялоо жакшы жолго коюлганын танууга болбойт. Г.Н.Волковдун пикирине ылайык, «үлгү-идеал болуу элдик тарбиянын фактору болуп эсептелген» [53, 150-б.]. Маселен, салттуу коомдо, аял өз эрин сыйлоо, урматтоо аркылуу балдарга үлгү-идеал болгон. «Атаңар келе жатат, атын алгыла», «Атаңардын колуна суу куйгула», «Атаңарды төргө өткөргүлө», «Атаңар ооз тиймейинче, тамакка кол салбагыла», «Атаңар бата берсин» - деп балдарды тарбияга чакырган. Ал эми тарбияга баш ийбеген учурда «Сенин кылыгыңды атаңа айтам», - деп баланын терс жүрүш-турушун оңдоого аракет жасаган. Эркек өз учурунда мындай сый мамилеге татыктуу болгон, өзүн адеп-ахлактуулук жактан бийик деңгээлде алып жүргөн. Аялына дайыма колдоо көрсөтүп, зоболосун түшүргөн эмес. А.Алимбековдун сөзү менен айтканда, эркекти жетик акыл, ак дил, тунук сезим, тең караган калыстык, сылыктык, кичи пейилдик, кайраттуулук, шайырдык, шайдооттуулук сыяктуу изги сапаттар коштоп жүргөн [11, 54-б.].

Башка бирөөнү сыйлабаган адам эч качан башкадан сый көрбөйт. Бул – жашоонун аксиомасы. Кыргыз коомунун жаманын жашырып, жакшысын чыгарып, өз эрин сыйлап, туу туткан аял гана балдар тарабынан сыйга татыктуу болгон. Тескерисинче, аялдын эрине жасаган карасанатайлыгы, кам көрбөстүгү, тоотпостугу, көрө албастыгы балдардын жүрүм-турумуна тескери таасирин тийгизген.

Бул токтолгон жагдайлар «Балага эне артык, аялга эр артык» экенин толук тастыктап отурат. Учурда салттуу коомдун, көчмөн маданияттын бул айтылган үй-бүлөлүк нормасы жоголуп барат. Жыйынтыгында, азыркы мезгилде үй-бүлөдөн чыккан чыр-чатактар, ажырашуулар, жетим калган балдар, тарбиясыз өскөн өспүрүмдөр күндөн-күнгө көбөйүүдө.

Ошентип, Молдо Кылычтын чыгармаларында аялдардын маселесине кенен орун берилген. Мында алардын сарамжалдуулук менен ысырапкерчилик, тыкандык менен шалаакылык, тазалык менен ыпластык, кам көрүүчүлүк менен кенебестик, жупунулук менен бой көтөрүүчүлүк, уяттуулук менен уятсыздык, чебердик менен олдоксондук сыяктуу карама-каршы маанидеги сапаттары конкреттүү түрдө жакшылыкка жана жамандыкка ажыратылып каралат.

Молдо Кылыч адамдардын өз ара мамилелериндеги ак-ниеттикти, берилгендикти жана чындыкты бийик баалаган. Тескерисинче, менменсинүүнү, кастыкты, эки жүздүүлүктү сындаган. Жамаатта, үй-бүлөдө, жолдоштор арасында чындык, ишенгендик сыяктуу оң маанидеги сапаттар болушун каалаган. Адамдар арасындагы мамиледе так болууну, куру убада бербөөнү, өкүмдүк менен мамиле жасабоону суранган. Маданияттуу, адеп-ахлактуу адам дайыма жөнөкөй, жупуну, элге жакын болоорун, жокко кейибей, болгонго топук кылыш керек экендигин эскерткен. Көрө албас, ичи тар адамдын жашоосун ийгилик коштобоосун билгизген.

Акын байлардын ысырапкерчилигине, обу жок шаан-шөкөттөрүнө суктануу менен мамиле жасоону четке каккан. Анын көз карашында элдин эсебинен байыган адамда эч качан ырахат, толук кандуу жашоо болбойт. Маңдай тер менен табылган байлык гана чыныгы байлык. Жатып ичерлик, сараңдык өзөгүн түзгөн жашоо-турмуш убактылуу жана майнапсыз. Жашоо-турмуш адалдыкка гана негизделиши керек:

Адал дөөлөт малыңды
Булгабагын арамга,
Тил байланар бир күнү

Тиричиликке кубанба.
Көңүлүндү алдатып,
Бул дүйнөгө жубанба [126, 127-б.].

Молдо Кылычта уят менен абийир адам жүрүм-турумундагы эң керектүү моралдык касиеттердин бири. Мына ушулар жок жерде адеп-ахлактык толук мааниге ээ болбой калат. Анткени, мазмуну боюнча социалдык муктаждыктан жаралган бул сапаттар адамдарды жаман жолго баруудан сактайт. Адамдын кылык-жоруктары адеп-ахлактуулуктун чыныгы пирнциптерине карама-каршы келбеши керек:

Напсиңизди тыйбасаң,
Бир каларсың уятка.
Уят болуп каныгып,
Аманатты жоготпо [126, 127-б.].

Акындын көз карашында алдамчылык, калпычылык адамдын зоболосун түшүрөт, кадыр-баркынан ажыратат. Алдамчы адамдын эл алдында жүзү кара болот. Бул жагынан алганда, алдамчылык терс жүрүм-турумдун ачык көрүнүшү. Белгилүү педагог-илимпоз И.Имаева белгилегендей, «алдамчылык ийри-буйру, түз эмес жолдой, анда бараткан көзү ачыктар да мүдүрүлүшү, адашышы жана өзүлөрүн жоготуп алышы да толук ыктымал» [74, 100-б.]. Алдамчылыкка байланыштуу Молдо Кылыч төмөндөгүдөй ырдайт:

Өмүр бою киши алдап,
Жан сактоого кыныккан.
Жаш чагынан бузуку,
Алдоо менен күн өткөн.
Алдамчылык кесипти
Көңүлүнө уюткан.
Ойноп, күлүп не таптың,
Оюн менен дардактап,
Ойлогонуң насыя.

Алдап жүрсөң аржактап,
Өзү мээнет кылбастан,
Алдоо менен жан сактап [126, 34-36-б.].

Жогорку айтылган изгилик сапаттар Молдо Кылычтын этикалык көз карашында шарттуу түрдө терс ыйман-адеп кубулуштарын сүрөттөө менен улантылат. Адамдар арасындагы мамилелердин тутумунда адамдардын кара санатайлык менен кара ниеттик сыяктуу ички сезимдери, терс кылык-жоруктары адеп-ахлактуулуктун каршысында жеке инсандын чөйрөсүндө гана жашабастан, бүтүндөй социалдык чөйрөгө да таасир этет. Ушундан улам акын жаман жоруктардан, адаттардан сактанууну коомдогу зарылдык катары эсептеген:

Айлын бузган жигиттер,
Уй качырган сайгактай.
Пайдасы жок чечендик,
Чөп чыкпаган кургактай.
Ыймансыздын көзүнө,
Жалган дүйнө жаннаттай.
Бир үйрөнгөн адатың,
Жамгыр баскан көк даттай.
Жууган менен агарбас,
Боёк койгон жаргактай [126, 132-133-б.].

Жаман адаттын, жоруктун коомго, адамдын жеке жашоосуна тийгизген тескери таасирин Жусуп Баласагын да ачык белгилеген. Маселен, анын ыр саптарында мындайча ойлорду жолуктурабыз:

Жамандан алыс болгун кутман киши,
Жамандын дайым тиет кесепети.
Жаманатты адамдан алыс болгун,
Андайдын дили кара, алба колун! [35, 326-б.].

Жамандык түшүнүгүнүн тутумунда ач көздүк, дүнүйөкорлук, сараңдык сыяктуу терс сапаттар байыртадан эле элибиздин этикалык көз карашында

коомдук тескери көрүнүш катары бааланып келген. Ушундан улам элдик макалдарда «Дүйнө адамды таппайт», «Байлык мурат эмес, жоктук уят эмес» деп эскерилет.

Молдо Кылыч өзүнүн чыгармаларында ач көздүк, сарандык, алдамчылык, бой көтөрүүчүлүк, дүнүйөкорлук сыяктуу терс сапаттарды сыңдоо менен, адамдардын жүрүм-турумундагы ак ниеттүүлүктү, кең пейилдүүлүктү даңазалаган. Акын ошондой эле адам адеп-ахлагындагы абийирдүүлүктү бийик баалаган. Молдо Кылычтын пикирине ылайык, абийирдүү адам моралдык жактан өзүн-өзү көзөмөлдөөгө, адептик милдеттерди ыктыярдуу кабыл алууга, аларды иш жүзүндө аткарууга жана өзүнүн ишмердүүлүгүн өзү баалоого жөндөмдүү. Абийирдүүлүк – гумандуулукту өз ичине камтыган ак ниеттик, адамдарды урматтоочулук, боорукердик, ишеним көрсөтүүчүлүк, кең пейилдүүлүк сыяктуу сапаттар менен ширелип турат. Ошондой эле ал моралдык аң-сезимдин татыктуулук, ар намыстуулук түшүнүктөрүн бириктирет. Абийирдүүлүктүн карама-каршылыгында абийирсиздик коомго, адамдардын жүрүм-турумуна жат көрүнүш.

Албетте, изгиликтин жогорку моралдык сапаты катары эмгекчилдик эң манилүү роль ойнойт. Эмгекчилдик адамдын социалдык сапаты катары эмгекке оң мамиле жасоонун түшүнүгү болуп саналат. Мындай оң маанидеги моралдык сапат адамдын психикалык процессинде эмгектенүүнүн объективдүү зарылдыгын жана анын өнөкөткө айланышын, эмгек процессине кызыгуучулукту жана андан ырахат алууну, эмгектин пайдалуу натыйжаларына жетишүүнү каалоо сыяктуу өзгөчөлүктөрдү камтып турат. Ушул жагдайга байланыштуу К.Д.Ушинский мындайча белгилейт: «Адамга жан дүйнөсүнө ылайык келген, эркин, ырахатка бөлөгөн эмгек берүү керек жана бул эмгекти ишке ашыруучу каражаттарды берүү керек. Педагогикалык ишмердүүлүктүн максатынын толук аныктамасы мына ушунда жатат» [180, 147-б.]. Ал эми Г.Н.Волков туура жазгандай, эмгек – тарбиянын негизги факторлорунун бири. Ушундан улам «элдик педагогикада эмгек өзгөчө

орунду ээлейт» [58, 138-б.]. Молдо Кылычтын чыгармаларында эмгек жашоонун негизи, бакубатчылыктын булагы, адам муктаждыгын канааттандырып, ага ырахат, каниет тартуулоочу жагдайлардын баарын жаратат. Ушундан улам жашоодон ырахат, каниет алуу үчүн эмгектенүү гана керек. Эмгек – жогорку баалуулук жана жашоонун маңызы.

Түзүүчүлүк, топтоочулук, табышкердик, үнөмдүүлүк сыяктуу ишмердүүлүктөр позитивдүү жана антипозитивдүү багыттарда ишке ашары белгилүү. Бул көрүнүштүн позитивдүү багыты маданий баалуулук катары эсептелип, өз ичине бешене тер менен ак иштөөнү, адал жүрүүнү камтыйт. Молдо Кылыч дал ушундай ишмердүүлүктөрдөн түзүлгөн, жаратылган, топтолгон, ойлоп чыгарылган материалдык жана рухий жетишкендиктерди моралдык жоболордун чегинде чечмелейт. Мында адам эмгектин, гумандуулуктун натыйжасында пайда болгон эмгек продуктусу гана адеп-ахлактуулуктун маңызын түзөт.

Акындын пикирине ылайык, адам өз жашоосун эмгектин негизинде куруш керек. Жашоонун маңызы коомго, адамдарга пайда алып келген эмгектен көрүнөт. Адам материалдык байлыгына жана коомдогу социалдык абалына карап эмес, пайдалуу эмгек жасаганына карап бааланат. Ал эми эмгекчилдик адамдын эң жакшы сапаты болуп эсептелет. Эмгек адамга жаркын маанай, бакыт, ырыс тартуулайт. Адамдын моралдык сапатын жогорулатат. Башкача айтканда, эрдик жасоо, берешендик, жароокерлик, адептүүлүк, бийик маданияттуулук, билимдүүлүк, кең пейилдик, меймандостук, гумандуулук сыяктуу оң сапаттарга адам эмгектин негизинде гана жетет. Эмгекчилдик адамдын жан дүйнөсүн жана акыл-эсин калыптандыруучу негизги шарт. Мунун тескерисинче, эмгек кылбаган адам өзүнүн чыныгы адамдык сапатын жоготот. Бекерпоздук, жалкоолук, жатып ичерликти, уурулукту, тоноочулукту, алдоочулукту, жоопкерсиздикти, наадандыкты ж.б. ушул сыяктуу терс сапаттарды жаратат. Ушул ойлор Молдо Кылычтын көп ырларынын идеялык өзөгүн түзөт. Анда алардын бирөөнө токтололу:

Эр жигит жаман көрбөгүн,
«Эмгек кыл!» деген кебимди.
Эмгексиз болуп тим жүрсөң
Ким табат сенин эбинди [126, 197-б.].

Ошентип, Молдо Кылычтын көз карашында эмгек бул адамдардын керектөөсү, алардын жашоосу үчүн зарыл шарт гана эмес, адеп-ахлактык жана рухий жактан толук жетилүүнү камсыз кыла турган негизги фактор болуп эсептелет. Жагымдуу шарттар түзүлгөн жерде эмгек адамга жагымдуу сезим жаратып, ырахатка бөлөйт. Ал – дүйнөдөгү бардык жакшы нерселердин, бардык эле кубанычтардын булагы. Улуу педагог В.А.Сухомлинскийдин сөзү менен айтканда: «Жашоодогу бардык жыргал жана кубаныч эмгек менен жаралат. Эмгексиз таза жашоого болбойт» [171, 25-б.].

Жалпылап айтканда, Молдо Кылычтын чыгармачылык кредосундагы моралдык мурастарды бүтүндөй ошол тарыхый доордун гуманисттик баалуулуктарынын жетишкендиги катары кароого болот. Анткени, акындын этикалык көз карашындагы моралдык сыпаттоолор жалпы адамзаттык гуманизмдин үлгүлөрүнө ылайык келет.

Акындын этикалык көз карашынын борборунда адам проблемасы турат. Ал адеп-ахлактуулук адам менен кошо жаралган сапат эмес экендигин, адамдын оң моралдык сапаттары социалдык чөйрө менен шартталганын жана талбаган тарбиянын жыйынтыгы экендигин көрө билген. Адам жаратылышында жүрүм-турумдагы оң сапаттарды алып жүрүүгө милдеттүү, бирок аны сырткы терс жагдайлар бузуп турат. Алардын зыяндуу таасирин жеңүү жана ички жеткилеңдикти тарбиялоо үчүн адам, ириде, өзүнүн табигый жөндөмүн калыптандыруусу абзел.

Молдо Кылычтын этикалык көз карашынын өзгөчөлүгү болуп анын диний элементтер менен аралашып кетүүсү эсептелет. Акын үчүн дин жогорку моралдык инстанция катары кызмат кылат. Ал өзүнүн чыгармаларында ислам динин ыймандык жактан калыптандыруучу каражат

катары коомдогу жана адамдардын мүнөзүндөгү ар түрдүү кемчиликтерден арылууга өзүнүн оң таасирин тийгизет деп белгилейт. Ошону менен катар эле Молдо Кылычтын көз карашындагы этикалык жана диний элементтердин байланышын абсолютташтырып жиберүүгө болбойт.

Адамдардын жашоосунун бардык чөйрөсүн өз ичине камтыган, бүтүндөй эле моралдык нормаларды жалпылаган «жамандык» жана «жакшылык» түшүнүктөрү моралдык баа берүүнүн туюнтулушунун жалпы формаларын өзүлөрү менен кошо ала жүрүшөт. Молдо Кылыч бул аталган карама-каршы этикалык түшүнүктөрдү мүнөздөөгө жана алардын өз ара диалектикалык байланышын көрсөтүүгө аракет кылган. Акындын пикиринде, жакшылык – жеткилең, көтөрүңкү, оң маанидеги көрүнүш, ал эми жамандык – терс көрүнүш. «Жакшылык» деген түшүнүккө ага каршы келген «жамандык» түшүнүгүн салыштыруу аркылуу баа берилет, б.а., оң маанидеги нравалык касиеттердин баалуулугу анын өзүнө карама-каршы түшүнүк менен салыштырып караганда гана айкын байкалат.

Адамдын адептик таалимдериндеги адилеттүүлүк менен адептүүлүк, сылыктык менен кичи пейилдик, боорукерлик менен берешендик, сарамжалдуулук менен камкордук, кең пейилдик менен гумандуулук сыяктуу оң сапаттар одонолук менен корстук, түркөйлүк менен кастык, шалаакылык менен арамзалык, коркоктук менен ыпластык, митаамдык менен ырайымсыздык сыяктуу тескери сапаттардын каршысында интерпретацияланат. Акында адам маңызы асылдык жана ыйыктык катары бааланып, анын чордонунда инсандык зоболону бийик тутуу, адеп-ахлак жана адептүүлүк идеялары турат.

2.3. Молдо Кылычтын чыгармаларындагы эстетикалык баалуулуктар

Эстетикалык көз караш – эстетикалык аң-сезимдин ажырагыс бөлүгү. Ал рухий дүйнөнү калыптоочу, өркүндөтүүчү мааниге ээ болу менен, эстетикалык ой-жүгүртүүлөрдүн, сезимдердин, идеялардын, тыянактардын системасын түзөт.

Эстетикалык көз карашка системалашылган удаалаштык мүнөз таандык. Мындай удаалаштыкта эстетикалык көз караш эстетикалык сезимдердин, туюмдардын, табиттердин натыйжасы катары келип чыгат. Анын калыптануу жана өнүгүү процесси аң-сезимдин ишмердүүлүгүнүн көзөмөлүндө жана багыт берүүсүндө ишке ашат.

Элдик педагогикалык ойлордо эстетикалык тарбияга терең маани берилген. Анткени, Р.А. Абдыраимова белгилегендей «эстетикалык тарбиялуулук өз ичине эстетикалык сезимди, эстетикалык табитти, эстетикалык ой жүгүртүүнү, эстетикалык идеалды камтыган эстетикалык аң-сезимдин түзүмүн туюндурат. Мунун негизинде жашоодогу сулуулукту жаратуу шарты келип чыгат» [3, 128-б.].

Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорунда эстетикалык баалуулуктар кенен орун алган. Анын ырлары өз заманынын, табиятынын жемиши болуп, көркөм ой-туюмдарга, образдуулук аныктамаларага, эстетикалык бүтүмдөргө бай. Алардын негизги мазмунун адам, кыргыз жери, жаратылыш, анын сулуулугу түзөт. Табияттын мезгилдеринин кооздугу, ар бир кубулушу акын үчүн кымбат жана асыл. Бул түшүнүктүү жагдай. Себеби «ыр – элдик поэтикалык чыгармачылыктагы табышмак менен макалдарга караганда татаалыраак форма. Ырдын негизги милдети – кооздукка болгон сүйүүнү ойготуу, эстетикалык көз караштарды жана сезимдерди жаратуу» [53, 88-б.].

Молдо Кылыч үчүн абстрактуу, идеалдык сулуулук эмес, конкреттүү, материалдашкан сулуулук бар. Айрым кымбат баалуу, кооз, көрктүү буюмдар объективдүү, айныгыс, түбөлүктүү, ал эми кээ бирлери башка бир нерсеге көз каранды. Акындын көз карашы боюнча кооздук адамдарда эстетикалык ырахаттанууну пайда кылышы керек. Мындай кубулуштун критерийи болуп реалдуулукту көркөм-элестүү чагылдыруу саналат. Акылмандын эстетикалык табити бийик атуулдук идеялар менен айкалышкан. Ал табияттын, адамдын жашоосунун кооздугун көркөм сүрөттөп эле тим болбостон, адамдарды мекенге, туулган жердин кооздугуна карата гумандуу, аяр, атуулдук мамиле жасоого үндөгөн.

Аалам кубулуштарынын көп кырдуулуктарын, татаал байланышын, мыйзам ченемдерин туюу менен, табият турпатына карата мамилеси, көркөм чагылдыруусу Молдо Кылычтын эстетикалык нуктагы чыгармачылык көз карашынан, табиятынан ачык кабар берет. Акындын эстетикалык көз карашында жаратылыштын кооздугу менен адамдын сулуулугунун ортосунда эквивалентүүлүк жатат. Табигаттын көркөмдүүлүгүн, жаратылыштын кубулуштарын образдуу кабыл алуу менен, адамдын сулуулугун сүрөттөөдө жаратылыштын кооздугун эстетикалык үлгү катары пайдаланат. Ойчулдун чыгармаларында эстетикалык кабылдоо образдуу формада жана көп учурда жөнөкөй мааниге ээ болсо да, анын жалпылоочу мүмкүнчүлүгү болгон. Мында сулуулук жана көрксүздүк, көтөрүңкүлүк жана басыңкылык, трагедиялуулук жана комедиялуулук деген өңдүү эстетикалык кенен түшүнүктөрдүн колдонулушу эстетикалык ой жүгүртүүдөн кабар берет.

Эстетикалык аң-сезимде сулуулукту, кооздукту баалоо жана аларды көркөм чагылдыруу өзгөчө мааниге ээ. Т.А.Аскарвдун пикирине ылайык, «адам өзүнүн көз салышы, назар буруусу менен, объективдүү дүйнөнүн көмүскө жашаган касиеттерин, сулуулугун, кооздугун «ачып», таанып билет. Ал сулуулук табияты боюнча эстетикалык касиетке ээ болгондуктан, адамдын көзү же кооздукту баалай билген ички дүйнөсү ошол өздөштүрүлгөн сапаттардын жардамы менен өзүн-өзү байытып, структурасын толуктайт. Натыйжада, жаңы сапаттык абалга келет. ...Сулуулук деген кубулуштун, түшүнүктүн өзү көп кырдуулукка ээ. Мисалы, ар бир кооз, сымбаттуу, көрктүү нерсеге, буюмга куюлушкан, бап келген сапаттар, касиеттер бар. Так ошол белгилер тигил же бул затты, буюмду сулуу кылып көрсөтөт. Башкача айтканда, өз алдынча жашаган ар бир кубулуш өзүнө гана тиешелүү сапаттар аркылуу кооз, сонун болуп кабылданат» [64, 22, 28-б.]. Цицерон «сулуулук» түшүнүгү жөнүндө мындай ойду билдирген: «Сулуулук – жаратылыштын эң улуу сырларынын бири. Сулуулукту биздин делебездикти козгогон нерселер менен чаташтырбоо

керек» [55, 15-б.]. Гердердин пикири боюнча «сулуулукутун объективдүү табигый негизи бар. Ал эми адам бул негиз менен өз ара мамилеге түшкөндөн тартып, начарлай баштайт. Адам – сулуулукутун ойлоп табуучу. Ал бардык жерде образдарды көрөт, ыргактарды угат, формаларды туют» [55, 18-б.]. Ошентип, сулуулук, эстетикалык, жалпы эле көркөм ишмердүүлүктүн мыйзамы, көркөмдүүлүккө, кооздукка багытталган рухий байлыктын деңгээлинин көрсөткүчү, критерийи болуп саналат.

Кооздук жана сулуулук түшүнүктөрү лексикалык-семантикалык жактан жалпы мааниге ээ. Бирок, жеке мааниде алып караганда кооздук жана сулуулук өзүлөрүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдөн турат. Алсак, «кооздук» жаратылышка жана анын кубулуштарына, жансыз заттарга, буюмдарга мүнөздүү: «Кооз жайлоо», «кооз дарак», «кооз имарат». Башкача айтканда, кооздук түшүнүгү көбүнчө нерселердин, кубулуштардын, процесстердин формалык жагдайына, сырткы көрүнүшүнө, келбетине, кыймылына таандык болуу менен, негизинен, материалдык чөйрөнү чагылдыруунун көркөм шарты болуп эсептелет. Ал эми айрым мезгилде кооздук түшүнүгү рухий чөйрөнү образдуу чагылдырууда да колдонулат. «Кооз үн», «кооз сүйлөө» сыяктуу сөздөр буга ачык күбө. Кооздук түшүнүгүнөн айырмаланып, сулуулук ички жана сырткы обликти сүрөттөп, маңыздык жана формалык жагдайларды, анын диалектикалык байланышын чагылдыра алат.

Молдо Кылычтын чыгармаларында сулуулук жана кооздук – бул кандайдыр бир табияттан жана адамдан сырткары турган идея эмес, ал табиятка, адамга, адамдар ортосундагы мамилелерге мүнөздүү сапат. Мына ушунун негизинде ал, эгер сулуулук жана көркөмдүк өзүлөрүнүн бардык көрүнүштөрүндө элдин жан дүйнөсүнүн тереңине кирип, кеңири тараса, анда көпчүлүк нерселерди жакшы жакты карай өзгөртүүгө мүмкүндүк түзүлүп, адамдардын рухий байлыгынын байышына жол ачат деген жыйынтыкка келет.

Сулуулукутун кабылдоо жана таанып билүү адам менен табияттын, рухийлик менен материалдуулуктун, табият менен коомдун ортосундагы

шайкештүүлүктү, гармонияны ачып берет жана канааттануу сезимин пайда кылат. Ушуга байланыштуу акындын чыгармачылыгында негизги максат болуп, табияттагы жана коомдогу, адамдардын турмушундагы кубулуштарды туура чагылдыруу. Н.Г.Чернышевскийдин көз карашына ылайык, эң жогорку сулуулук – искусство аркылуу жаралган чындык [191, 17-б.]. Демек, Молдо Кылычтын чыгармаларында жана жалпы эле искусстводо көркөмдүк, сулуулук чындыкты чагылдыруунун негизги формаларынын бири болуп саналат.

Акын үчүн эмне реалдуу болсо, ал – сулуулук, ал эми эмне сулуу болсо, ал – реалдуулук. Ушундан улам кубулуштардагы сулуулукту, кооздукту көрө билүү, турмуш чындыгын ачып берүү акындын чыгармаларына мүнөздүү көрүнүш болуп эсептелет. Башкача айтканда, сулуулук жана көркөмдүүлүк тууралуу акындын ой жүгүртүүсүнүн башаты реалдуу кубулуштарга, турмуштук жагдайларга барып такалат. Ушуга байланыштуу В.Г.Белинский мындай деп жазат: «Терең акылга жана чыгармачыл фантазияга ээ акындар өз идеяларын өздөрүнүн айланасынан табышат» [42, 89-б.].

Молдо Кылыч адамдын көз жоосун алган, сезимин козгогон, өзүнө тарткан жаратылыштын жана коомдун кубулуштарын ырдаган. Ал бардык эле кооздукка, реалдуулукка баа берүүгө жөндөмдүү эле болбостон, алардын мыйзамдуулугун жакшы түшүнгөн. Ушуга байланыштуу Г.Орозова төмөнкүчө токтолот: «Молдо Кылычтын бардык чыгармаларын акылы тунук, байкагыч, ааламды, жаратылышты таанып-билүү сезим-туюму жетик өнүккөн адамдын акыл-эсинен жаралган көркөм чыгармалар деп баалоого болот. Молдо Кылыч жаратылыштын флора, фаунасын тизмектеп, мүнөздөп, алардын мүнөздүү белгилерин баяндап жазган энциклопедист акын» [140, 10-б.].

Этнопедагог Г.Н.Волков таамай жазгандай, «табият – бул элдик педагогиканын негизги факторлорунун бири, ал жашоонун чөйрөсүн гана түзбөстөн, ошондой эле Ата мекен да болуп эсептелет. Табияттын адамга

карата үстөмдүгү эбегейсиз зор. Табиятка негизделген тарбия элдик тарбиянын маанилүүлүгүн арттырат» [53, 128-б.]. Ушуга байланыштуу Молдо Кылычтын эстетикалык көз карашында табиятка карата болгон эстетикалык мамиле кеңири орун алганын баса белгилейбиз. Бул объективдүү көрүнүш. Анткени, акындын жашоосу, ишмердүүлүгү табият менен тыгыз байланышта өткөн. Башкача айтканда, «чыныгы акын, музыкант, сүрөтчү, педагог, биринчи кезекте, эң алды менен табият койнунда калыптанат» [53, 42-б.].

Молдо Кылычтын ырларына болгон талдоо көрсөткөндөй, кандай көз карашта жана кайсы жагынан сүрөттөлгөнүнө карабастан, кыргыз жеринин керемет кооздугу акындын ой толгоосунда суктанууну, берилүүнү, таң калууну жана кубанууну жараткан. Табияттын көркөм кубулуштары ага эстетикалык ырахат тартуулаган. Бул тууралуу Г.З.Апресян мындай деп белгилейт: «Табият менен байланышууда адам жаратылыштын жасагандарын, кызыктырууну жана таң калууну туудурган анын көрүнүштөрүн эң алды туят, байкоо жасайт жана ар түрдүүчө кабыл алат. Табият менен болгон мындай мамиле адамдарга эстетикалык ырахат берип, табигый сулуулукту сезүү сезимин жаратат. Жаратылыш менен түздөн-түз байланышуу, мисалы, аны байкоо жана кабыл алуу, көп учурда эстетикалык ырахат ала турган суктануу жана кубануу сезимдерин пайда кылат» [19, 155-б.].

Молдо Кылычтын табиятка карата болгон эстетикалык мамилеси, өтө сезимтал байкоолору анын «Керме тоо», «Чүй баяны», «Жинди суу», «Бүркүттүн тою», «Буудайык», «Канаттуулар» аттуу чыгармаларында чагылдырылган. Бул чыгармаларда кыргыз жергесинин сулуулугу, кооздугу поэтикалык тил менен сүрөттөлүп, Ала-Тоонун көрктүүлүгү анын түркүн түстөгү сулуу жаратылышы менен бирге шөкөттөлүп берилет. Акын шыктуу, таланттуу сүрөткер катары өз чыгармаларында жаратылыштын кайталангыс үндөрүн, таң калыштуу боёкторун, унутулгус жыпар жыттарын толук бойдон жеткиликтүү кылып элге тартуулаган. Ушуга байланыштуу Ш.Үмөталиев

адилет белгилегендей, Молдо Кылыч өз чыгармаларында «кыргыз табиятынын живописстик картинасын түзөт. Анда табият шайкештик биримдикте көрсөтүлөт. Табияттын бардык кубулуштары бири-бири менен тыгыз байланыштуу. Алар бири-бирине көз каранды. Ошол себептүү алар дайыма өзгөрөт, жетилет. Бири-бирине таасир этүү менен алар өнүгүп алдыга жылат» [215, 7-б.]. Ушундай эле пикирди Т.Аскарров да карманат: «Молдо Кылыч сыяктуу жазгыч акындардын чыгармачылыгында жаратылыштын миң түркүн боёкторун эстетикалык планда кабылдоо образдуу ой жүгүртүүнүн орчундуу бөлүгүн түзүп турат. «Чүй баяны», «Керме тоо», «Бүркүттүн тою», «Буудайык» сыяктуу чыгармаларда кыргыз элинин флора менен фаунасындагы жан-жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн, топурак-таштардын гармониясы, эстетикалык миң түрдүүлүгү, адам менен табияттын биримдиги ырга салынган» [64, 49-б.]. Ушул жерден белгилей кетели. Акындын чыгармаларында жаратылышты өзгөртүп түзүүчүлүккө, анын үстүнөн үстөмдүк кылуучулукка чакырган пикирлер жок. Мунун тескерисинче, Молдо Кылыч жаратылышты ыйык көрүнүш катары баалап, анын адамзат жашоосу үчүн түгөнбөгөн материалдык жана рухий баалуулук катары көрсөтө алган. Ушуга байланыштуу анын ырларында жаратылыштын түркүн түстүү көрүнүштөрү, кубулуштары, суулары, мезгил жана убакыт, жалпы ааламдын бөлүкчөлөрү, процесстери өнүгүүнүн негизи катары каралып, адам баласынын жашоосундагы эң маанилүү шарты, кооздугу, сулуулугу, баалуулугу катары берилет.

Башка акындарга караганда Молдо Кылычтын чыгармаларында кыргыз жергеси көп учурда толук баяндалып, анын конкреттүүлүгү жана кооздугу бийик деңгээлде ачылып берилген. Акын өз чыгармаларында Ала-Тоонун сулуулугун, «Чүй өрөөнүнүн жаныбарлар менен өсүмдүктөр дүйнөсүн» [199, 129-б.] чеберчилик менен сүрөттөйт. Ал кооздуктун, сулуулуктун негизги булагын курчап турган чөйрөнүн формасы менен касиеттеринин ар түрдүүлүгүнөн, түстөр менен боёктордун көп түрдүү айкалыштарынан, үндөрдүн гармониясынан, нерселердин бөлүктөрүнүн симметриялык

жайгаштыруусунан баамдап билген. Мында ар бир образ белгилүү бир конкреттүү мааниге ээ. Ар бир канаттуу, жаныбар өзүнүн өзгөчөлүгүнө жараша сүрөттөлөт. Башкача айтканда, акын жалпы эле жаратылышка эстетикалык жактан өзгөчө мамиле жасайт. Ал эми жаратылышты эстетикалык жактан кабылдоодо таанып билүүчүлүк элементтер жана жаныбар менен канаттуулар дүйнөсүн поэтикалык жактан сүрөттөө сөзсүз катышат. Муну Молдо Кылычтын төмөнкү ыр саптарынан көрсөк болот:

Ай асмандын боорунда,
Керме тоодой кайда бар.
Туш-тушунан куюлган,
Туйлап аккан булактар.
Тунуктугу күмүштөй,
Ичсе көңүл кубантар.

...

Айта берсем Чүй бою
Арбын болор эрмеги.
Көктөмүндө кубулган,
Канча түрлүү гүлдөрү.
Кызыл, жашыл, сарала,
Байчечекей түрлөрү.

...

Кара кунас мүчөсү,
Каркыранын сымбаты.
Жарашыктуу жаныбар,
Тоту куштун зыйнабы.
Алгыр бүркүт, шумкары,

Адамзаттын урматы [126, 48-49, 78, 91-б.].

А.Т.Калдыбаеванын сөзү менен айтканда, «мындай салыштыруулар, мындай сөз менен сүрөт тартуу элдик нускада өсүп, табият койнунда эр жеткен адамдын гана колунан келет. Мындай жаратылыштын бардык

кооздугу, байлыгы сыйдырылуу менен, анда ошол табияттын ээси адам деген философиялык түшүнүк турат. Ошол адам айлана чөйрөнү бузбай пайдаланса, ага керектөөчүлүк гана мамиле кылбай, жутунбай, ач көздөнбөй караса, анда жаратылыш адамга жан дос болот, тескерисинче болсо, ал адамга каарын көрсөтөт» [90, 61-б.].

Жогоруда биз мисалга тарткан саптардан көрүнүп тургандай, Молдо Кылыч үчүн жаратылыш өзүнүн өзгөчөлүгү, сулуулугу жана көп образдуулугу менен өз алдынча жаралган көрүнүш. Жаратылыштын сулуулугуна жасалган ушундай мамиле жана анын кооздугун, көркөмдүүлүгүн суктануу, кубануу менен кабылдоо гана «айлана-чөйрөгө эстетикалык мамиле жасоонун, эстетикалык ой жүгүртүүнүн, баалоонун мүнөзүнө ээ болот» [194, 286-б.].

Молдо Кылычтын табиятка болгон эстетикалык мамилесин камтыган ырлары терең мазмуну менен эле уникалдуу болбостон, өтө нускалыгы, маанилүүлүгү, ойду берүүнүн тактыгы, образдуулугу жана ыргактуулугу, уккулуктуулугу менен да айырмаланат. Аларда акындын реалдуу көрүнүштөрдүн кооздуктарына карата болгон атуулдук мамилеси, байкоолору, толгонуулары, ой-сезимдеринин көркөм дарамети кыйла кызыктуу сүрөттөлөт.

Табиятты сүйүү идеясынын калыптанышында ааламдын ар бир бөлүкчөсү, кубулушу, процесси Молдо Кылыч үчүн кымбат жана асыл болуп саналат. Мындан кымбаттуулуктун, асылдыктын көрүнүшү конкреттүү мейкиндик, мезгил же убакыт менен шартталып тургандыгын сезүүгө болот. Ал эми мейкиндик менен убакыттын бири-бирине болгон шарттуулук мыйзамынын өзүндө ыраттуулуктун, иреттүүлүктүн айкалышы келип чыгат. Ушундан улам ар бир нерсе өз мезгилинде, белгилүү мейкиндикте кымбат болуп саналат. Аалам көрүнүштөрүнүн, кубулуштарынын көп кырдуулуктары, байланыштары, чексиздиги канчалык көп болбосун, мында жалпы, бири-бирине ыкталган, терең айкалышкан табигый мыйзам ченемдүүлүктөрдүн жашап турушун эстетикалык кабылдоо, туя билүү жана

аны көркөм образдуу чагылдыруу Молдо Кылычтын эстетикалык чыгармачыл табитин ачык далилдейт.

Акындын жаратылыштын көрүнүштөрүн эстетикалык кабылдоосунда жалпы экосистемалык байланыштар жатат. Ал үчүн био чөйрөнүн социо чөйрөгө, ошол эле учурда аалам кубулуштарынын биосоциалдык чөйрөгө таасир этиши, алардын бири-бирине тыгыз шартталышы эстетикалык баалуулук катары кабылданат. Баалуулуктар ыраттуулугунда аалам бөлүкчөлөрүнүн, көрүнүштөрүнүн, кубулуштарынын бири-бирине зарылдык катары шартталышы көркөмдүк, кооздук жана сулуулук категориялары менен да айкалышып тургандыгын ачык байкоого болот.

Молдо Кылычтын пикирине ылайык, адам менен табияттын ортосунда шайкештик болушу керек. Ал эми шайкештикти жаратуу – бул бардык эле жан-жаныбарларга жан тартуу, аны баалоо жана барктоо зарылдыгын таанып билгенде гана ишке ашышы мүмкүн. Маселен, анын «Буудайык» аттуу поэмасында адамдын бардык эле жандыктарды кадырлап-барктоосу, табиятка жан тартуусу жана анын байлыктарын сарамжалдуулук менен пайдалануусу, жаныбарлар дүйнөсүнө этият мамиле жасоосу керек экендиги жөнүндөгү ой ачык берилет [126, 103-122-б.]. Ушул чыгарманын сюжеттик-логикалык өзөгүн түзгөн экологиялык көз карашка байланыштуу С.Байгазиев мындай деген өзүнүн пикирин билгизет: «Чыгармадан («Буудайыктан» – А.Ш.) илгертеден келе жаткан табият мыйзамын осолдук менен атоо, ортодогу тең салмактуулукту бузуу, жаратылышка карасанатайлык, зомбулук кылуу, аны эркинен ажыратып, тебелеп-тепсеп ойго келгенин кылуу, өзүнүн өзүмчүл мүдөөлөрүн жана чектен чыгып кутурган кумарларын, күсөө-суусоолорун кандыруу акыры адамды трагедиялуу финалга алып келбей койбойт деген акылман тыянак келип чыгып жатат» [34].

Акын табияттан кооздукту, кооздуктан чындыкты тапкан. Таанып билүү ал үчүн эстетикалык ырахат алуунун булагы болгон. Ал эми таанып билүүнү кооздуктан бөлүп кароого болбойт. Ааламга карата мамиледеги баа

берүүчүлүк аспект, анын табият кубулуштары тууралуу көз караштарын бурмалабай бергендигинен улам жаралган.

Кыргыз элинин эстетикалык көз карашында Ай менен Күн кеңири белгилүү жана маанилүү табияттык көрүнүш катары сүрөттөлсө, «караңгы», «кара» түшүнүктөрү аталган планеталардын антиподдору катары терс маанини, көрксүздүктү билдирет. Жылдыздар сулуулуктун символу катары муундан муунга өтүп келген. Дегеле кооздук түшүнүгүнүн калыптанышында түскө карата сезим аныктоочу ролду ойногон. Кыргыздар үчүн «ак», «ачык көк», «кызыл», «жашыл» ж.б. эң баалуу түстөр катары каралган. Алсак, жашыл түс өмүрдүн, жашоонун символу катары бааланат. Элибиздин орнаменттеринде ар бир түс белгилүү мааниге, кооздук ченемине ээ. Кыргыздар жылдын эң жакшы мезгили катары жазды эсептешкен. Себеби, жылдын ушул мезгилинде үмүттөр жаралат, жаңы жаздын келиши адамдарга жаңы дем берген. Ал эң сонун жана түрдүү формаларга ээ болгон «жаңы, маңыздуу жашоону» [191, 71-б.] тартуулайт. Демек, географиялык чөйрө, асман телолору, флора, фауна пайдалуу функцияларды аткаруу менен бирге, белгилүү кооздуктук, керемет-кенчик, эстетикалык-эмоционалдык жүктү көтөрүшөт. Молдо Кылычтын көз карашында асман жарык чыгаруучулары, географиялык чөйрө, өсүмдүктөр дүйнөсү пайдалуу милдет аткаруу аркылуу тиешелүү эстетикалык-эмоционалдык сезимди да жаратат [191, 71-б.].

Албетте, жаратылыш кубулуштарынын сулуулугуна, кооздугуна карата болгон эстетикалык мамилени кыргыздын башка акындарынын чыгармаларынан да кенен кезиктиребиз. Алардын көз караштарына жараша көркөмдүк адамдардагы эстетикалык жактан ырахаттануу сезимин ойготушу керек. Анын критерийи болуп чыныгы дүйнөнү туура, образдуу сүрөттөө, эстетикалык идеяларды көркөм формада туюнтуу жана ырастоо деңгээли эсептелет. Акындар туулган жердин кооздугуна, байлыгына, ар тараптуулугуна суктануу менен, дүйнөдө жаратылыш гана кемчиликсиз, жашоодогу көркөмдүктүн, кооздуктун булагы мына ушул жаратылышта жатат дешкен. Маселен, Жеңижок мындай дейт:

Көңүлүндү көтөргөн,
Жели сонун дүнүйө.
Аркар кулжа жайылган,
Бели сонун дүнүйө.
Төрт түлүгү жайылган,
Төрү сонун дүнүйө [68, 157-б.].

Ошентип, Молдо Кылычтын эстетикалык көз карашында табиятка карата болгон мамиле кенен орун алган. Анын пикиринде сулуулуктун, көркөмдүктүн булагы телегейи тегиз жаралган табиятта жатат. Акылман жеткилең көркөмдүктү «чыныгы дүйнөнүн кемчиликтерин толтурууга багытталган искусство чыгармаларынан эмес, тескерисинче, жаратылыш кубулуштарынын өзүнөн көргөн» [125, 101-б.]. Ошондой эле акын табияттын өтө сейрек жана өзгөчө кубулуштарын кабылдоодо эстетикалык жактан ырахат алуу сезимине жете турган таң калуу жана кубануу сезими жараларына толук ишенген.

Молдо Кылычтын эстетикалык көз карашында адам сулуулугу менен табият кооздугунун ортосунда эквивалентүүлүк жатат. Ал тургай табият кубулуштары, көрүнүштөрү ааламдагы бардык сонундуктардын жетишкендиги катары каралат. Акын адамдардын сулуулугун көркөм чыгарма аркылуу сүрөттөөдө жаратылыш кооздуктарын жана берекесин эстетикалык парадигма катары пайдаланат. Бул мезгилде кооздук менен сулуулуктун гармониясы, жаратылыш менен адамдын ортосундагы образдуу айкалыштык табигыйлуулуктун ченинде салыштырылып сүрөттөлөт.

Бизге белгилүү болгондой, адамдын сапаттарына эстетикалык баа берүүнүн сонун үлгүсү болуп эпикалык чыгармалардагы аялзатынын образы эсептелет. Маселен, «Манас» эпосунда Каныкейдин образына аялдарга мүнөздүү эң сонун сапаттар берилген. Ал – баатырдын ишенимдүү адамы жана кеңешчиси. Анын мүчөсүнүн сулуулугу жана жан дүйнөсүнүн байлыгы, акылмандыгы, ишмердүүлүгү аялдарга мүнөздүү идеалдуу өзгөчөлүк болуп эсептелет:

Ай, Каныкей байкушум,
Телегейиң тең экен,
Он эки мүчө кең экен.
Найзакерден көйкашка,
Эрди туучу неме экен.
Сөөмөйү алтын уз экен,
Ургаачыдан болбойт го,
Өзү олуя киши экен.
Касиеттүү кабыланга,
Кадыр түндүн өзү экен [126, 85-б.].

Эпикалык чыгармалар менен акындар поэзиясы – эстетикалык жактан бири-бирин толуктап турат. Бирок, «акындардын чыгармаларында эстетикалык сезимдин татаал комплекси кыйла толук жана даана чагылдырылат. Алар өзүнүн терең мазмуну менен эле айырмаланбастан, өтө кыскалыгы жана нускалыгы, ойду берүүнүн тактыгы, образдуулугу жана уккулуктуулугу менен да айырмаланат. Акындын чыгармаларында элдин кооздукка болгон бардык эле байкоолору, толгонуулары, ой-сезимдеринин чабыты толук туюнтулат. Мындан сырткары алар жашоого карата болгон абстракттуу-эстетикалык жана образдуу көз караштын алгачкы сөздүк түрүндөгү формаларынын бири болуп эсептелет. Өткөн доорлордо эле акындар өздөрүнүн ырларындагы жана поэмаларындагы көркөм образдын жардамы аркылуу элдин дүйнө түшүнүктөрүн, кооздукка жана кунарсыздыкка карата болгон мамилесин билдирген. Булар эстетикалык ой-пикирдин калыптанышына жана өсүшүнө булак катары кызмат кылган» [129, 77-б.].

Молдо Кылычтын чыгармаларында адам өмүрүнүн сулуулугу анын оң жана терс жактары менен кошо берилет. Бул учурда сулуулук катары адамдын жашоосундагы кыймыл, аракет, өнүгүү сыяктуу касиеттери менен сапаттары саналат. Акылман үчүн түпкү сапатын жоготкон, мазмунунан ажырагандар сулуулуктун катарын толуктабайт.

Акындын көз карашында адамдын сырткы келбети эстетикалык сезимди пайда кылат. Ушундан улам ал адамдын сымбатын ачык көрсөтүү үчүн түрдүү поэтикалык боёкторду жана так образдуу салыштырууларды колдонгон. Мында адамдардын сырткы келбети сулуулукту түзүү менен табияттын кооздугун толуктайт. Адам алгач өзүнүн дене түзүлүшү жана сырткы сымбаты менен сулуу.

Белгилүү болгондой, эстетикалык көз караш идеалдуулук маселеси менен бирдикте каралат. Анткени сулуулук жана сонундук эстетикалык идеалды жаратат. Ал сулуулуктун жана сонундуктун көркөм модели эле болбостон, универсалдуу модели да болуп саналат. Бул элестөө турмуштун бир гана жагын камтыбастан, адамдардын социалдык жана рухий турмушуна эмне байланыштуу болсо, ошонун баарын өз ичине камтыйт.

Эстетикалык идеал кубулуштардын, нерселердин сулуулугу менен, мазмунунун шайкештигин билгизет. Мына ушундай шайкештикте гана сулуулук өзүнүн толук маанисине ээ болот. Эстетикалык баа кубулуштардын, нерселердин сырткы формалдуу белгилерине эмес, алардын ички мазмундарына берилиши керек. Сулуулуктун сырткы обликти чагылдыруусунда чагылдырылуучунун чырайы, жүзү, келбети, сымбаты, кыймылы, көрүнүштөрү мүнөздөлүп сүрөттөлөт. Ал эми ички мазмунду сүрөттөө рухий сезимдерди (көркөм туюу, кыял, элестөө, идеал, табит, эргүү), ыймандык сапаттарды (ак көңүлдүк, мээрмандык, боорукердик, кайрымдуулук), акыл-эстик процесстерди (акылдын тунуктугу, тапкычтыгы, ой жүгүртүүнүн кеңирилиги, тактыгы, эстин токтоолугу, этияттыгы, кыраакылыгы) өз ичине камтып, сырткы көрүнүштөрдүн, кыймыл-аракеттердин, мамилелердин натыйжасы аркылуу ишке ашып турат. Демек, ички облик адамдардын эстетикалык кабыл алуусунда же чагылдыруусунда сырткы көрүнүштөр, мамилелер аркылуу берилет. Мындай шарт эстетикалык процессти гана талап кылбастан, нравалык жагдайларды да өз ичине камтыйт.

Кыргыз акындары эстетикалык көрүнүштөрдү ар дайым этикалык түшүнүм-түшүнүктөр менен тыгыз байланышта, шайкештикте карашкан. Алардын этикалык менен эстетикалык түшүнүктөрү бири-бирине оошуп, бирин-бири толуктап турган. Ушул байланышты В.А.Сухомлинский мындай деп белгилейт: «Баланын мектептеги башталгыч класстарында эле жаратылыштын кооздугун түшүнүү аркылуу адамгерчилик, мээримдүүлүк сапаттарынын негизи калыптанат. Балдардын иш-аракетинин жакшы мамиледе болуусу адептүүлүк сапатын андан ары өркүндөтөт, коомдо жашоонун эл тарабынан түзүлгөн карапайым эрежелери, моралдын алиппеси биротоло өздөштүрүлүүгө, моралдык адат болуп калууга тийиш» [172, 287-б.].

Кыргыз акындарынын педагогикалык ойлорунда моралдык сапаттар, маселен, ыймандык, атуулдук ар-намыс, ички сулуулук, рухий жактан тазалык өзгөчө орунда турган. Акындардын чыгармаларында чагылдырылган бардык бийик, рухий-нравалык касиеттер – чынчылдык, эр жүрөктүүлүк, кең пейилдик, гумандуулук, терең акыл-эс, намыскөйлүк, жоопкерчилик ж.б. адеп-ахлактык көрүнүштөр адам болмушун ыргактуу уюштурууга, атуулдук мүдөө-талабын, баалуулугун ишке ашырууга, кооздук, сулуулук дүйнөсүнө, нарк насилдик кереметке сүңгүп кирүүгө багытталган. Кыргыз ойчулдары кооздукту, сулуулукту жана асылдыкты адамдардын социомаданий эркиндигинин чөйрөсү, таанып-билинген, аздектен өздөштүрүлгөн нарк-насилдерге ширетилген баалуу көрүнүш катары кабыл алышкан. Буга Калыгулдун төмөнкү ыр саптары ачык күбө:

Алганың жаман болгон соң,
Абийириң кайдан жабылат.
Алганың сулуу болгон соң,
Аркырап беттен алган соң,
Сулуулугу не пайда? [91, 19-б.].

Молдо Кылычтын эстетикалык идеалы – бул бүткүл элдин, жөнөкөй жарандын сезиминде жашаган жана жетсе боло турган, реалдуу чындыкка каршы келбеген, көмүскөдө жаткан мүмкүнчүлүктөргө таянган кыялдануусу. Учурунда В.Г.Белинский да муну мындай деп баса белгилеген: «Идеалдар кыялдануунун өзүнчө бир оюну, ойдон чыккан айлана-чөйрөнүн көчүрмөсү эмес, бул же тигил кубулуштун акыл-эс менен жуурулушуп, кыялдануунун негизинде жаратылган мүмкүнчүлүк болуп саналат» [42, 89-б.].

Молдо Кылычтын эстетикалык идеалы – социалдык маселелер аркылуу абстракттуу түрдө кабылдаган жаран эмес, адеп-ахлактуу тазалыктын жандуу, конкреттүү ээси. Ал эстетикалык идеалдагы адам кылымдар бою иштеп чыккан бийик адептүүлүк талаптарды алып жүргөн, эмгек жана өмүрдү, киндик каны тамган жерди жакшы көргөн, жакшы менен жаманды, душман менен досту ажырата билген, адамдарды сырткы кейпи эмес, рухий дүйнөсү боюнча кадырлаган, кедей-кембагалдарга көмөктөшүп, ырайымдуу, кайрымдуу, адилеттүү мамиле кылган, ата-энесин, аялын, балдарын урматтап-сыйлаган адам болушу абзел:

Азаматтын жаманы –
Иттен жаман качкандай.
Айткан сөзү адамга
Айбалталап чапкандай.
Азаматтын артыгы –
Зымга тарткан күмүштөй.
Айткан сөзү ширелүү
Демдеп койгон күрүчтөй.
Консо көңүл жай болот,
Колу ачык билиштей.
Сырын тышка чыгарбас
Таптап койгон кылычтай
Көркүн көрсөң көрүмдүү.
Ичи майда кебездей

Ач болсо да тойгондой,

Арык болсо семиздей [126, 154-б.].

Мына ушул мисалдан сулуулук өзүнүн мазмунунан бөлүнүп калса, кунарсыздык болоорун ачык көрүүгө болот. Эстетикалуулуктун оордук салмагы анын сырткы түзүлүшүндө, формалдык белгилеринде эмес, анын ички түзүлүшүндө – мазмунунда. Жакшы, пайдалуу, маңыздуу нерселер жана кубулуштар гана сулуу деген баага татыктуу. Башкача айтканда, адамдын сырткы көрүнүшү анын ички сапаттары менен төп келгенде гана ал чыныгы сулуулукка ээ болот. Ушуга байланыштуу акындын чыгармаларында адамдардын сырткы кейпине, келбетине анчалык басым жасалбайт. Тескерисинче, алардын рухий маданиятына, адеп-ахлагына, билимине өзгөчө көңүл бөлүнөт. Молдо Кылыч ички мазмунду туюнткан адилеттүүлүктү, боорукерликти, билимдүүлүктү, маданияттуулукту ж.б. оң сапаттарды адамдын сырткы көрүнүшүнө байланыштуу сулуулуктан так ажырата билген:

Байбиченин жакшысы,

Ийи майда матадай.

Бейли жакшы, кең болсо,

Майы калың учадай.

Ишенимдүү жигиттер,

Ат байлаган казыктай [126, 136, 138-б.].

Молдо Кылыч баалуулуктарга жогору маани берип, өзгөчө жеке адамга тиешелүү сулуулук, жарашыктуулук, келишимдүүлүк, сонундук сыяктуу оң сапаттардын тутумун асылдыктын кубулушу катары чагылдырууга далалаттанган. Ал эми асылдуулуктун негизги булагы – бул эмгек. Бул тууралуу айтылган Г.Н.Волковдун төмөнкү пикирине кайрылалы: «Элде рухий жана эстетикалык баалуулуктардын негизги чен-өлчөмү болуп эмгек эсептелген. Эстетикалык тарбия эмгекке болгон тарбия менен бирдикте ишке ашырылган. Керек болсо, эстетикалык тарбия негизинен эмгек процессинде жүргүзүлгөн» [53, 43-б.].

Молдо Кылыч эмгекти бакыттын, байлыктын жана сулуулуктун башаты катары карап, анын маанилүүлүгүн, кала берсе эмгектин натыйжасы адамга чыныгы ырахат тартууларын баса көрсөтөт. Эгерде адам жаратуучу, адал эмгек менен алектенбесе, анын рухий байлыгы, жаратылыш берген сулуулугу, таланты, материалдык байлыгы эч нерсеге арзыбайт деген бүтүмгө келген. Бир сөз менен айтканда, Молдо Кылычта ак мээнет, эмгекчилдик, ыймандуулук-сулуулуктун ачык көрүнүшү:

Дагы айтайын жигиттер!

Бак жакшылап эгинди,

Эр жигит жаман көрбөгүн

«Эмгек кыл!» деген кебимди.

Эмгексиз болуп тим жүрсөң,

Ким табат сенин эбиңди? [126, 197-б.].

Албетте, Молдо Кылычтын чыгармаларына талдоо жүргүзүү көрсөткөндөй, сулуулук эмгекчилдик түшүнүгүнөн сырткары мекенчилдик, досчулук, адептүүлүк, кең пейилдик, боорукерлик түшүнүктөрү менен тыгыз байланышта өнүккөн. Акындын ою боюнча, бул изги сапаттар эстетикалык жактан идеалдуу адамдын образын түзөт жана анын жүрүм-турумундагы терс көрүнүштөрдү ачып берет. Муну камсыз кылыш үчүн акын коомдогу, адамдын жашоосундагы, анын мүнөзүндөгү, көз карашындагы бардык сулуулукту, сонундукту, көрктүүлүктү жана пайдалуу нерселерди топтоо менен, аларды адамдардын жетишкендиги, ийгилиги катары баалаган.

Ошентип, Молдо Кылыч үчүн көркөмдүк, сулуулук – бул табиятка, коомго, адамдар ортосундагы мамилеге мүнөздүү реалдуу маңыз. Ал жаратылыштын көркөмдүүлүгүн, миң түркүн кубулуштарын образдуу кабыл алуу менен, аларды адамдын сулуулугун, келбетин сүрөттөөдө эстетикалык үлгү катары пайдаланган. Адамдын тышкы келбетинин анын ички сапаттарына дал келишин сулуулук катары көрсөткөн.

Сулуулук, анын антиподу көрксүздүк карама-каршы түшүнүктөр болуп саналат, ошол эле учурда алар бири-бирисиз жашай албоочу категориялар.

Көрксүздүк – кунарсыздыкты билдирүүчү түшүнүк. Молдо Кылычтын сыпатташында сулуулук менен көрксүздүк жанаша турушуп, бирин-бири шарттайт.

Акындын көз карашында «көрксүздүк» – терс көрүнүштөрдүн жыйындысы. Ал көрксүздүктүн пайда болушунун айрым себептерин атап, андан кутулуунун же ага жол бербөөнүн ык-жолдорун көрсөтүүгө аракет жасаган. Демек, акылман адам баласындагы көрксүздүктү саймедиреп эсептөө менен чектелбестен, анын алдын алып, оңдоого үндөп, өз санат ырларында көптөгөн манилүү осуяттарды калтырган. Маселен, Молдо Кылыч өзүнүн «Алдамчы» аттуу чыгармасында алдамчылык көрксүздүктүн эң жаман көрүнүштөрүнүн бири экендигин баса белгилейт. Анын пикирине ылайык, бул жарабас, акылды кирдеткен сапат адамды ишенимден калтырып, мартабасына күчтүү доо кетирет:

Алдамчынын ар качан

Алла ишин кыйыткан.

Сакта кудай ар кимди

Ал сыяктуу бузуктан [126, 84-б.].

Токтогул Сатылганов дагы сулуулук жана көрксүздүк деген түшүнүктөрдүн алкагына табияттын кубулуштары, жан-жаныбарлары жана нерселеринен башка ага адамдардын мамилелерин, адамдардын ички дүйнөсүн жана рухий маңызын да киргизет. Акын курчап турган жаратылыштын кооздугу тууралуу гана айтпастан, адам турмушунун сулуулугун бүтүндөй оң жана терс жактары менен кошо айтат. Муну анын «Дүнүйө» деген ыры толук далилдейт:

Келеринде дүнүйө,

Толукшуп чыккан айдайсың,

Кетеринде дүнүйө,

Суу жүрбөгөн сайдайсың.

Келеринде дүнүйө,

Асмандагы күндөйсүң.

Кетеринде дүнүйө,
Кайгылуу көңүл кирдейсиң.
Келеринде дүнүйө,
Мөмөлүү дарак шактайсың.
Кетеринде дүнүйө,
Суу жетпеген кактайсың [163, 43-б.].

Акындын бул саптарында адам жашоосунун сулуулугу түрдүү боёктор менен шөкөттөлгөн. Сулуулук катары жаратылыштын жана адамдын гүлдөп өнүгүүсү, толкуп-ташып турган абалы жана кыймылдагы касиеттери эсептелет. Токтогул үчүн өзүнүн табигый сапатын жоготкон, курчап турган чөйрөнүн белгилерин чагылдыруучу мазмунунан ажыраган кубулуштар жана нерселер көркөмдүк боло албайт.

Молдо Кылычтын чыгармаларында көтөрүңкүлүк түшүнүгү өзгөчө бөлүнүп турат. Мында аталган түшүнүк сулуулук менен тыгыз байланышып, баатырдык, элдик иш-аракеттердин тизмеси аркылуу баяндалган. Көтөрүңкүлүк – бул жогорулатуучу, бийиктикке көкөлөтүүчү түшүнүк, коркунучтуу нерсеге карата коркпой мамиле кылуу, коркунучтуу жеңүү жана ошонун акыбетинде моралдык канааттануу алуу. Бул түшүнүктүн мааниси адамзат тарыхы үчүн гана эмес, бир кишинин жашоосунда да олуттуу орунда турат.

Молдо Кылычтын ырларында адам өзүндө болуп көрбөгөндөй рухий жана дене күчүн сезет, кыялында ажайып бир дүйнөнү курат. Ушул сыяктуу өзгөчө, көтөрүңкү абалда, башкача айтканда, адам жанынын өзгөчө чабыттоо учурунда эрдиктер жасалат. Ал эми коомдук өнүгүүгө, адамзатка, Ата мекенге, туулган жерге каршы багытталган жеке адамдын иш-аракети же коомдук кубулуштар таптакыр көтөрүңкүлүк боло албайт. Тескерисинче, бул тескери кылык-жоруктар объективдүү түрдө пас, коркунучтуу, жийиркеничтүү көрүнүш катары каралат.

Коомдук өнүгүштү тездеткен, көпчүлүккө бакубат турмуш алып келген окуялар, кишилер гана чыныгы бийик, улуу көтөрүңкүлүк деңгээлине

жетишет. Жогорку максаттар, Ата мекен үчүн жасалган эрдиктер гана көтөрүңкүлүктүн натыйжасы болууга мыйзамдуу түрдө татыктуу.

Көтөрүңкүлүккө баатырдык түшүнүгү жакын турат. Ал инсандык гумандуулук, айкөлдүк, мээримдүүлүк, ак көңүлдүүлүк, жупунулук сыяктуу адеп-ахлактык күч кубатынын бийик көрүнүшүн мүнөздөйт. Ал эми Молдо Кылычтын чыгармаларында чагылдырылган баатырдык болсо адеп-ахлактык гана эмес, эстетикалык нарк-дөөлөттү да билдирет. Анын жардамы менен акын өз оюн алда канча ачык-айкын баяндайт.

Сулуулук жана көтөрүңкүлүк адамзат коомунун, жаратылыштын кубулуштарын, нерселерин мүнөздөйт. Ал эми булардан айырмаланып баатырдык болсо жалаң коомдо, адамдарда, алардын ишмердигинде көрүнөт. Баатырдык иш дайыма көтөрүңкү болгону менен, ар кандай эле көтөрүңкүлүк баатырдыкты талап кылбайт жана баатырдык боло албайт [126, 196-197-б.].

Көтөрүңкүлүктүн антиподу болуп пастык түшүнүгү эсептелет. Ал өз ичине коом же жеке адам үчүн коркунуч туудурчу коомдук терс маанидеги нерсе жана кубулуштардын эстетикалык баалуулуктарын мүнөздөөчү эстетикалык түшүнүк. Пастыкка көбүнчө этикалык баа берүү мүнөздүү. Ал түздөн-түз жамандык менен байланыштуу. Адатта адамдын карасанатайлык, калпычылык, бузукучулук сыяктуу сапаттары да пастык катары кабыл алынат жана сыпатталат. Адамдын эркисиздиктеги чөйрөсү анын жаратылыштын стихиялуу жана коомдук күчтөргө көз карандылыгы, социалдык, психологиялык күнкордугу пастык менен түз байланышта.

Пастыктын реалдуу турмуштагы көрксүздүк жана жамандык менен тыгыз мамилеси көркөм чыгармаларда кеңири чагылдырылган. Көркөм сөз өнөрү пастыктын образын көп учурда көрксүздүк менен жамандыктын белгилүү бир карым-катнашы аркылуу ачып көрсөтөт.

Молдо Кылыч да өз чыгармачылыгында пастык түшүнүгүнө көңүл буруп, анын тескери тарбиялык маанисин баса көрсөтүп, көрксүз образдар аркылуу кишилерди мындай терс өнөкөттөрдөн баш тартууга үндөгөн.

Акылмандын айтымында пастык – конкреттүү түшүнүк, адамга тиешелүү пейил, сапат:

Сыйлашпасаң бир тууган,
Он да болсо жекедей.
Көп сүйлөгөн маңгилер
Күзгү кирген текедей.
Жаман болсо катының
Ичтеги жеген митедей.
Тил албаган балаңыз
Бел ашпаган арыктай [126, 125-б.].

Акырында белгилээрибиз, Молдо Кылычтын ырларында трагедиялуулук менен комедиялуулукка бөтөнчө орун берилген. Анын пикирине ылайык, трагедиялуулук – көтөрүңкүлүктүн кыйрап, жеңилиши, б.а., турмуштун кескин тескери жакка бурулушу, социалдык маанилүү кубулуштун кыйсыпыр болушу менен байланышкан өкүнүчтүн түрү. Ал эми комедиялуулук жөн эле күлкүлүү көрүнүш эмес, анын чоң негативдүү, позитивдүү социалдык маани-маңызы болуп, белгилүү эстетикалык идеалды ырастоо, реалдуу чындыкты баалоонун формасы эсептелет. Молдо Кылычтын чыгармаларында комедиялуулук коомдогу ар кандай адилетсиздик, көрксүздүк, кастык сыяктуу тескери көрүнүштөргө социалдык нааразычылыкты билдирүүчү эстетикалык каражат катары колдонулган [126, 39-47-б.].

Жыйынтыктап айтканда, Молдо Кылычтын чыгармаларында таанып билүүчүлүк жана тарбиялык мааниге ээ болгон нукура эстетикалык маселелер негизинен туура коюлуп, туура чечилген. Алардын арасында сулуулук, көркөмдүк маселелери дүйнөнү эстетикалык жактан кабылдоодогу негизги проблема катары борбордук орунду ээлейт. Акын табияттагы жана коомдогу сулуулук жана көркөмдүк – бул табияттын кубулуштарынан жана адамдын жашоосунан сырткары турган кандайдыр бир сыйкырдуу күч эмес.

Табиятка, адамга жана адамдык мамилелерге мүнөздүү реалдуу сапат экенин түшүнгөн.

Акындын эстетикалык ой-толгоолорун эстетикалык табит, эстетикалык кабылдоо жана көз караштын биримдигинен түзүлгөн көркөм дөөлөт түзөт. Анын эстетикалык көз карашында адам менен жаратылыш биримдиги, эстетикалык чен-өлчөмдөр эквиваленттүү келип, ал тургай, жаратылыш көрүнүштөрү, кубулуштары ааламдын кайталангыс сулуулугу катары бааланат.

Молдо Кылыч сулуулукту, көрктүүлүктү сырткы форма менен ички сапаттын гармониясы аркылуу ачыла турган эстетикалык көрүнүш катары кабыл алган. Анын ою боюнча адамдын тышкы сулуулугу ички рухий дүйнөсүнө дал келгенде гана кооздук жөнүндө сөз кылууга болот.

Табигый-баёо мүнөзүнө карабастан, акындын эстетикалык көз карашы кыргыз элинин педагогикалык ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшүнө чоң салым кошкон.

Экинчи глава боюнча корутунду

Главада Молдо Кылычтын агартуучулук-педагогикалык ойлору талдоого алынып, натыйжада, төмөндөгүдөй бир катар жыйынтыктар чыгарылды:

1. Молдо Кылыч – кыргыз элин маданиятка, билим алууга үндөгөн агартуучу акын. Өз доорунда акын маданияттуу жашоону биринчилерден болуп баалап, элге илимдин, билимдин артыкчылыгын түшүндүргөн. Ал өзүнүн агартуучулук ишмердүүлүгү аркылуу кыргыздардын сабатын арттырууга, педагогикалык баалуулуктарды сактап калууга жана өнүктүрүүгө, аны социопрогресстик максатка пайдалана билүүгө чын дилинен аракеттенген. Акындын аракети түздөн-түз адамды өнүктүрүүдөгү акыл-эстик интеллектти өрчүтүү жагдайы менен гана чектелбестен, адептик таалим-тарбия берүү менен коштолгон.

2. Молдо Кылычтын чыгармаларында сабаттуулук, илим-билим өзгө-

чөлүгү адамдын рухий ички ыйман сапаттары менен синтездешип, бирдиктүү бир бүтүндүктө турат.

3. Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорунун өзөгүн этикалык маанайдагы жагдайлар түзөт. Акын адеп-ахлактуулук адам менен кошо жаралган сапат эмес экендигин, адамдын оң моралдык сапаттары социалдык чөйрө менен шартталганын жана талбаган тарбиянын жыйынтыгы экенин көрө билген. Анын чыгармаларындагы адеп-ахлактуулукту ачык билдирген адилеттүүлүк менен адептүүлүк, сылыктык менен кичипейилдик, боорукерлик менен берешендик, сарамжалдуулук менен камкордук, кең пейилдик менен гумандуулук сыяктуу оң сапаттар одонолук менен корстук, түркөйлүк менен пастык, шалаакылык менен арамзалык, коркоктук менен ыпластык, митаамдык менен ырайымсыздык сыяктуу тескери сапаттардын каршысында сыпатталат.

4. Молдо Кылычтын этикалык көз карашынын өзгөчөлүгү болуп анын диний элементтер менен жуурулушуп кетүүсү эсептелет. Акын үчүн дин жогорку моралдык инстанция катары кызмат кылат. Ал өзүнүн чыгармаларында ислам динин ыймандык жактан калыптандыруучу каражат катары жашоодогу кезиккен терс көрүнүштөрдөн арылууга өзүнүн оң таасирин тийгизет деп ишенген. Ошону менен бирге Молдо Кылычтын көз карашындагы этикалык жана диний элементтердин байланышын абсолютташтырып жиберүүгө болбойт.

5. Молдо Кылычтын чыгармалары көркөм ой-тутумдарга, образдуулук аныктамаларга, эстетикалык бүтүмдөргө бай. Алардын негизги мазмунун адам, кыргыз жери, жаратылыш, анын сулуулугу түзөт. Акын табияттагы жана коомдогу сулуулук, көркөмдүк – бул табияттын кубулуштарынан жана адамдын жашоосунан сырткы турган кандайдыр бир сыйкырдуу күч эмес, табиятка, адамга жана адамдык мамилеге мүнөздүү реалдуу сапат экендигин түшүнгөн.

6. Эстетикалык табит, эстетикалык кабылдоо жана көз караштын

биримдигинен түзүлгөн көркөм дөөлөт Молдо Кылычтын эстетикалык ой толгоолорунун ачык далили. Анын эстетикалык көз карашында адам менен жаратылыш биримдиги, эстетикалык чен өлчөмдөр эквиваленттүү келип, ал тургай жаратылыш көрүнүштөрү, кубулуштары ааламдын кайталангыс сулуулугу катары бааланат. Акын сулуулукту, көрктүүлүктү сырткы форма менен ички сапаттын гармониясы аркылуу ачыла турган эстетикалык көрүнүш катары кабыл алган.

III глава. МЕКТЕПТЕРДЕ МОЛДО КЫЛЫЧТЫН ЧЫГАРМАЛАРЫН ҮЙРӨТҮҮНҮН ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫК, ПРАКТИКАЛЫК АБАЛЫ ЖАНА ЭКСПЕРИМЕНТАЛДЫК ИЗИЛДӨӨНҮН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

3.1. Молдо Кылычтын чыгармаларынын окуу программаларындагы, окуу китептериндеги берилиши жана методикалык эмгектерде изилдениши

Белгилүү педагог-илимпоз И.Бекбоев таасын белгилегендей: “Мектеп – бул эң зор, эң татаал организм, анын инерциялык күчү да эң чоң. Өлкөнү кыйынчылыктан алып чыгуу, жаңы муундун билимдүү, бактылуу келечеги үчүн демилгелүү күрөшүү мына ушул ыйык жайдан башталат” [39, 7-б.].

Мектепте окуучуларга руханий-адептик тарбия берүүдө адабият сабагы маанилүү роль ойнойт. Окуу дисциплинасынын ичинен ал өзгөчө орунда турат жана өлкөбүздүн маданий, руханий мурастарын үйрөтүүдө, адамдын ички дүйнөсүн аңдай билүүдө, өзүн адам катары тарбиялоодо кызматы зор. Башкача айтканда, “адабият өзүнүн образдык-эмоционалдык жаратылышынын аркасында коомдук адеп-ахлак идеяларын, бийик гуманисттик жана рухий асыл-нарктарын окуучунун сезим-туюму, эмоциясы, психологиясы, жүрөгү аркылуу алып өтүп, анын аң-сезимине, рухуна бекем сиңире билүүгө жөндөмдүүлүгү менен тарбия системасында башка каражаттарга, предметтерге караганда кыйла артыкчылыктарга ээ” [110, 3-б.].

Жогоруда айтылган жагдайды эске алуу менен биз инсанды адептик жактан калыптандырууда салмактуу жана маанилүү роль ойной турган эл акыны – Молдо Кылычтын чыгармаларындагы педагогикалык ойлорду изилдөөнү тандап алдык. Молдо Кылычтын мурастарына тиешелүү башка аспектиде бир катар изилдөөлөр каралган, бирок бул багытта иликтөөлөр болгон эмес.

Коомчулукта кылымдар бою ата-бабалар түптөп кеткен жүрүм-турум нормалары, жазылбаган эрежелер жашайт. Кыргыз элинин руханий мурастарын үйрөтүп, анализдөө жаш муундарды тарбиялоодо элдик тажрыйбаларды колдонуу өз жемишин берерин турмуш далилдеди. Эл тарабынан иштелип чыгып, муундан-муунга өтүп келе жаткан социалдык-экономикалык, руханий-адептик тажрыйба элдик тарбияда этномаданияттын ажырагыс бөлүгү экенин тарых тастыктап, кызматын бекемдеп келет. Заманбап коомдо жетилип келе жаткан муунду тарбиялоо кызматы негизинен мектепке жүктөлгөн. КРнын «Билим берүү» жөнүндө мыйзамында элдик маданиятты, адабиятты өнүктүрүү жана коргоо милдети коюлган.

Азыркы күндө саат сайын ар кандай жосунсуз жоруктар, адамдардын бири-бирине жасаган жаман иштери арбып, коомчулук жандүйнөнүн жакырлануусуна туш болуп турган кезде, эл акындарынын, анын ичинде, Молдо Кылычтын бизге калтырып кеткен чыгармалары өзгөчө мааниге ээ жана актуалдуу. Бүгүнкү күндө адам күн сайын өзгөрүүдө, ал тургай, алардын адеби, жашоого болгон көз карашы да башка. Бирок, келечек ар дайым өткөндөн, ата-бабалардын жашоо тажрыйбасынан улам жаралган, жалпы адамзаттык баалуулуктардан таяныч издеп келет. Жашоо-тиричиликтеги негизги адепти жана чындыкты издөөдө мугалимге Молдо Кылычтын чыгармачылыгы жардамга келет.

Молдо Кылыч көркөм сөздөн дүйнө курган, ой чабыты терең сүрөткер. Ал өзүнүн чыгармачылыгында укумдан-тукумга өтүп келген жашоо баалуулуктары тууралуу түз же кыйыр түрдө сөз кылган. Окуучуларды адеп-ахлактыкка тарбиялоодо Молдо Кылычтын чыгармалары зор мааниге ээ.

Байкоо жүргүзүүнүн негизинде жогорку класстын окуучуларында моралдык көйгөйлөргө кызыгуусу жогору экендиги тастыкталды, алар өзгөчө адамдын жогорку адептик маңызына, анын активдүүлүгүнө

кызыгуу артышат. Бул жагдайды эске алуу менен мугалим окуучуларды акындын чыгармаларына карата кызыгуусун ойготушу үчүн эң биринчи кезекте акынга болгон инсан катары кызыгуусун ойготушу зарыл, ушул жагдай аларга жагымдуу эмоционалдык мамиле тартуулоо менен, активдүүлүгүн арттырат. Жазуучунун өмүр баянына кызыгуу, моралдык сапатын калыптандырууда терең таасир көрсөтөт. Жеке өздүк толгонуу, окуучуну өзүнүн толгонуусун, акындын толгонуусуна катар коюуга мүмкүндүк берет. Сүрөткердин чыгармаларын окутууда Молдо Кылычтын инсандык өзгөчөлүгү менен жакындан таанышпай туруп, сабакта анын чыгармалары тууралуу кеп козгоо мүмкүн эмес. Анын өзүнүн элинин тарыхындагы руханий ролун түшүнбөй туруп, окуучу окутулуп жаткан көркөм чыгарманы түшүнө албайт. Эгер биз жалпы кыргыз адабияты, анын ичинде Молдо Кылычтын чыгармалары өзүнүн идеологиялык, гуманисттик, руханий-адептик кызматын толук аткарсун десек, өсүп келе жаткан муундун жеткиликтүү билим алуусун кааласак, анда адабияттын мектепте негизги тарбиялоочу кызматына тереңден маани беришибиз абзел. Анткени Г.А.Жумабаева адилет белгилегендей «көркөм адабиятты окуу аркылуу окуучунун окуу тажрыйбасы байыйт, билим деңгээли жогорулайт, адабий көркөм формадан ырахат таап, каармандардын ою, мүдөөсү, тагдыры, максаты ж.б. аркылуу ой жүгүртөт, жашоодогу керектүү суроолорго кайрылып, акыл калчайт, өзүнүн жүрүм-турум үлгүсүн аныктайт» [70, 95-б.].

Сөз чеберлери болгон Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтын чыгармалары далай жолу талдоого алынып, алардын мектеп программасында окутуу маселеси мезгил-мезгили менен каралып келген. Булардын ичинен эң көп көңүл бурганы, албетте, Молдо Кылыч болгондугу шексиз. Биз жогоруда кенен токтолуп кеткендей, дал ошонун чыгармачылыгы көптөгөн окумуштуулардын изилдөөлөрүнө объект болуп, саясий талкуулардын кыйласын башынан кечирген.

Эл акындарынын чыгармачылыгын мектептерде окутуу иши согуш жылдарына туура келет. Адабияттык окууга арналган программанын жаңы варианты 1941-жылы жарыкка чыккан [175]. Салт болуп калгандай эле, программанын киришүү бөлүмүндө адабияттык окуу курсунун милдети, б.а., окуучуларга көркөм чыгармаларды окутуу, образдарды ачык-айкын ажыратуу, идеялык мазмунун түшүндүрүү, теориялык билимдерди өздөштүрүү жана маданияттуу сүйлөөгө багытталган. Мектепте адабиятты окутуунун максаты көркөм чыгарма менен гана тааныштыруу болбостон, алардын көркөм-эстетикалык табиятын калыптандыруу, окуучуларга тарбия берүү, оозеки жана жазуу маданиятын өстүрүү жана көркөм адабияттын өзү жөнүндө терең билим берүү болуп саналат. Ошондуктан окуу программасында элдик оозеки мурастар, кыргыз элинин Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч сыяктуу белгилүү акындарынын чыгармалары орун алган. Бул программада акындар поэзиясын окутуу IX класка туура келет. Курс жалпысынан «Колония доорундагы кыргыз адабияты» деп берилген. Класста кыргыз өнөр инсандарынын чыгармачылыгын окутуу «Реалисттик акындардын чыгармачылыгы» деп аталып, анда Калыгулдун, Арстанбектин чыгармалары менен катар эле, Молдо Кылычтын «Зар заман», «Зилзала», «Буудайык», «Бүркүттүн тою», «Чүй баяны» чыгармалары киргизилген.

Ал эми 1951-жылдагы окуу программасынын жаңы вариантында [141, 62-б.] IX класстын материалдарынын 43,93% кыргыз элинин акындарына, 6% боордош элдеринин төкмөлөрүнө, 15% обзордук темаларга, 19,69% орус адабиятына жана 15% кайталоо сааттарына берилген. Окуу программасынын мурдагы варианттарында киргизилген Эне-Сай-Орхон эстеликтери жана Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтын өмүр баянын, чыгармаларын окутуу педагогикалык процесстен алынып салынган.

Окумуштуу Н.Ишекеев 1951-жылда чыгарылган окуу программасы тууралуу өзүнүн эмгегинде: «IX класста айтылуу Калыгулдун, Арстанбектин, Солтобайдын, Токтогулдун жана жазгыч акындардан Молдо Кылычтын, Тоголок Молдонун, Ысак Шайбековдун чыгармаларын окутуу

пландаштырылган. Бул тариздүү түзүк аракеттерге карабастан, окуу программасында орус адабиятынын материалдары арбын (41,1%). Акыйкатта башкача ылаажы жок эле, анткени идеологиялык стандарттар боюнча «кийинүүгө» окуу программасы да милдеткер эле» [84, 66-67-б.], – деп жогорудагы акын-жазуучуларынын чыгармалары эмне себептен мектеп программасынан алынгандыгына түшүндүрмө берген.

Өткөн кылымдын 40-жылдарынын аягында, 50-жылдарынын башында Молдо Кылычтын мурасы кайрадан басмадан чыгаруу, мектеп окуу программаларына киргизүү маселеси каралып, өзү буржуазиялык улутчулдуктун үлгүсү катары бааланган. 1950-жылы Кыргызстан Компартиясынын БК бюросу акындын чыгармачылыгына терс баа берип, аны буржуазиялык улутчулдуктун идеяларын жар салган реакциячыл акын катары мүнөздөгөн. Ошол эле убакта кыргыз элинин революцияга чейинки адабий мурасын биринчи болуп изилдеген Т.Саманчин репрессияланып, анын бардык эмгектеринин илимий баалуулугуна карабастан, тыюу салынган. Ал эми филолог Ж.Шукуров өзүнүн изилдөөсүнүн айрым бир жоболорунан төмөндөгүчө баш тартууга мажбур болгондугу тууралуу окумуштуу Г.Т.Ботоканова Молдо Кылычтын чыгармачылыгы тууралуу изилдөө жүргүзүп, «Молдо Кылыч – даанышман ойчул» аттуу эмгегинде Ж.Шукуровдун өздүк архивинен төмөндөгүдөй маалыматтарды берет: «Молдо Кылычтын тили (Кыргыз жазуусунун тарыхынан)» деп аталган кандидаттык диссертациям жөнүндө справка:

Диссертациямдын 81-бетинде Кылычтын «Зилзала» чыгармасынын мазмуну жөнүндө мындайча айтылган: «Мистикалык маанай жана эсхатологиялык ой жүгүртүүлөр бул чыгармага көп сандагы араб сөздөрү менен туюнтмаларын коштурган». «Зилзаланын» мазмунун мындайча баалоо жетишсиз деп ойлойм. Бул китептин мазмунунун диний-мистикалык деп баалоо керек. Мазмуну боюнча ал биздин окурмандарга ылайыксыз...

III глава (Кылычтын өмүрү жөнүндөгү маалыматтар) менен IV (Кылычтын чыгармалары) жана VI главаларды алып таштоо керек, ал эми V

главаны («Зилзала») толук бербей, бул чыгармада кыргызча менен катар чагатайча да элементтер бар экендигин далилдөө үчүн айрым гана сөз айкалыштарын калтыруу керек...8.03.1950-ж.».

Башка бир жерде ал минтип жазат: «...Кылычтын чыгармаларынын ичинен мен талдоого алган «Зилзала» поэмасы мазмуну боюнча өтө реакциячыл...22.10.51-ж.» [195, 15-157-б., 47, 32-33-б.].

Бирок 1954-жылы И.В.Сталинге, жеке адамга сыйынуу саясатын жеңип чыгуу жана бетин ачуу совет элинин, анын ичинде кыргыз элинин да рухий маданиятын кайрадан карап чыгууга ыңгайлуу шарттарды түзгөн.

Көркөм чыгармачылык сферасындагы позитивдүү мындай кадамдар көркөм адабият жана анын тарыхы жөнүндөгү түшүнүктүн өзү, анын мазмунун жана мүнөзүн жаңылоого, сапаттык өзгөртүүгө алып келген. Буга мисал катарында мурда унуткарылып, идеологиялык жагынан тыюу салынып келген Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Нурмолдо, Алдаш Молдо, Молдо Багыш, Жеңижок, Эшмамбет, Казыбек, К.Тыныстанов, С. Карачев, Б.Калпаков, Б.Кененсариндин чыгармачылык мурастарынын, коммунисттик партиянын көрсөтмөсү менен колдонулуудан алынып ташталган А.Токомбаевдин ыр менен жазылган «Кандуу жылдар» романы жана К.Маликовдун «Балбай» поэмасынын кайрадан баштапкы вариантында басып чыгарышын көрсөтсөк болот. Мындан тышкары Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулардын, орто кылымдагы М.Кашкари менен Ж.Баласагындын чыгармаларын адабий мурас катарында жарыяланышы улуттук көркөм адабият тарыхынын алкагын гана кеңейтип тим болгон жок, анда ириде улуттук көркөм ой жүгүртүүнүн кыймылын, табиятын, эстетикалык баалуулуктарды, өнүгүү тенденцияларын реалдуу аныктоого жаңы мүмкүнчүлүктөр ачылган.

Ал эми Молдо Кылычтын чыгармачылыгы жөнүндө Кыргызстан КП БК төмөнкүдөй справка кабыл алынган:

1. Кыргыз ССР ИАсына Молдо Кылычтын чыгармачылыгын үйрөнүү боюнча илимий – изилдөө иштерин жүргүзүүгө уруксат берилсин.

2. Молдо Кылычтын «Кыса и Зилзала» жана «Зарзаман» чыгармаларын калың окурмандар чөйрөсү үчүн жарыялабастан, аларды илимий иштерде пайдаланууга уруксат берилсин. Молдо Кылычтын айрым чыгармаларын жарыялоого уруксат берилсин. Кыргыз ССР ИАсы жана Кыргызмамбас 1958-жылы Молдо Кылычтын тандалган чыгармалар жыйнагын чыгарууга милдеттендирилсин. 25.03.1957-жыл [203].

Кыргызстан Компартиясынын БКсынын бюросу жалпысынан акындын чыгармачылыгына оң баа бергендиктен заманачыл акындардын чыгармачылыгы изилдөөнүн объектисине айланган. Молдо Кылычтын чыгармачылыгы кайрадан каралып, 1958-жылы Кыргызстан Компартиясынын БК бюросу Кыргыз ССР ИАсынын Тил жана адабият институтуна акындын чыгармачылыгы терең изилдеп, анын тандалган чыгармаларынын жыйнагын басмага даярдоону тапшырса да, тилекке каршы, ал убакта бул процесс айрым окумуштуулардын жана жетекчилердин кесепетинен тийиштүү деңгээлге көтөрүлө албай ара жолдо калган. Анткени, кесепеттүү адамдын керт башына сыйынуучулук сынга алынган менен өкүм сүрүп турган система кол тийгис бойдон калып, анын чектен чыккан айрым бир гана антигумандуу жактары четтетилген.

1960-жылы 10-январда Кыргызстан Компартиясынын БК бюросу Молдо Кылычтын чыгармачылык мурасын актоо жөнүндөгү өзүнүн мурдагы токтомун жокко чыгарып, ага улутчул жана динчил деген айып таккандыгы да, бул ишке терс таасирин тийгизген. Кыргызстан Компартиясынын БК бюросу 1960-жылы, 5-январда кабыл алган токтомунда мындайча белгилеген: «Молдо Кылычтын негизги чыгармалары буржуазиячыл-улутчул идеологияга сугарылган, анткени, аларда диний моменттер, көчмөн турмуш менен патриархалдык-феодалдык түзүлүштү идеализациялоо жыш орун алган» [114, 220-б.].

1950-жылдардын аягы, 1960-жылдардын башындагы Молдо Кылычтын чыгармачылыгын кайра баалоо аракеттери, анын ысымын толук ордуна

келтире алган эмес, анткени, коомдук аң-сезим али саясий коркунучтан кутула албай келген.

Советтер Союзу деген дүйнөдөгү эң зор империянын ыдырап, куту уча баштаган мезилде ачык айтуу жана коомду кайра куруу саясаты алдыңкы планга чыкканда коомдук аң сезимдин өзгөчөлөнгөн формасынан болгон көркөм адабият менен искусство да мындай процесстен обочодо калган эмес. Буга 1987-1988-жылдардагы Москвадагы «Советская культура», «Новый мир» журналдарында, «Литературная газета» өңдүү абройлуу газетада «социалисттик реализм методунан баш тартуу керекпи же жокпу?» деген проблеманын тегерегинде кызуу талкуулар өткөрүлгөн. Мындай талкуулардын жыйынтыгы катарында саясий бийлик тарабынан таңууланган чыгармачылык методдун жасалмалуулугу, нормативдүүлүгү жана догмативдүүлүгү баса белгиленип, чыгармачыл адамдарга көркөм-эстетикалык эркиндик берүү зарылдыгы айтылган. Ал эми 1988-жылы 20-октябрда КПСС БКнын Саясий Бюросунда 1946-жылдын 14-августундагы «Звезда» жана «Ленинград» журналдары жөнүндөгү чуулгандуу жана кесепеттүү токтомун партиянын маданият тармагындагы саясатындагы жаңылыш кадам катарында моюндап, аны өз чечими менен жокко чыгарышы чечкиндүү өзгөрүүлөр жүрө баштаганынан кабар берген. Андан көп өтпөй компартиянын республикалык Борбордук Комитети 1988-жылы 29-декабрында Молдо Кылыч менен К.Тыныстановдун чыгармачылыгы жөнүндөгү өзүнүн мурдагы чечимдеринен баш тартып, алардын көркөм мурастарын жарыялоо, изилдөө жана окуп-үйрөтүү боюнча токтомду кабыл алган. Коомдук-саясий турмуштагы мындай олуттуу окуялар көркөм адабияттын өзүнө, анын табиятына, мүнөзүнө жана жалпы эле тарыхый-адабий процеске, акын-жазуучулардын өнөрканасына принципиалдуу жаңы көз караштын жарала баштаганынан кабар берген. Мурдагы үстөмдүк кылган чыгармачыл принциптерден жана стереотиптердин туткунунан акырындап бошонуп, партиялык кызыкчылыктардан арылуу кыймылы жандана баштаган.

1980-жылдардын аягында коомдогу демократиялык процесстерге, улуттук аң-сезимдин ойгонушуна байланыштуу, Молдо Кылычтын мурасы кайрадан иликтенип, ага объективдүү саясий баа берилүү менен төмөндөгүдөй чечим кабыл алынган:

1. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин «Молдо Кылыч менен К.Тыныстановдун чыгармачылыгына баа берүүдөгү жаңылыштыктар жөнүндө» 1960-жылдын 5-январындагы токтомун өзгөртүү менен, XIX кылымдын аягындагы - XX кылымдын башындагы көрүнүктүү кыргыз ойчулдарынын бири Молдо Кылычтын (Шамыркановдун), кыргыз жазма адабиятын баштоочулардын бири, илимпоз – тилчи, отузунчу жылдарда законсуз жазаланган Касым Тыныстановдун адабий мурастары жөнүндө тарыхый чындыкты калыбына келтирүүнүн зарылчылыгы жөнүндө Борбордук Комитеттин комиссиясынын тыянактары туура деп табылсын.

2. Кыргыз ССР илимдер академиясынын тил жана адабият, философия жана укук институттарына, республикалык жазуучулар Союзуна, Мамбаскомуна М.Кылыч менен К.Тыныстановдун чыгармачылыгын үйрөнүүнү кеңейтүү, алардын дүйнөгө көз карашындагы айрым жаңылыштыктар менен адашууларды көрсөтүү менен, тандалма чыгармаларды басып чыгаруу жагы тапшырылсын [117].

Кыргыз Республикасынын Элге билим берүү министрлиги 1992-жылдын 15-майында «Жалпы билим берүүчү мектептердин 1992-93-окуу жылына карата жаңы окуу планын» бекиткен [63]. Аталган окуу программасында кыргыз адабиятына 714 саат бөлүнгөн, мурунку окуу планында бул предметке 490 саат каралган. Демек, жаңы окуу программасында адабият сабагына бөлүнгөн сааттардын арбындыгы, албетте, кубандырат.

Окуу программасында ашкере саясат, идеология «жыттанган», көркөм-эстетикалык кооздугу кунарсыз чыгармалар кыскартылуу менен, адабияттын системалык курсунда бир топ материалдар киризилген. Алардын катарында коомдук-экономикалык, социалдык-ыймандык өзгөрүүлөрдү чагылдырган

Молдо Кылычтын «Чүй баяны», жаратылыштагы өзгөрүүлөрдү коомдук, экономикалык, адеп-ахлактык түшүнүктөрүнүн мыйзамдарынын бузулушу менен байланыштырган «Зилзала», «Буудайык», «Бүркүттүн тою», «Зар заман» чыгармалары киргизилген.

2000-жылы С.Байгазиев жана А.Муратовдор тарабынан кыргыз адабиятынын окуу программасы [110] иштелип чыккан. Аталган программанын адабияттык окуунун V класстарына Молдо Кылычтын «Буудайык», X класста XIX-XX кылымдагы кыргыз адабиятынан Молдо Нияз, Токолок Молдонун чыгармалары менен катар эле акындын «Зар заман», «Бүркүттүн тою» чыгармалары берилген.

Ал эми 2003-жылы оңдолуп, толукталып, экинчи жолу басылып чыккан окуу программасында [111] X класста Молдо Кылычтын элдик сюжеттин негизинде жазылган «Буудайык» поэмасынын ордуна «Зилзала» чыгармасы киргизилген.

Окуу куралдары тууралуу сөз кыла турган болсок, Молдо Кылычтын өмүр баяны жөнүндө маалымат З.Бектенов тарабынан 1946-жылы түзүлгөн окуу китебинде [43] берилет. Бул окуу китеби мектеп окуучуларынын адабий билимин, көркөм-эстетикалык дүйнөсүн калыптандыруу менен катар эле бийик адеп-ахлактыкка, ыйманга чакырып таалим-тарбия берүү милдетин аркалаган. Окуу китебинде эл акындарынын, кыргыз совет адабиятынын мыкты үлгүлөрү окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык киргизилген. Кыргыз эл акындарынын, айталык, Т.Сатылгановдун, Тоголок Молдонун, Молдо Кылычтын, Барпы Алыкуловдун чыгармачылык жолдору сапаты жана көлөмү жагынан жеткиликтүү болбосо да, азыноолак берилген.

Кийинки окуу китептеринде Молдо Кылычтын чыгармачылыгы орун алса да, үзүл-кесил эле орун алып келген. Ал эми Кыргызстандын эгемендүүлүккө жетиши, өлкөдө жүрүп жаткан демократиялык процесстер акындын чыгармаларын кенен жана терең окуп-үйрөнүүгө жол ачкан.

1993-жылы Кыргыз билим берүү институту тарабынан түзүлгөн кыргыз адабиятына байланыштуу жаңы окуу программасынын (авторлору

С.Байгазиев, А.Муратов) [25] талабына ылайык орто мектептердин V классы үчүн «Биздин адабият» хрестоматия – окуу китеби (авторлору К.Артыкбаев, Б.Исаков) 2004-жылы жарык көргөн. Мында авторлор окуучулардын жаш өзгөчөлүгүн, кабыл алуусун жана жөндөмдүүлүгүн эске алуу менен Молдо Кылычтын «Зилзала» чыгармасын беришкен.

Орто мектептердин VII классы үчүн 2000-жылы жарык көргөн «Кыргыз адабияты» хрестоматия – окуу китебинде (авторлору Б.Алымов, А.Муратов) Молдо Кылычтын кыскача өмүр баяны жана анын кыргыз жаратылышынын ажайып кооздугун, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн, табиятынын ар кыл мезгилинин көркүн жеткилең чагылдырган «Чүй баяны» чыгармасы берилген.

Кыргыз адабиятын окутуунун жаңы программасынын талабына ылайык 1996-жылы орто мектептердин X классы үчүн «Биздин адабият» окуу китеби (авторлору К.Асаналиев, С.Байжигитов, С.Жигитов, К.Иманалиев) жазылган. Бул окуу китебинде эл акындарынын, анын ичинде Молдо Кылычтын «Бүркүттүн тою», «Буудайык», «Зар заман» сыяктуу чыгармалары кенен орун алган [25]. Китепте сөз болгон «...өнөринсандардын өмүр баянын жазууда, чыгармаларын талдоодо окуу китебинин авторлорунун мазмунду аныктоонун илимийлүүлүк, тарыхыйлуулук, удаалаштык, системалуулук, тиешелүүлүк жана гумандуулук принциптерин толук жетекчиликке алышкандыгын баамдоого болот. Жалпылаштырып айтканда, аталган окуу китеби көркөм-эстетикалык билим берүүнүн көп түрдүү жана мартабалуу мазмунун интеграциялоо аркылуу кол жазма адабиятынан баштап согуштан кийинки мезгилге чейинки улуттук поэтиканын илимий сүрөттөлүшүн сапаттуу тартып берүүгө жетишкен» [83, 194-195-б.].

Адабият боюнча мектеп окуучулары үчүн жазылган кийинки китептер биз жогоруда сөз кылган окуу куралдарынын негизинде даярдалууда. Мында айрым гана редакциялык тактоолор кийирилгени гана болбосо, негизги материалдар өзгөрүүсүз берилип келет.

Ошентип, эл акындарынын чыгармаларынын ичинен Молдо Кылычтын чыгармалары өзгөчө көңүл борборунда болуп, жаш муунду тарбиялоодо анын чыгармалары окуу программаларында, окуу китептеринде орун алса, кээ бир мезгилдерде Молдо Кылычтын чыгармалары окуу процессинен толук алынып салынып, көп жылдар бою кара сандыкка катылып, окутууга тыюу салынган. Бирок, тарых өз баасын берип, анын чыгармалары окуу программасынан, окуу китептеринен кайрадан орун алып, Молдо Кылычты «караңгылыктан», «артта калган салттан» чыгуунун ишенимдүү жана келечектүү кадамын жасаган акын-жазгычтардын, акын-агартуучулардын бири катары, келечек муунду тарбиялоодо чоң маани берилип келет.

3.2. Педагогикалык эксперименттин уюштурулушу жана жыйынтыктары

Молдо Кылычтын чыгармаларын мектепте окутуу ийкемдүүлүктү жана тажрыйбаны талап кылат. Бул багыттагы изилдөөлөр, алдыңкы мугалимдердин иш тажрыйбасын жалпылоого, Молдо Кылычтын чыгармаларын окутууда натыйжалуу ыкмаларды жана жолдорду табууга өбөлгө түзөт. Ушул максатта биз Молдо Кылычтын чыгармаларына анализ жүргүзүүнүн акыбалын жана жыйынтыктарын изилдеп, окутуунун мазмунун жакшыртууга багытталган сунуштарды иштеп чыктык.

Максаттуу түрдөгү педагогикалык эксперимент 2008-жылдан баштап жүргүзүлдү, эксперименталдык өрнөк тажрыйба топтоо үчүн база катары Чүй районунун Онбир-Жылга айылындагы А.Керимбаев атындагы орто мектебин, Бишкек шаарындагы М.Абдраев атындагы Республикалык атайын музыкалык орто мектеп-интернатын, Сокулук районундагы Шалта айылынын Д.Доронбеков атындагы орто мектебин жана Чүй районунун Садовая айылындагы И.Үкүев атындагы орто мектебин тандап алдык.

Биздин теориялык ойлор, гипотезалар аталган мектептерде илимий сынактан өтүп, окуучулардын адеп-ахлактык түшүнүгүнүн жалпы педагогикалык мониторинги белгилүү болду.

Изилдөөгө алган тема боюнча педагогикалык экспериментти үч этапта жүргүздүк. Изилдөө процессине 530 окуучу, жогоруда аталган мектептерден 8 мугалим тартылды.

Бул иште биз төмөнкүдөй изилдөө методдорун колдондук:

- теориялык;
- социология-педагогикалык (шайкеш келген адабиятты анализдөө жана изилдөө; кыргыз адабияты боюнча окуу программаларын, окуу колдонмолорун хрестоматияларды анализдөө; кыргыз адабияты боюнча мугалимдердин тажрыйбаларын жалпылоо ж.б.);
- эксперименталдык-педагогикалык: конструктивдүү жана жалпы эксперимент;
- статистикалык.

Бул бөлүмдө окуучуларга руханий-адептик таасир берүүчү каражат катары диссертациянын башка бөлүмдөрүндө белгиленип өткөн, адабиятты окутууда тандалып алынган багыттар боюнча изилдөөнүн милдети менен тыянакталган, эксперименталдык-педагогикалык изилдөө методу жөнүндө сөз болот.

Жетилип келе жаткан муунга руханий-адептик тарбия берүүдө – моралдык принциптерди ар бир окуучу акырындап, өзүнүн ички жандүйнөсүндө кабыл алууга жетишүүсү эң негизги нерсе. Кыргыз адабияты сабагында, өзгөчө бай этномаданий потенциалды ичине камтыган, инсандын бардык адептик сапатын калыптандыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ Молдо Кылычтын чыгармачылыгына арналган. Албетте, окуучулардын адептик сапаты бир гана сабак учурунда гана түзүлбөйт, бирок сабакта максатка багытталган окутууну уюштурууда шайкеш келген шарт түзүлгөндө аларды түзүү мүмкүнчүлүгү жогорулашы мүмкүн. Ар бир методикалык ыкмага тарбия берүү мүмкүнчүлүгүнө ылайык педагог тарабынан маани берилиши зарыл.

Сабакта балдардын адам, коомчулук, мекен, эмгек жана “мен” ж.б. адептик түшүнүккө карата мамилеси алдыга чыгат. Адеп – бул абдан кеңири түшүнүк. Ал интегралдуу мүнөздү алып жүрөт.

Биз байкагандай, сабакта адептик таасир этүү мүмкүнчүлүгү кенен жана алар ар кандай деңгээлде, кээ бири күчтүү таасир этсе, кээ биринин таасири аз болушу мүмкүн. Бирок таасирдин деңгээли эмес (класстан тышкаркы иш аны көбүрөөк жогорулатат), педагог сабакта бардык адептик мамилелерди түзүү үчүн негиз салып бергени маанилүү.

Педагогикалык эксперимент илимий изилдөөнүн негизи болуп эсептелет. Бул эксперименттин маңызы Молдо Кылычтын чыгармаларын сабакта окутуу менен адептик сапатка тарбиялоонун жыйналган тажрыйбасын жалпылоо, окуучуларга билбегенин үйрөтүү менен руханий-адепти түзүүдө, алардын чыгармачылык изденүүсүнүн натыйжалуу каражатын улантуу болуп эсептелет.

Эксперименттин милдети - педагогика илиминин жетишкендиктерин жакшы өздөштүрүү, кыргыз адабиятын окутууда жана окуучуларды тарбиялоодо рационалдуу методдорду, формаларды тандап алып, аны мектеп практикасында текшерүү болуп саналат.

Эксперимент жүргүзүүнүн планында төмөнкүлөр: эксперимент жүргүзүүнүн милдети жана тартиби, тажрыйбанын курамына кирген окутуунун жана жүргүзүүнүн шарттары боюнча эксперименттин тиби, экспериментти жүргүзүүнүн мөөнөтү, орду, этаптары, эксперимент жүргүзүүчүлөрдүн жана ага катышуучулардын курамы каралган.

Эксперименталдык иш биз жогоруда белгилеген мектептерде жүргүзүлгөн. Изилдөө жүргүзүү процессинин милдети, орду, ролу боюнча эксперименталдык-педагогикалык изилдөө методу 2 типке бөлүнгөн:

1. конструктивдик;
2. окутуучу (акыл эсти, сезимди жана жүрүм-турумду түзүү) - практикага сунушталган жана иштелип чыккан ишти текшерүүнү өзүнө максат кылат.

Эксперимент өзүнүн талаптарына ылайык, кадимки мектептеги окутуу шартында жүргүзүлдү. Экспериментке катышуучулардын курамы массалык түрдө болду, себеби тажрыйба жүргүзүүгө бүтүндөй класс катышты. Эксперимент жүргүзүүгө катышуучулардан алынган жыйынтыкты далилдөө максатында тажрыйба класс, текшерүү класстары менен салыштырылды. Тажрыйбанын башталышында класстын сапаттык жана катыштык көрсөткүчү бирдей болгон.

Биздин моделде өз ара жана коомчулук арасында адептик-этикалык жүрүш-туруш нормаларын түзүү өзгөчө орунду ээлейт. Тажрыйбалык-эксперименталдык иштерди уюштурууда төмөнкү принциптер жетекчиликке алынган:

- окуучулар менен өзгөчө катаал жол менен сүйлөшүүдөн баш тартуу, ар бир окуучуга өнөктөштүккө, кызматташууга багытталган жеке мамиле кылуу;
- балдарды толлеранттуулукка тарбиялоодо чөйрөгө көңүл буруу, улуттук мүнөзгө карата сый жана сабырдуулук көрсөтүү;
- элдик педагогика, улуттук маданияттын элементтерин эмоционалдуу кабыл алууну активдештирүү;
- окуучуларды тарбиялоо ишинде Молдо Кылычтын чыгармаларындагы этномаданий потенциалды пайдалануу максатында акындын чыгармалары аркылуу окуучуларды этияттыкка, сарамжалдуулукка, адептүүлүккө ж.б. үйрөтүү.

Материалдык баалуулукка умтулуу, керектөөнүн башка деңгээлинин пайда болушу көпчүлүк учурда жаштарды азгырыкка, кээ бир учурда каалаганына жетүү үчүн кылмыштык жолго да барууга алып келет. Бирок, заманбап жашоодо жаштардын кээ бир бөлүгү бакыт акчада эле эмес деген ою кубандырат. Ошондуктан материалдык жактан камсыз болуу бардык учурда эле бактылуу жашоонун абсолюттук гаранты болуп бере албайт. Жаштар үчүн киреше алып келген гана жумуш эмес, кызыктуу, моралдык канагаттанууну алып келген, өзүн адам катары сезүүсүн жогорулатууда көп

кырдуу инсан катары жетишүүсүнө ишенимдүү дос, жакшы үй бүлө ж.б. зарыл.

Заманбап билим берүүдө, кыргыз адабияты сабагынын башкы милдети жаштарды руханий жардылыктан, зомбулуктан коргоо, сактоо, аларга муундан-муунга өтүп келе жаткан руханий азык менен байытып, өздөштүрүүгө жардам берүү керек. Мугалим бир гана искусствонун сырын билбестен, окуучулардын ички дүйнөсүнүн сырларын, алардын кызыкчылыгын, умтулуусун, сезимин, оюн, санаркоосун, кайгысын сезе билүүсү керек.

Адабиятты окутуу методикасы адабият, психология жана педагогикалык практика жөнүндө илимге байланыштуу жаралат.

Педагогикалык экспериментти жүргүзүү төмөнкүдөй схемада берилет:

<i>№</i>	<i>Иштин тиби</i>	<i>Аткаруу мөөнөтү</i>
1.	Сабакка байкоо жүргүзүү көйгөйлөрдү мугалим-экспериментаторлор менен талкуулоо, теманы, максатын, эксперимент жүргүзүүнүн методикасын аныктоо	2008-ж.
2.	Текшерүү жана тажрыйба класстарын аныктоо	2008-ж.
3.	Конструктивдүү экспериментке анализ жүргүзүү	2009-2010-ж
	Молдо Кылычтын чыгармаларынын материалдары боюнча руханий-адептик тарбия берүүнүн практикалык моделин иштеп чыгуу	2010-2012-ж.
4.	Экспериментти түзгөн маалыматка анализ берүү	2012-2014-ж.

Тажрыйба иштеринин конструктивдүү бөлүгүнүн милдеттери:

- I. Молдо Кылычтын чыгармачылыгына арналган сабакта окуучуларга руханий-адептик тарбия берүүдө этнопедагогиканын элементтерин колдонуп окутуу:

- а) мугалимдин календарлык, сабак пландарына анализ;
- б) окуучулар жана мугалимдер арасында сурамжылоо жүргүзүү;
- в) окуучулар менен дидактикалык оюндар аркылуу баарлашуу;
- г) эмпирикалык байкоо;
- д) дил баян жаздыруу.

II. Окуучулардын моралдык жана адептик мүнөз жөнүндө көз-карашынын деңгээлин аныктоо:

- а) анкеталоо;
- б) баарлашуу жана дидактикалык оюндар;
- в) тестирилөө;
- г) эмпирикалык байкоо;
- д) дил баян.

III. Мугалим менен окуучунун, окуучулардын бири-бири менен болгон өз ара мамилесин айкындоо:

- а) анкеталоо;
- б) баарлашуу, оозеки жана жазуу суроолору, жооптор;
- в) эмпирикалык байкоо.

Экспериментке 530 окуучу (265 – тажрыйба класстары, 265 – текшерүү класстары) катышты.

Педагогикалык жамаат, мугалимдердин пландарынын анализи окуучулар менен мектепте тарбия иштерин кармануу керек экендигин көрсөттү.

Бул төмөнкү таблицада көрүндү:

Чүй районунун Онбир-Жылга айылындагы А.Керимбаев жана Садовая айылындагы И.Үкүев атындагы орто мектеби боюнча:

<i>Тарбиялык иштердин багыты</i>	<i>Пайыздык катышы</i>
Интеллектуалдык	23,7
Эстетикалык	14,8
Руханий-адептик	6,1

Эмгек	15,6
Физикалык	10,1
Экологиялык	26,7
Жалпы:	100%

Бишкек шаарындагы М.Абдраев атындагы Республикалык атайын музыкалык орто мектеп-интернаты жана Сокулук районундагы Шалта айылынын Д.Доронбеков атындагы орто мектептери боюнча:

<i>Тарбиялык иштердин багыты</i>	<i>Пайыздык катышы</i>
Интеллектуалдык	22,3
Эстетикалык	15,4
Руханий-адептик	17,2
Эмгек	13,6
Физикалык	15,2
Экологиялык	26,3
Жалпы:	100%

Таблицада көрүнгөндөй, Бишкек шаарындагы М.Абдраев атындагы Республикалык атайын музыкалык орто мектеп-интернаты, Сокулук районундагы Шалта айылынын Д.Доронбеков атындагы жана Чүй районунун Онбир-Жылга айылындагы А.Керимбаев жана Садовая айылындагы И.Үкүев атындагы орто мектептеринде окуучуларды тарбиялоо иштери интеллектуалдык жана экологиялык багытты карманары байкалды. Албетте, мындай мамиле жаратылышка этияттык менен мамиле кылууга, бардык жандууга көңүл бурууга, мекенге болгон сүйүүгө тарбиялайт. Тарбиялоонун бир түрү элдик педагогиканын, элдик маданияттын бир бөлүгү болуп эсептелет. Жалпы билим берүүчү мектептердин иш планында жаратылыш менен таанышуу, экологиялык темада баарлашуу, жаратылышка эс алуу сабактын системасында чагылдырылган. Белгилүү көңүл билим берүүгө, физикалык ишке, эмгекке

багыттоо да көңүл сыртында калган эмес, бирок тилекке каршы, тарбиялоонун руханий-адептик багыты, окуучунун жеке гумандык сапатын калыптандырууда, аларды коомчулукта эмоционалдык ийгилигин жаратууда эң негизги шарт болгондугуна карабай, акыркы орунда калып калган. Кыргыз адабиятын колдонуу менен окуучулардын адептик сапатын түзүү боюнча жумуштар тажрыйба жүргүзүлгөн мектептерде бирдей, бирок кырдаалдык мүнөзгө жараша жүргүзүлдү. Негизги басым билим берүү багытына бурулган. Окуучулардын маданиятка, өз элинин тарыхына, бири-бирине мамиле кыла билүүгө тарбиялоону түзүүгө багытталгандыгы байкалган эмес. Кыргыз адабиятын окутуу аркылуу руханий-адептик окутуу максатында мугалим, методисттин катышуусу менен анкета жүргүзүлгөн. Катышкандардын көпчүлүгү 10 жыл (67%); 5тен 10 жылга чейин (28%) жана 5 жыл (15%) чейинки эмгек стажысы бар. Бул педагогдордун негизги бөлүгү кыргыз элинин тарыхын элементардык улуттук маданият жөнүндө чектелген түшүнүктөр болгон. Ошондой болгонуна карабай сурамжылоонун жыйынтыгында шаарда билим алган балдарда улуттук маданият жөнүндө маалымат берүү чоң мааниге ээ. Катышкандардын көпчүлүгү мектепте руханий-адептик тарбиялоо, улуттар аралык маданият жөнүндө маалыматтар аз берилип, тарбиялоо боюнча системалуу, толук кандуу жумуш жүргүзүлбөй келет деп эсептешет. Мындай иштер майрамга даярдануу учурунда (52%) жана адабият сабагында (48%) гана жүргүзүлүп келген учурлар арбын.

Сурамжылоо жүргүзүүдө мугалимдердин өздөрү Молдо Кылычтын чыгармалары гана эмес башка акындардын, ошондой эле, элдик оозеки чыгармаларындагы этномаданий потенциалды баалай албагандыгы байкалды. Методисттердин көпчүлүгү окуучуларды тарбиялоодо этномаданий, каада-салт боюнча материалдар кыргыз тили жана адабияты, тарых сабактарында кеңири берилиши керектиги жөнүндө айтышат. Бирок, бул предметтерге окуу планы бөлүп берген сааттар жетишсиз экендигин моюнга алышат. Бардык методисттер кыргыз адабияты, искусствосу боюнча

маалыматтар окуучуларды тарбиялоо процессинин натыйжалуулугун арттыруу үчүн жетишсиздигин сезишет.

Эксперименталдык-тажрыйбалык иштин биринчи бөлүгүн (анализдөө, сурамжылоо, талкуулоо, байкоо, жазуу иштери) аткарууда алгачкы милдет мугалимдердин кыргыз адабиятын окутуу иштеринде окуучуларды жогорку класстарда руханий-адептик тарбиялоо көйгөйүн эрктен тышкары четке кагуу кемчилик болуп эсептелет.

Мугалимдердин окутуу иш тажрыйбасы боюнча сурамжылоо, эксперимент жүргүзүлгөн мектептердин педагогдору менен баарлашуу Молдо Кылычтын чыгармаларынын негизинде окуучуларды рухий-адептик тарбиялоо боюнча иштердин оң жана терс жактарын таап чыгууга мүмкүнчүлүк берди. Мугалимдердин өздөрүнүн педагогикалык билимин Молдо Кылычтын чыгармаларындагы этномаданий потенциалын негиз кылып колдонуу максатында жаңы маалыматка ээ болууну каалоосу пайда болгондугу байкалды.

Тажрыйба жүргүзгөн мугалимдердин милдеттери: Молдо Кылычтын чыгармаларын окутууда окуучулардын кабыл алуусунда кездешкен мүнөздүү кыйынчылыктарды аныктоо, акындын чыгармаларын окутуунун мыкты методдорун, ыкмаларын жана жолдорун аныктоо. Сабак учурундагы окуучулардын оозеки жана жазуу иштери системалуу текшерилип, алардын бардык тажрыйбалык тапшырмалардагы билимдери жана билгичтиктери бааланды. Тажрыйбалар сабактын материалдарын жалпылоо менен аякталды.

Тажрыйбанын I байкоо этабында Молдо Кылычтын чыгармаларын окутуу деңгээлин билүү үчүн сабактарга катыштык, сабактардын алгылыктуу жана жетишпеген кемчил жактарын белгилеп, окуучулардын адабият сабагынан билимдеринин деңгээлин бааладык. Эксперименттин билимдерди текшерүү этабындагы окуучулардын билгичтик жана көндүмдөрүндө акындын чыгармаларын өздөштүрүүдө кемчиликтер көп кездешкен.

Биринчи этап (2008-2009-ж.) учурунда ар түрдүү аймактардагы мектептерде кыргыз адабияты сабактарына катышуу менен Молдо

Кылычтын чыгармаларын окуп-үйрөнүүнүн көйгөйлөрү, оң жана терс жактары талдоого алынды. Мында акындын чыгармаларын окуучулар кандай кабыл алып жаткандыгынын мониторинги түзүлдү. Мектеп мугалимдерине, окуучуларга сурамжылоо үчүн суроолор таркатылды. Бул аныктоочу этапта бир топ мектептерде анкета таратып жооп алуу, тегерек стол, конференция, дил баяндарды талдоо сыяктуу иштерди уюштуруп, бул багытта окуучулардын билими, машыккандыгы, ой жүгүртүүсү белгиленди. Окуучулардын кызыгууларынын карталары иштелип чыгып, эксперименттин багыты такталды.

Экинчи этап (2010-2011-ж.) учурунда Молдо Кылычтын чыгармаларын окуп-үйрөнүү боюнча тапшырмалар таратылып, окутуунун жалпы абалына атайын максаттуу түрдө изилдөө жүргүзүлдү жана мугалимдер окуучулар үчүн тапшырмалар таратылып, алгачкы натыйжалары илимий анализге алынды. Үйрөтүүчү бул этапта акындын чыгармаларын окутуу боюнча сабактарга катышуу менен тажрыйба жүргүзгөн мугалимдердин тажрыйбалык сабактары, иш жыйынтыктары талдоого алынды, биз сунуш кылган, биздин методдогу тандалган материалдар таратылды.

Үчүнчү этап (2012-2014-ж.) учурунда тажрыйбанын жыйынтыктары ар түрдүү багытта талдоого алынды, материалдар салыштырылды, анализ жана синтез процесси менен теориялык ой корутундуларыбызды илимий-тажрыйбалык түрдө кайрадан бир жолу текшерүүдөн өткөрүү менен жалпы жыйынтыктарды коштук. Педагогикалык тажрыйбанын жүрүшүн анын натыйжаларын таблицалар аркылуу көрүүгө болот. Педагогикалык эксперимент Чүй районунун Онбир-Жылга айылындагы А.Керимбаев атындагы орто мектебинин, Бишкек шаарындагы М.Абдраев атындагы Республикалык атайын музыкалык орто мектеп-интернатынын, Сокулук районундагы Шалта айылынын Д.Доронбеков атындагы орто мектебинин жана Чүй районунун Садовая айылындагы И.Үкүев атындагы орто мектебинин мугалимдери: Жекшенова Гүлзар, Барктабасова Турум,

Жумалиева Айгүл, Жакыпова Каныкей, Тыналиева Сагын, Шаршеева Майрамкул, Дооронбекова Үмүтбүбү, Бердигулова Нурайда менен биргеликте өткөрүлдү.

Молдо Кылычтын чыгармалары тууралуу окуучулардын билим деңгээлин текшерүү максатында сурамжылап анкета таратканыбызда, окуучулардын жообун үч түргө: толук жооп бергендер, жарым-жартылай жооп бергендер, жооп бербегендер деп бөлүк. Буга Чүй районунун Онбир-Жылга айылындагы А.Керимбаев атындагы орто мектебинин, Бишкек шаарындагы М.Абдраев атындагы Республикалык атайын музыкалык орто мектеп-интернатынын, Сокулук районундагы Шалта айылынын Д.Доронбековин атындагы орто мектебинин жана Чүй районунун Садовая айылындагы И.Үкүев атындагы орто мектебинин 530(тажрыйба класстары – 265, текшерүү класстары – 265) окуучусу катышты.

Сүрөт 3.2.1. – Молдо Кылычтын чыгармаларын окуучулардын өздөштүрүүсүн текшерүү үчүн алынган тажрыйбанын натыйжа диаграммасы

Ушул эле суроо-тапшырмалар менен дагы бир жолу окуучуларга анкета таркатылды. Тажрыйбанын 2-этабында да окуучулардын саны 1-этапта катышкандай 530 баланы түзүп, тажрыйба жана текшерүү класстарына 265 окуучудан бөлүндү. Биздин окутуу системабыз кабыл

алынган соң дагы бир жолу кайрылып көргөндө, анда башкача жыйынтыкка күбө болдук:

Сүрөт 3.2.2. – Молдо Кылычтын чыгармаларын окуучулардын өздөштүрүүсүн текшерүү үчүн алынган тажрыйбанын натыйжа диаграммасы

Мында сапаттык өсүш 15-20 % га жогорулагандыгы байкалды.

Дагы бир тажрыйбабыз Молдо Кылычтын өмүрү, чыгармачылыгын окуучулардын кандай деңгээлде талдай ала тургандыгын көрсөтүүгө арналды. Төмөндөгүдөй суроолорду берүү менен окуучулардын акындын өмүрү жана чыгармаларын өздөштүрүү деңгээлдерин аныктай алдык:

1. Молдо Кылыч чыгыштын кандай акындарынан окуп, таалим алган?
2. Акындын чыгармаларын биринчилерден болуп кимдер изилдеген?
3. Социализм доорунда Молдо Кылычтын чыгармачылыгы эмне үчүн «кара сандыкка» жабылган?
4. Молдо Кылычтын биринчи китеби качан, кайда басылып чыккан?

Бул тапшырмаларга төмөнкүдөй баалоо критерийлери коюлду:

1-суроо-тапшырма боюнча: окуучунун Молдо Кылыч чыгыштын кандай акындарынан окуп, таалим алгандыгы тууралуу маалыматты өздөштүрүүсү, жана чыгыш акындарын ажыратып-тааный билүүсү, өз оюн так, ырааттуу жеткире алуусу эске алынды.

2-суроо-тапшырма боюнча: акындын чыгармаларын биринчилерден болуп изилдеген окумуштуулар тууралуу аргументтүү далилдерди келтирүү менен өз оюн ынанымдуу жеткире алуусу бааланды.

3-суроо-тапшырма боюнча: социализм доорунда Молдо Кылычтын чыгармачылыгы эмне үчүн «кара сандыкка» жабылгандыгы тууралуу далилдүү фактыларды келтирүү менен өз оюн бекемдеп берүүсү аркылуу айкындалды.

4-суроо-тапшырма боюнча: Молдо Кылычтын биринчи китеби качан, кайда басылып чыккандыгы тууралуу маалыматты мисалдар менен далилдеп, так жоопту беришине жараша бааланды.

Натыйжада көрсөткүчтөр төмөнкүдөй болду. Жооптор Бишкек шаарындагы М.Абдраев атындагы Республикалык атайын музыкалык орто мектеп-интернатынын жана Сокулук районундагы Шалта айылынын Д.Доронбеков атындагы орто мектебинин X классынын окуучуларынан алынды.

Таблица 3.2.1. – Молдо Кылычтын чыгармаларын окуучулардын өздөштүрүү деңгээлин аныктоо

Чыгармалар	«Буудайык»		«Бүркүттүн тою»		«Зарзаман»	
	саны	%	Саны	%	саны	%
«А» тажрыйбалык топ	210	123 (58,5%)	186	105 (56,5%)	173	103 (59,5%)
«Б» текшерүү тобу	210	87 (41,5%)	186	81(43,5%)	173	70 (40,5%)
Айырмасы:		17 %		13 %		19 %

Мында тажрыйбанын 3-этабында «А» тобундагылар «Буудайык» поэмасы 17 %, «Бүркүттүн тою» поэмасын 13 %, «Зарзаман» казалын 19% жакшы өздөштүргөнү байкалды.

Тажрыйба өткөрүлгөн класстардын окуучуларынын чыгарманы өздөштүрүүсү, образдарды талдоодо эркин ой жүгүртө алгандыгы көрүнүп турат. Салыштырсак, тажрыйба класстарында окуучулардын чыгарманы өздөштүрүү деңгээли жогору. Бул биздин илимий божомолубуздун тууралыгын аныктайт.

Мониторинг боюнча окуучулар «Буудайык» казалын башка чыгармаларына караганда дурусураак өздөштүрүшкөн, себеби ал адам менен жаратылыштын ортосундагы табигый бирдикти, гармонияны сүрөттөйт жана жаратылыш мыйзамын бузуу, ага зордук-зомбулук көрсөтүү, табигый эркинен ажыратуу, акыры келип адам турмушунун коогалуу трагедиясына алып келиши тууралуу бүгүнкү актуалдуу маселе менен үндөштүгүнө байланыштуу болду.

- «Буудайык» казалын окуу менен биринчи кезекте эмнеге үйрөндүң? – деген суроого окуучулар төмөнкүлөрдү белгилешти:

Таблица 3.2.2. – «Буудайык» казалын кабыл алуу деңгээли

Окуучулардын жооптору	Пайыздык көрсөткүч
Жаратылышты коргоону, ага кам көрүүнү	68 (39,3 %)
Айбанаттарды коргоону	39 (22,5 %)
Ач көз болбоону	31 (17,9 %)
Адам менен жаратылыштын ортосундагы байланышты	21 (12,3%)
Куштарды таптоону, үйрөтүүнү	14 (8 %)

Мониторинг Бишкек шаарындагы М.Абдраев атындагы Республикалык атайын музыкалык орто мектеп-интернатынын жана Сокулук районундагы Шалта айылынын Д.Доронбеков атындагы орто мектебинин Х классынын окуучуларынан 173 окуучусунан алынды. Мындан көрүнүп тургандай казалды окуу аркылуу окуучулар адамдагы жакшы сапаттарды белгилеп айтуу менен туура тарбия алып жаткандыктарын тастыкташты.

Ал эми кийинки тажрыйба Молдо Кылычтын чыгармалары эмне себептен убагында ар кандай сындарга кабылып, куугунтукталгандыгы боюнча суроо-тапшырмалардын айланасында жүрдү.

Текшерүү классы (Б) – баары – 167

Тажрыйба классы (А) – баары – 167 окуучу тандалып алынды жана алардын берилген суроолорго карта жооп берүү көрсөткүчү төмөнкүдөй жыйынтыкталып, типтештирилди.

Таблица 3.2.3. – Молдо Кылычтын чыгармачылыгы боюнча суроо-тапшырмалардын көрсөткүчү

№	Суроо-тапшырма	Голтор	Окуучулардын жалпы саны	Жооптордун типтери							
				Толук жооп бергендер (саны, пайызы)		Жарым жартылай жооп бергендер (саны, пайызы)		Туура эмес жооп бергендер (саны, пайызы)		Жооп бербегендер	
				саны	пайызы	саны	пайызы	саны	пайызы	саны	Пайызы
1.	Молдо Кылычтын чыгармаларын	Б	167	53	31,7 %	57	34,2 %	44	26,4%	13	7,7 %

	окутууга эмне үчүн тыюу салынган?	А	167	61	36,5 %	76	45,5 %	23	13,8%	7	4,2%
2.	Молдо Кылычтын чыгармалары кайсы окумуштуулар тарабынан изилдөөгө алынган?	Б	167	52	31,2 %	59	35,3 %	38	22,8%	18	10,7%
		А	167	64	38,3 %	73	43,7 %	24	14,4%	6	3,6%
3.	Молдо Кылычтын чыгармалары аркылуу эмнени үйрөнүүгө болот?	Б	167	58	34,8 %	68	40,7 %	22	13,2%	19	11,3%
		А	167	67	40,1 %	72	43,1 %	18	10,8%	10	6 %
4.	Молдо Кылычтын чыгармаларынын кандай пайдасы бар деп ойлойсуңар?	Б	167	56	33,5 %	69	41,3 %	26	15,6%	16	9,6%
		А	167	63	37,8 %	73	43,7 %	19	11,3%	12	7,2%

Таблицада көрүнүп тургандай, биздин методикалык табылга, сунуштарыбыз сабактардын эффективдүүлүгүн жогорулатууга көмөктөштү.

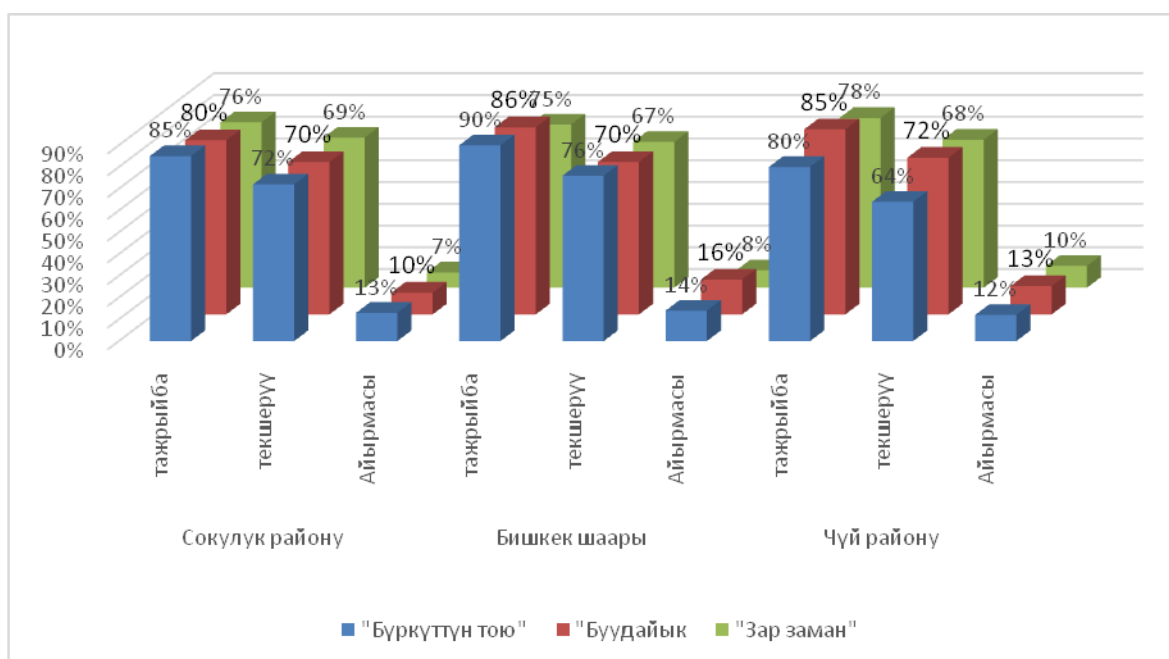
Кийинки тажрыйбабыз Молдо Кылычтын чыгармаларындагы эл турмушунун жана элдин социалдык абалынын, түшүнүгүнүн, көз-карашынын көрсөтүлүшү тууралуу окуучулар канчалык деңгээлде кабардар экендигин билүү максатында текшерүү жана тажрыйба класстарында 35 суроодон түзүлгөн тесттин жардамы менен тестирлөө жүргүзүлдү. Окуучулардын билими 35 балл менен өлчөнүп, ар бир туура жооп 1 баллга барабар болду. Тестирлөөгө Чүй районунун Онбир-Жылга айылындагы А.Керимбаев атындагы орто мектебинин, Сокулук районундагы Шалта айылынын Д.Доронбеков атындагы орто мектебинин жана Чүй районунун Садовая айылындагы И.Үкүев атындагы орто мектебинин X класстарынын окуучулары катышты. Натыйжада төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

Таблица 3.2.4. – Молдо Кылычтын чыгармаларын окуучулардын өздөштүрүү деңгээли

Чыгармалар	Мектептер	Класстар	Окуучулардын саны	Баалары			
				0-5 «2»	6-15 «3»	16-30 «4»	31-35 «5»
«Чүй баяны» казалын өздөштүрүүсү	А.Керимбаев атындагы орто мектеп	«А» тажрыйба	27	-	7	14	6
		«Б» текшерүү	25	1	9	10	5
	Д.Доронбеков атындагы орто мектеп	«А» тажрыйба	22	1	10	8	3
		«Б» текшерүү	23	5	14	4	-
	И.Үкүев атындагы орто мектеп	«А» тажрыйба	24	2	9	11	2
		«Б» текшерүү	23	8	12	3	-
«Жинди суу» чыгармасын өздөштүрүүсү	А.Керимбаев атындагы орто мектеп	«А» тажрыйба	25	1	9	10	5
		«Б» текшерүү	25	4	14	5	2
	Д.Доронбеков атындагы орто мектеп	«А» тажрыйба	24	2	9	11	2
		«Б» текшерүү	25	6	14	5	-
	И.Үкүев атындагы орто мектеп	«А» тажрыйба	24	3	7	12	2
		«Б» текшерүү	25	5	12	4	4
Баары:		Тажрыйба класс	146	9	51	66	20
		Текшерүү класс	146	29	75	31	11

Мында «А» тобундагылар, б.а., биздин методика боюнча сабак окугандар «Чүй баяны» казалын 18%, «Жинди суу» чыгармасын 15 % жакшы өздөштүргөнү байкалды.

Адабият сабагында акындын чыгармаларын кабыл алуу, өздөштүрүү процессинде аймактар боюнча мектептерде айырма болору көрүндү. Муну төмөнкү таблицадан байкаса болот. Тажрыйбага Чүй районунун Онбир-Жылга айылындагы А.Керимбаев атындагы, Садовая айылындагы И.Үкүев атындагы орто мектептеринин, Бишкек шаарындагы М.Абдраев атындагы Республикалык атайын музыкалык орто мектеп-интернатынын жана Сокулук районундагы Шалта айылынын Д.Доронбеков атындагы орто мектебинин 530 (тажрыйба класстары – 265, текшерүү класстары – 265) окуучусу катышты.

Сүрөт 3.2.3. – Молдо Кылычтын чыгармаларын кабыл алуу, өздөштүрүү боюнча аймактык көрсөткүч

Жогоруда байкалгандай, аймактардын ичинен Бишкек шаарындагы М.Абдраев атындагы Республикалык атайын музыкалык орто мектеп-интернаттын көрсөткүчү жогору экендиги байкалды. Бул көрсөткүч шаар мектептеринде айыл жергесине караганда окуучулардын китеп менен жана

сабак өтүүгө керектүү заманбап техникалык каражаттар менен камсыз болушу менен түшүндүрүлөт.

2008-2014-жылдары жүргүзүлгөн эксперименттин жүрүшүндө жана жыйынтыктарында изилдөөнүн натыйжалары апробацияланды, тыянактарынын тууралыгы тастыкталды.

Үчүнчү глава боюнча корутунду

Жогоруда келтирилген Молдо Кылычтын “Керме тоо”, «Жинди суу», «Чүй баяны», «Бүркүттүн тою», «Буудайык» казалдарында жөнөкөй эле өсүп чыккан өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын, куштардын аттарынын өзү эле кыргыз жерин таанып-билүүдө агартуучулук мааниси бар. Ал эми «Зар заманда» акындын кыргыз тагдыры жөнүндөгү бүтүндөй өзүнчө бир акылмандык ой-толгоолору, акындын жүрөктөн чыккан муң-зары, эртеңкиден күткөн үмүт-тилеги чагылдырылган. Аталган чыгармаларга мектеп практикасында кайрылуунун эң башкы багыты – алардын жаш муунга тарбия берүүчү идеясы, агартуучулук мааниси, чыгарманын жогорку көркөмдүктөгү тил байлыгын өздөштүрүү менен байланышат. Бул чыгармаларда элибиздин элдик тилинин эсеп жеткис куну жана куту сиңирилген, демек адабият сабагында ошол тил байлыгын сууруп чыгуу мугалимдин көңүл борборундагы башкы милдети болууга тийиш, илимий ишибизде дал ошол жагдайга өзгөчө басым жасадык.

Молдо Кылыч өзүнүн бүткүл билимин, акындык өнөрүн, элдин маданиятын өнүктүрүүгө жумшаган, ошондуктан ал кол жазма адабиятынын башатында турат.

Молдо Кылычтын чыгармаларын окутууда адабият мугалими окуучуларды акындын чыгармаларына карата кызыгуусун ойготушу үчүн эң биринчи кезекте акынга болгон инсан катары кызыгуусун ойготушу зарыл экендигине басым жасадык, анткени, дал ушул жагдай аларга жагымдуу эмоционалдык мамиле тартуулоо менен акындын өмүр баянына кызыгууга, моралдык сапатын калыптандырууга терең таасир көрсөтөөрүн байкай алдык. Демек, сүрөткердин чыгармаларын окутууда

Молдо Кылычтын инсандык өзгөчөлүгү менен жакындан таанышпай туруп, сабакта анын чыгармалары тууралуу кеп козгоо мүмкүн эмес экендиги айтпаса да түшүнүктүү. Ошондуктан, акындын чыгармаларын окутууда анын өмүр баянын өзгөчө көңүл бурушу керектигине токтолдук, себеби, окуучу өтүлүп жаткан чыгарманын негизги маңызын түшүнбөсө ал чыгармадагы идеялык-тематикалык байлыкты өздөштүрө албайт. Мектептеги окутуу процесси билим берүүчү, өнүктүрүүчү жана тарбиялоочу функцияны аткарып турат. Тарбиялоо менен окутуу ортосундагы байланыш объективдүү мыйзам ченемдүүлүк. Окутуудагы тарбиялык функция окутуу процессиндеги адептик, эстетикалык элестөөнү, дүйнөгө болгон көз-караштын системасын, коомдук жүрүш-турушту көзөмөлдөө жөндөмдүүлүгүн түзөт. Молдо Кылычтын чыгармалары өзүнүн идеологиялык, гуманисттик, руханий-адептик кызматын толук аткарып десек, өсүп келе жаткан муундун жеткиликтүү билим алуусун кааласак, анда адабияттын мектепте негизги тарбиялоочу кызматына тереңден маани беришибиз абзел. Демек, Молдо Кылычтын чыгармалары дал ошол тарбиялык, агартуучулук маңызы менен адабият сабагына аралашууга тийиш. Биз жогорудагы бөлүмдө дал ошол бөтөнчөлүктөрдү мугалимге ачып көрсөтүүгө аракет кылдык.

Жыйынтыктап айтканда, Молдо Кылычтын чыгармаларын мектепте окутуу менен биз окуучуларды кылымдын кыйырын кезип келген, өлчөөсүз улуу мурастарыбыз, каада-салтыбыз, нарк-насилибиз менен тааныштыруу аркылуу алардын адептик тарбия алышына, эстетикалык табитинин жогорулашына өбөлгө түзөбүз десек жаңылышпайбыз. Бул аракетти ишке ашырууда төмөнкүлөргө токтолууну эп көрдүк:

1. Молдо Кылычтын чыгармаларын окуучуларга үйрөтүүдө мугалимде жетиштүү деңгээлде ал тууралуу теориялык билимдин болушу шарт;
2. Молдо Кылычтын чыгармаларын окутууда мугалим акындын

чыгармаларынын теренинде сүңгүп жаткан элдин тарбиялык улуу ойлорун окуучуга жаш өзгөчөлүгүн, кабыл алуусун, жөндөмүн эске алуу менен анын жан дүйнөсүнө сиңирүүгө жетишиши керек;

3. Окуучу акындын чыгармаларынын маани-маңызын жетик аңдап түшүнүүсүнө жетишүү үчүн окутууда мугалимден жаңы, интерактивдүү ыкмаларды билүүнү талап кылат;

4. Молдо Кылычтын чыгармаларын окутууда элдин байыркы адеп-ахлактык түшүнүктөрү менен азыркы жүрүш-туруш эрежелерин салыштырып кароо жана аны мисалдар менен бекемдөө зарыл.

Жогоруда биз токтолгон жагдайлар эске алынганда гана Молдо Кылычтын чыгармаларын окуучуга жеткирүү мүмкүнчүлүгү ийгиликтүү ишке ашат.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Молдо Кылычтын педагогикалык ойлоруна концептуалдуу илимий талдоо жасоо төмөнкү жыйынтыктарды чыгарууга мүмкүндүк берет:

1. Элдик педагогика – бул эл канча кылымды башынан кечирсе, ошончо кылымды башынан кечирген тарбия-таалим берүүчү ири коомдук кубулуш. Ал таалим-тарбия тууралуу билимдердин негизинде жаралган жана адамдарды рухий караңгылыктан, маданиятсыздыктан, түркөйлүктөн чыгаруу процесси менен өтө тыгыз байланышта өнүгүп, коомдун алга жылуусу үчүн оң мааниге ээ болгон. Кыргыз элинин педагогикалык ойлору жомоктордо, уламыштарда, эпостордо, макал-лакаптарда калыптанган. Мында, таалим-тарбиянын негизги аспектилери адамдардын жашоосунда, алардын иш-аракеттеринде, жүрүм-турумунда орун алган педагогикалык-эмпирикалык билимдердин, тажрыйбалардын тутуму берилген. Педагогикалык багыттагы идеялар кийинчерээк ойчулдардын, даанышмандардын, акындардын эмгектеринде, чыгармаларында өнүгүүгө ээ болгон. Алардагы таалим-тарбия багытындагы идеялар адамдарды терс кылык жоруктардан арылтууга, адеп-ахлактуулукка, гумандуулукка жана билимге багыттоо максатын көздөгөн. Мында Молдо Кылычтын ролу өтө чоң. Анын санат-насыят багытындагы чыгармаларынын өзөгүн таалим-тарбия, билим берүү маселелери түзөт.

2. Молдо Кылычтын доору патриархалдык-уруучулук түзүлүштөн Россия империясынын колониялык саясатынын таасиринде калыптанган жаңы коомдук мамилелер системасына өтүү мезгилине туш келген. Акындын педагогикалык көз карашы мына ушул татаал тарыхый доордун түздөн-түз туундусу. Ал эми анын педагогикалык ойлорунун идеялык башаты болуп элдик оозеки чыгармаларда, орто кылымдардын ойчулдары болгон Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгардын, соңку орто кылымдардын легендарлуу инсандары эсептелген Асан кайгы, Толубай сынчы, Санчы сынчынын, XIX кылымдын акындар поэзиясынын эң көрүнүктүү өкүлдөрү болгон Калыгул,

Арстанбектин чыгармаларында берилген таалим-тарбия, билим жаатындагы ойлор жана диндеги адеп-ахлакка байланыштуу идеялар эсептелет.

3. Молдо Кылыч – кыргыз элин алдыңкы маданиятка, билимге үндөгөн агартуучу акын. Ал өмүрүнүн аягына чейин агартуучулук-чыгармачылык ишмердүүлүгү аркылуу өз элинин сабаттык, билимдик деңгээлин көтөрүүгө, байыртадан калыптанып жана өнүгүп келген элдик педагогикалык баалуулуктарды өнүктүрүүгө, аны кыргыз коомунун алдыга жылышына пайдалана билүүгө аракеттенген. Акындын чыгармаларында сабаттуулук, илим-билим өзгөчөлүктөрү карангылык, түркөйлүк, пастык, ач көздүк, дүнүйөкорлук, маңкурттук сыяктуу терс сапаттар менен коштолуп берилет. Молдо Кылычтын пикирине ылайык, чыныгы байлык – бул жан дүйнөнүн байлыгы жана рухий байлык гана адамды кең пейил, айкөл кылат. Ал эми материалдык байлыкка жана бийликке болгон кызыкчылык адамды терс адеп-ахлактык сапаттарга ээ болууга алып келет. Билим адамдын тынымы жок аракеттеринин негизинде гана пайда болот. Адам билимдүү-илимдүү болуп төрөлбөйт. Үзгүлтүксүз билим алуу, анын жетишкендиктерин тарбия менен айкалыштыруу адамды рухий байлыкка ээ кылат, анын жашоосуна жаңы дем берет.

4. Молдо Кылычтын нравалык-этикалык көз карашы анын педагогикалык ойлорунун өзөгүн түзөт. Анын борборунда адам маселеси турат. Акын адеп-ахлактуулук адам менен кошо жаралган сапат эмес экендигин, адамдын оң моралдык сапаттары социалдык чөйрө менен шартталганын жана талбаган тарбиянын жыйынтыгы экендигин көрө билген. Молдо Кылычтын этикалык көз карашынын өзгөчөлүгү болуп анын диний элементтер менен жуурулушуп кетүүсү эсептелет. Ошону менен бирге Молдо Кылычтын көз карашындагы этикалык жана диний элементтердин байланышын абсолютташтырып жиберүүгө болбойт. Молдо Кылычтын чыгармаларындагы көркөм ой тутумдардын, образдуулук аныктамалардын, эстетикалык бүтүмдөрдүн негизги мазмунун адам, кыргыз жери, жаратылыш, анын сулуулугу түзөт. Акын табияттагы жана коомдогу сулуулук, көркөмдүк

– бул табияттын кубулуштарынан жана адамдын жашоосунан сырткары турган кандайдыр бир сыйкырдуу күч эмес, табиятка, адамга жана адамдык мамилеге мүнөздүү реалдуу сапат экендигин түшүнгөн. Эстетикалык табитти, эстетикалык кабылдоону жана көз караштын биримдигинен түзүлгөн көркөм дөөлөттү өз ичине камтыган акындын эстетикалык көз карашында адам менен жаратылыш биримдиги, эстетикалык чен-өлчөмдөр эквиваленттүү келип, ал тургай жаратылыш көрүнүштөрү, кубулуштары ааламдын кайталангыс сулуулугу катары бааланат. Молдо Кылыч сулуулукту, көрктүүлүктү сырткы форма менен ички сапаттын гармониясы аркылуу ачыла турган эстетикалык көрүнүш катары кабыл алган.

5. Мектеп окуучуларына таалим-тарбия берүүдө адабиятта чагылдырылган элдик педагогикалык ойлор маанилүү роль ойноорун жана Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорун окутууда мугалимдин жетиштүү теориялык билим деңгээли, акындын чыгармаларында берилген элдик тарбиялык улуу ойлорду окуучуларга жеткирүүдө алардын жаш өзгөчөлүктөрүн, кабылдоосун, жөндөмдүүлүгүн эске алуусу, окуучу акындын чыгармаларынын маани-маңызын жетик аңдап түшүнүүсүнө жетишүү үчүн жаңы, интерактивдүү ыкмаларды колдонуусу, мурунку адеп-ахлактык түшүнүктөр менен азыркы жүрүм-турум эрежелерин салыштыруу аркылуу туура бүтүмгө келиши шарт экендигин эксперименталдык изилдөөнүн жыйынтыктары далилдеди.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдылдаев, М.К. Түзүүчүдөн [Текст] / М.К. Абдылдаев // Мурас. – Фрунзе, 1990. - 4-19-б.
2. Абдымомунова, Г.А. “Манас” эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо [Текст]: пед.илим.канд. ...дис. автореф. / Г.А.Абдымомунова. – Бишкек, 2009. – 28 б.
3. Абдыраимова, Р.А. Кыргызская этнопедагогика и воспитание детей [Текст] / Р.А. Абдыраимова. – Киев: Довира, 1997. – 187 с.
4. Аблазов, К.Э. Кыргызстанда педагогиканын илим катары пайда болуу жана өнүгүү тарыхы [Текст] / К.Э.Аблазов, А.К.Байсубанова – Бишкек: БГУ, 2009. – 1-китеп. – 136 б.
5. Абрамзон, С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С.М. Абрамзон. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 480 с.
6. Айтмамбетов, Д. Дореволюционные школы в Киргизии [Текст] / Д. Айтмамбетов. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1961. – 129 с.
7. Айтмамбетов, Д.А. Культура киргизского народа во второй половине XIX и начале XX в. [Текст] / Д.А.Айтмамбетов. – Фрунзе: Илим, 1967. – 309с.
8. Акматов, О. Молло-Нияз – гуманист ойчул [Текст] / О. Акматов. – Ош: Б.ж., 2000. – 75 б.
9. Акылман Калыгул [Текст]: ырлар, акыл-насааттар, даректүү баяндар, илимий изилдөөлөр / Акылман Калыгул; түз. С. Мусаев, А. Акматалиев. – Бишкек: Шам, 2000. – 272 б.
10. Алиева, Д.А. Педагогические идеи в историческом наследии М.Х.Дулати [Текст]: дис. ...канд. пед. наук / Д.А.Алиева.– Тараз, 2003 –130 с.
11. Алимбеков, А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст] / А.Алимбеков. – Бишкек: Б.ж., 1996. – 1-бөлүк. – 69 б.

12. Алимбеков, А.А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст] / А.А.Алимбеков. – Бишкек: Б.ж., 2000. – 45 б.
13. Алимбеков, А. Педагогический потенциал пословиц и поговорок [Текст] / А.Алимбеков // Русский язык и литература в школах Кыргызстана. – 2000. – № 5-6. – С.129-140.
14. Алимбеков, А. Кыргыз элинин билим берүү салттары [Текст]: окуу куралы / А.Алимбеков. – Бишкек: Педагогика, 2001. – 44 б.
15. Алтмышбаев, А.А. Некоторые пережитки прошлого в сознании людей в Средней Азии и роль социалистической культуры в борьбе с ними [Текст] / А.А. Алтмышбаев. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1958. – 92 с.
16. Антология мировой философии [Текст]: в 4 т. / Антология мировой философии; ред. В.В.Соколов. – М.: Мысль, 1970. – Т.2. – 776 с.
17. Антология мировой философии [Текст]: в 4 т. / Антология мировой философии; ред. И.С.Нарский. – М.: Мысль, 1971. – Т.3. – 776 с.
18. Антология педагогической мысли Киргизской ССР [Текст] / Антол. пед. мысли Кирг ССР; сост. А.И.Акулова. – М.: Педагогика, 1988. – 368 с.
19. Апресян, Г.З. Эстетика и художественная культура социализма [Текст] / Г. З. Апресян. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 327 с.
20. Апышев, Б. Народные традиции и их использование в трудовом воспитании старше классников [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Б.Апышев. – М., 1974. – 23 с.
21. Апыш, Б. Педагогика [Текст] / Б. Апыш. – Ош: ОшМУ, 1993.-108 б.
22. Апыш, Б.А. Педагогика [Текст]: учебное пособие / Б.А.Апыш, Д.Бабаев, Т.А.Жоробеков. – Бишкек: Б.и., 2002. – 440 с.
23. Арстанбек. [Текст]: ырлар / Арстанбек; түз. Б. Кебекова. – Бишкек: Кырг. энцикл.баш.ред., 1994. – 180 б.
24. Асаналиев, К. Башат [Текст] / К. Асаналиев // Молдо Кылыч. Казалдар. – Фрунзе, 1991. - 3-27-б.

25. Асаналиев, К. Кыргыз адабияты [Текст]: орто мектептердин X классы үчүн / К. Асаналиев, С.Байгазиев, С.Жигитов, К.Иманалиев. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – 359 б.
26. Асипова, Н.А. Научно-педагогические основы формирования культуры межнационального общения школьников [Текст] / Н.А. Асипова. – Бишкек: Б.и., 1994. – 180 с.
27. Асипова, Н.А. Научно-педагогические основы формирования культуры межнационального общения школьников [Текст]: дис. ...докт. пед. наук / Н.А. Асипова. – Бишкек, 1997. – 369 с.
28. Аскарров, Т.А. Роль художественного наследия кыргызов в познании социокультурного процесса [Текст] / Т.А. Аскарров, Ы.М. Мукасов. – Бишкек: Илим, 2008. - 153 с.
29. Афанасьев, В.Ф. Этнопедагогика нерусских народов Сибири и Дальнего Востока [Текст] / В.Ф. Афанасьев. – Якутск: Кн. изд., 1979. – 160 с.
30. Байтова, Ф.Т. “Манас” эпосу аркылуу болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоо [Текст]: пед. илим. канд. ...дис. автореф. / Ф.Т.Байтова. – Бишкек, 2016. – 26 б.
31. Байгазиев, С. Ала-Тоодогу агартуунун тарыхынын кыскача очерктери (XVII кылымдан 1917-жылга чейин) [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек: Эркин-Тоо, 2005. – 77 б.
32. Байгазиев, С. Педагогикалык руханият [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек: Алтын тамга, 2008. – 464 б.
33. Байгазиев, С. Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек: Алтын тамга, 2012. – 475 б.
34. Байгазиев, С. Молдо Кылычтын осуяты же алдыда адамзатты саятчы Каратөлөктүн тагдыры күтүп турабы? [Текст] / С.Байгазиев // Фабула. – 2013. – 26-февраль.
35. Баласагын, Ж. Куттуу билим [Текст]: дастан / Ж. Баласагын; түз. Т. Козубеков. – М.: НИК, 1993. – 496 б.

36. Бандзеладзе, Г. Этика [Текст]: опыт изложения марксистской этики / Г. Бандзеладзе. – Тбилиси: Мецниерба, 1970. -465 с.
37. Батаканова, С. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери [Текст] / С. Батаканова. – Бишкек: Б.ж., 2010. – 286 б.
38. Бекбоев, А. Унгу сөздөн улама [Текст] / А. Бекбоев, Ө.Козубаев. – Бишкек: Б.ж., 1994. - 61 б.
39. Бекбоев, И. Жаңы муундагы келечек мектептин базалык мүнөздөмөлөрү жана азыркы мектептин ишинин мазмунун жаңылоого коюлуучу талаптар жөнүндө [Текст] / И.Бекбоев // Эл агартуу. – 1999. – №3-4. – 7-б.
40. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б.Бекбоев. – Бишкек: Педагогика, 2003. – 35 б.
41. Бекбоев, И.Б. Педагогика [Текст] / И.Б.Бекбоев // Кыргыз педагогикасы: энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек, 2004. -5-54-б.
42. Белинский, В. Г. Русская литература в 1843 году [Текст] / В.Г. Белинский // Полн. собр. соч. в 13 т. – М., 1955. –Т.8. – С. 45-100.
43. Бектенов, З. Биздин адабият (Толук эмес орто жана орто мектептердин 6-класстары үчүн [Текст] / З.Бектенов. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1946. – 214 б.
44. Бешимов, Х. Народные традиции в нравственном воспитании школьников старших классов (на материале Киргизии) [Текст]: автореф. дис. ...канд. пед. наук / Х. Бешимов. – Казань, 1975. – 16 с.
45. Боотаева, Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией [Текст] / Б. Боотаева. – Бишкек: Илим, 1995. -116 с.
46. Ботоканова, Г. Т. Философемы в творчестве Молдо Кылыча [Текст]: дис. ... канд. филос. наук / Г. Т. Ботоканова. – Бишкек, 2000. -136 с.
47. Ботоканова, Г. Т. Молдо Кылыч – даанышман ойчул [Текст] / Г.Т. Ботоканова. – Бишкек: Кут-Бер, 2013. – 120 б.

48. Вахидов, Х. Просветительская идеология в Туркестане [Текст] / Х.Вахидов. – Ташкент: Узбекистан, 1979. – 154 с.
49. Виноградов, Г.С. Народная педагогика [Текст] / Г.С. Виноградов. – Иркутск: Б. и., 1926. – С. 4.
50. Волков, Г.Н. Чувашская народная педагогика [Текст] / Г.Н.Волков. – Чебоксары: Чувашгосиздат, 1958. – 290 с.
51. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н.Волков. – Чебоксары: Чувашгосиздат, 1974. – 358 с.
52. Волков, Г.Н. Этнопедагогика чувашей [Текст] / Г.Н. Волков. – М.: Пресс-сервис, 1997. – 486 с.
53. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст]: учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Г.Н.Волков. – М.: Издательский центр “Академия”, 1999. – 168 с.
54. Гашимов, А.Ш. Азербайджанская народная педагогика [Текст]: автореф. дис. ...д-ра пед. наук / А.Ш. Гашимов. – Баку, 1970. – 140 с.
55. Гулыга, А.В. Гердер [Текст] / А.В. Гулыга. – М.: Мысль, 1975. – 181с.
56. Гумилев Л. Н. Древние тюрки [Текст] / Л. Н. Гумилев. – М.: Тов. “Клышников, Комаров и К”, 1993. -526 с.
57. Даль, В. Пословицы русского народа [Текст] / В. Даль. – М.: Гослитиздат, 1957. – 991 с.
58. Данияров, С. С. О прогрессивном значении русской культуры в развитии культуры киргизского народа в конце XIX и начале XX веков [Текст] / С.С. Данияров. – Фрунзе: Мектеп, 1964. -59 с.
59. Джамгерчинов, Б. Дж. Присоединение Киргизии к России [Текст] / Б. Дж. Джамгерчинов. –М.: Соцэкгиз, 1959. -419 с.
60. Джамгерчинов, Б. Дж. Очерк политической истории Киргизии XIX века [Текст] / Б. Дж. Джамгерчинов. – Фрунзе: Илим, 1966. - 191с.
61. Дидро Д. Сочинения [Текст]: в 2 т. / Д. Дидро. – М.: Мысль, 1986. – Т.1. – 590 с.

62. Дононбаев, А. Д. Мироззрение акынов-заманистов [Текст] / А. Д. Дононбаев // Общественно-философская мысль народов Средней Азии; отв. ред. А. И. Нарынбаев – Бишкек, 1991. – С. 157-186.

63. Жалпы билим берүүчү мектептердин 1992-93-окуу жылына карата жаңы окуу пландар [Текст] / Жалпы билим берүү мектептердин 1992-93-окуу жылына карата жаңы окуу пландар // Мугалимдер газетасы. – 1992. – 15-май.

64. Жаныбеков, Ж. Кыргыз философиясы (X-XXI кк.) [Текст] / Ж. Жаныбеков, А. Аскараров, Т. Кулматов. – Ош: Б.ж., 2006. – 203 б.

65. Жаныбекова, В.Б. Ойчул Молдо Кылыч XIX кылымдын башындагы кыргыз ренессансынын көрүнүктүү өкүлү [Текст]: филос. илим. ...канд. дис. / В.Б. Жаныбекова. – Бишкек, 2003. – 144 б.

66. Жаныгулов, К.И. Кыргыз эл акындарынын мурастарындагы балдардын жаш курак мезгилине байланыштуу таалим-тарбиялык ойлорун үзгүлтүксүз окуу процессинде колдонуу (XIX – XX к.) [Текст]: пед. илим. канд. ...дис. / К.И. Жаныгулов. – Бишкек, 2009. – 152 б.

67. Жаныгулов, К.И. Кыргыз эл акындарынын мурастарындагы балдардын жаш курак мезгилине байланыштуу таалим-тарбиялык ойлорун үзгүлтүксүз окуу процессинде колдонуу (XIX – XX к.) [Текст]: пед. илим. канд. ...дис. автореф. / К.И. Жаныгулов. – Бишкек, 2009. – 26 с.

68. Жеңижок. Ырлар [Текст] / Жеңижок; түз. А. Жусупбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 264 б.

69. Жоодарбешим [Текст]: эпос / Жоодарбешим; түз. К.Кырбашев. – Бишкек: Шам, 1997. – 288 б.

70. Жумабаева, Г.А. Адептик аң-сезимдүүлүккө тарбиялоонун педагогикалык жана психологиялык аспектилери [Текст]: мугалимдер үчүн методикалык колдонмо / Г.А. Жумабаева. – Бишкек: Б.ж., 2009. – 244 б.

71. Жумабаева, Г.А. Адамзаттын рухий өнүгүүсүндө диний билимдин ролу [Текст] / Г.А. Жумабаева. – Бишкек: Б.ж., 2013. – 225 б.

72. Ибраев, К. Критика социально-политических воззрений заманистов [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук / К. Ибраев. - Алма-Ата, 1966. –

19 с.

73. Измайлов, А.Э. Народная педагогика: педагогические возрения народов Средней Азии и Казакстана [Текст] / А.Э. Измайлов. – М.: Педагогика, 1991. – 256 с.

74. Имаева, Н. Идеи воспитания в творческом наследии Токтогула [Текст] / Н. Имаева. – Фрунзе: Мектеп, 1971. – 126 с.

75. Иптаров, С. Манасият – духовная основа возрождения культуры народа [Текст] / С. Иптаров // Русский язык и литература в школах Кыргызстана. – 1995. - № 4. – С. 9-16.

76. Иптаров, С. Адеп билими [Текст]: усулдук колдонмо / С. Иптаров, Н. Кулматов. – Бишкек: Аль-Салам, 2001. – 151 б.

77. Искендерова, Ш.А. Молдо Кылычтын чыгармачылыгы жана иликтөө тарыхы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / Ш. А. Искендерова. – Бишкек, 2005. – 153 б.

78. Искендерова, Ш.А. Кылычтын чыгармачылыгы жана иликтөө тарыхы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. автореф. / Ш. А. Искендерова. – Бишкек, 2005. -27 б.

79. Исмаилова, Г.К. Тазабек Саманчин – адабиятчы жана сынчы [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / Г.К. Исмаилова. – Бишкек, 2010. – 194 б.

80. История Киргизской ССР. С древнейших времен до середины XIX в. [Текст]: в 5 т. / История Киргизской ССР. С древнейших времен до середины XIX в.; гл. ред. В.М. Плоских. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – Т.1. – 800 с.

81. История Кыргызстана с древнейших времен до конца XIX века [Текст] / Ист. Кырг. с древн. вр. до конца XIX в.; У. Чотонов, А. Бедельбаев, О. Караев, и др. – Бишкек: Илим, 1995. -368 с.

82. Ишекеев, Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы [Текст]: ЖОЖ нын филол. фак. студ. жана мектеп мугалимдери үчүн / Н.Ишекеев. – Бишкек: Б.ж., 1994. – 388 б.

83. Ишекеев, Н. Кыргыз адабиятынан окуу китептери: өткөнү, бүгүнкүсү жана келечеги [Текст] / Н.Ишекеев. – Бишкек: Б.ж., 2011. – 214 б.
84. Ишекеев, Н. Кыргыз адабиятынын окуу программаларынын мазмуну жана проблемалары [Текст] / Н.Ишекеев. – Бишкек: Б.ж., 2010. – 168 б.
85. Ишекеев, Н. Көркөм чыгармаларды окутуунун методикасы [Текст]: ЖОЖ нын филол. фак. студ. жана мектеп мугалимдери үчүн / Н.Ишекеев, С. Батаканова. – Бишкек: “Кут-бер”, 2014. – 415 б.
86. Какеев, А.Ч. Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы [Текст] / А. Ч. Какеев. – Бишкек: Б.и., 1995. –195 с.
87. Калдыбаева, А.Т. Элдик акындар жана тарбия [Текст]: окуу методикалык курал / А.Т. Калдыбаева, Б.К. Үкүева. – Бишкек: Б.ж., 1997. – 61 б.
88. Калдыбаева, А.Т. Элдик акындардын чыгармаларындагы тарбия маселелери [Текст] / А.Т. Калдыбаева. – Бишкек: Б.ж., 2000. – 202 б.
89. Калдыбаева, А.Т. Эл акындарынын этнопедагогикалык идеяларын жаштарды тарбиялоодо колдонуунун илимий-педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. док. ...дис. / А.Т. Калдыбаева. – Бишкек, 2007. – 320 б.
90. Калдыбаева, А.Т. Эл акындарынын чыгармаларындагы этнопедагогикалык идеялар [Текст] / А.Т. Калдыбаева. – Бишкек: Б.ж., 2009. – 218 б.
91. Калыгул. Казалдар [Текст] / Калыгул, Казыбек; ред. К. Жусупов. – Бишкек: Ала-Тоо, 1992. –136 б.
92. Каниметов, Ж.К. Основные направления демократизации образования в Кыргызской Республике [Текст] / Ж.К.Каниметов. – Бишкек: КГПУ им. И.Арабаева, 2004. – 225 с.
93. Каримуллин, А. Книги и люди: исследование [Текст] / А. Каримуллин. – Казань: Таткнигоиздат, 1985. – 303 с.
94. Касымжанов, А.Х. Абу-наسر аль-Фараби [Текст]: мыслители прошлого / А.Х. Касымжанов. – М.: Мысль, 1982. – 198 с.

95. Кашгари, М. Дивану лугат ат-тюрк [Текст]: в 3 т. / М. Кашгари. – Ташкент: Изд-во АН. Уз. ССР, 1960. – Т. 1. – 600 с.
96. Кашгари, М. Дивану лугат ат-тюрк [Текст]: в 3 т. / М. Кашгари. – Ташкент: Изд-во АН. Уз. ССР, 1963. – Т. 3. – 463 с.
97. Кебекова, Б. Арстанбек [Текст] / Б. Кебекова. – Бишкек: Илим, 1994. – 74 б.
98. Кессиди, Ф.Х. Сократ [Текст]: мыслители прошлого / Ф. Х. Кессиди. – М.: Мысль, 1978. -220 с.
99. Киргизско-русские пословицы, поговорки и изречения [Текст] / Киргизско-русские посл., погов. и изр; сост. и пер. С.Шамбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 340 с.
100. Койлубаева, Н.К. Башталгыч класстын окуучуларынын адептик сапаттарын калыптандырууда эне мектебинин тажрыйбасын колдонуунун педагогикалык шарттары [Текст]: пед. илим. канд. ...дис. автореф. / Н.К.Койлубаева. – Бишкек, 2016. – 25 б.
101. Койчуманов, Ж.И. Идеи воспитания в творческом наследии Тоголока Молдо (Байымбет Абдрахманов) [Текст] / Ж.И.Койчуманов. – Фрунзе: Мектеп, 1970. – 187 с.
102. Кошербаева, А.Н. Развитие идей гуманизма в педагогическом наследии Ю.Баласагуни [Текст]: автореф. дис. ...канд. пед. наук / А.Н. Кешербаева. – Алматы, 2004. – 45 с.
103. Краткий очерк истории философии [Текст] / Краткий очерк истории философии. – М.: Мысль, 1981. – 927 с.
104. Кукушин, В.С. Этнопедагогика и этнопсихология [Текст] / В.С. Кукушин, Л.Д. Соляренко. – Ростов - на-Дону: Феникс, 2000. – 448 с.
105. Кулманбетова, А.С. Нравственно-этические искания акынов-заманистов [Текст]: дис. ... канд. филос. наук / А. С. Кулманбетова. – Бишкек, 2000. – 135 с.

106. Курманбек. Сейитбек [Текст]: эпостор / Курманбек. Сейитбек; түз. Б.Кебекова, М.Мукасов, Р.Сарыпбеков, О.Ахмедов. – Бишкек: Шам, 1998. – 496 б.

107. Курманходжаева, Р.И. Педагогические воззрения Чингиза Айтматова [Текст]: автореф. дис. ... д-ра. пед. наук / Р.И. Курманходжаева. – Бишкек, 2002. – 33 с.

108. Кыдыралиев, К.К. Проблемы воспитания в киргизских народных сказках [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / К.К. Кыдыралиев. – Фрунзе, 1979. -26 с.

109. Кыдыралиев, К. Этнопедагогика улуттук нуктагы таанып билүүнүн жана тарбиялоонун булагы [Текст]: окуу-методикалык куралы / К. Кыдыралиев. – Бишкек: Бийиктик, 2010. – 486 с.

110. Кыргыз адабиятынын программасы (Жалпы билим берүүчү мектептердин 5-11-кл. үчүн) [Текст] / Кыргыз адабиятынын программасы; түз. С.Байгазиев, А.Муратов. – Бишкек: Педагогика, 2000. – 123 б.

111. Кыргыз адабиятынын программасы (Жалпы билим берүүчү мектептердин V-XI класстары үчүн) [Текст] / Кыргыз адабиятынын программасы (Жалпы билим берүүчү мектептердин V-XI класстары үчүн). – Бишкек: Педагогика, 2003. – 123 б.

112. Кыргыз адабиятынын программасы (Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI-класстары үчүн) [Текст] / Кыргыз адабиятынын программасы (Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн). – Бишкек, 2013. – 47 б.

113. Кыргыз педагогикасы [Текст]: энциклопедиялык окуу куралы / Кыргыз педагогикасы; баш. Ред. Ү.Асанов. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 615 б.

114. Кыргызстандын Коммунисттик партиясынын съезддеринин жана БК пленумдарынын резолюцияларында жана чечимдеринде [Текст] / Кыргызстандын Коммунисттик партиясынын съезддеринин жана БК

пленумдарынын резолюцияларында жана чечимдеринде. – Ч.З. 1956 –1961. – Фрунзе, 1973. – 220 б.

115. Кыргыз эл жомоктору [Текст] / Кыргыз эл жомоктору; түз. Б.Кебекова, А.Токомбаева. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 307 б.

116. Легендарлуу ырчылар жана сынчылар [Текст]: ырлар / Легендарлуу ырчылар жана сынчылар; түз. М.Абдылдаев. – Бишкек: Ала-Тоо, 1994. – 63 б.

117. Молдо Кылыч менен К.Тыныстановдун чыгармачылыгы жөнүндө Кыргызстан Компартиясынын БКсынын токтому [Текст] / Молдо Кылыч менен К.Тыныстановдун чыгармачылыгы жөнүндө Кыргызстан Компартиясынын БКсынын токтому // Советтик Кыргызстан. – 1989. – 4-январь.

118. Макаренко, А.С. Избр. произведения [Текст] / А.С.Макаренко. – М.: АПН РСФСР, 1957. – Т. 4. – 476 с.

119. Мамбетакунов, Э.М. Педагогиканын негиздери [Текст] / Э.М.Мамбетакунов, Т. Сияев. – Бишкек: Б.ж., 2002. – 148 б.

120. Мамбетакунов, Э. Методология и качество педагогических исследований [Текст] / Э. Мамбетакунов. – Бишкек: КНУ им. Ж.Баласагына, 2006. – 108 с.

121. Мамытов, А. Модернизация системы образования Кыргызской Республики [Текст] / А. Мамытов. – Бишкек: Билим, 2014. – 295 б.

122. Мамытов, С.А. Кыргызско-татарские литературные связи второй половины XIX – начале XX веков [Текст] / С.А. Мамытов. – Бишкек: Мурас, 1999. – 184 б.

123. Манас. Эпос [Текст]: 4 к. / Манас; Сагымбай Орозбак уулунун вар. боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 2 к. – 452 б.

124. Маргулан, А.Х. Шоханның жаңадан ашылган досы – Хусаин Фаизханов және оның Петербордон жазган хаттары [Текст] / А.Х. Маргулан // Известия АН Каз. ССР. Серия общественных наук. – 1965. – Вып. №3 – С. 12-24.

125. Молдобаев, К. Принцип народности в творчестве акынов-демократов [Текст] / К. Молдобаев. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1963. -158 с.
126. Молдо Кылыч. Казалдар [Текст] / Молдо Кылыч; түз. О. Сооронов. – Фрунзе: Адабият, 1991. -256 б.
127. Молло Нияз. Санат дигарасттар [Текст] / Молло Нияз; түз. О. Сооронов. – Бишкек: Учкун, 1993. -176 б.
128. Монтень, М. Опыты [Текст]: в 3 т. / М.Монтень. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т.1. – 526 с.
129. Мукасов, М. Жеңижок [Текст] / М. Мукасов, Ы. Мукасов. – Бишкек: Илим, 2004. -96 б.
130. Мукасов, Ы.М. Кыргыз элинин философиялык ойлومунун тарыхый динамикасы [Текст] / Ы. М. Мукасов. – Бишкек: Илим, 2004. -242 б.
131. Мукасов Ы.М. Кыргыз маданиятындагы агартуучулук [Текст] / Ы. М. Мукасов, Э.А.Үмөтов. – Бишкек: Илим, 2010. -160 б.
132. Мукасов, Ы. М. Философская мысль в контексте развития кыргызской культуры [Текст] / Ы. М. Мукасов. – Бишкек: Илим, 2010. -340 с.
133. Мурас [Текст] / Мурас; түз. М. К. Абдылдаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. -448 б.
134. Муратов, А.Ж. Этнопедагогические мысли в художественно-литературных текстах и научно-методические основы их интерпретации в процессе обучения [Текст]: дис. ... д-ра. пед. наук / А.Ж. Муратов. – Бишкек, 2010. -295 с.
135. Муратов, А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Турар, 2011. – 1-китеп. – 604 б.
136. Найманбаев , М.Ж. Мектеп окуучуларына акыл жана адеп-ахлактык тарбия берүүнүн этнопедагогикалык негиздери (V-VII класстар) [Текст]: пед. илим. ...канд. дис. автореф. / М.Ж. Найманбаев. – Бишкек, 2009. – 26 б.
137. Нарынбаев, А.И. Жусуп Баласагын чыгыштын чыгаан ойчулу [Текст] / А. И. Нарынбаев. – Бишкек: Илим, 2002. – 40 б.

138. Обозканов, А. “Замана” поэзиясынын генезиси [Текст] / А. Обозканов. – Бишкек: Б.ж., 2000. -70 б.
139. Ормонов, Т. Педагогические воззрения древних киргизов (по эпосу “Манас”) [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Т.Ормонов. – Казань, 1972. – 16 с.
140. Орозова, Г. Эки тагдыр: Молдо Кылыч жана Тазабек Саманчин [Текст] / Г. Орозова // Адабият. – 2010. – 12-январь.
141. Орто мектептин VII-X класстары үчүн кыргыз адабиятынын программасы [Текст] / Орто мектептин VII-X класстары үчүн кыргыз адабиятынын программасы. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951. – 62 б.
142. Осмоналиев, К. Молдо Кылыч Шамыркан уулу [Текст] / К.Осмоналиев // Кыргыз Туусу. – 2002. – 27-30-сентябрь.
143. Осмонбетов, К. Молдо Кылычтын казалдарына илимий көз караш. [Текст] / К.Осмонбетов // Теңир-Тоо. – 1996. – 29-май, 30-июнь.
144. Панкова, Т.В. Научно-педагогические основы сравнительной этнопедагоги [Текст]: автореф. дис. ... д-ра. пед. наук / Т.В. Панкова. – Бишкек, 2006. – 37 б.
145. Педагогика [Текст]: учеб. пос. для студентов пед. ин-тов / Педагогика; под ред. Ю.К.Бабанского. – М.: Просвещение, 1983. – 608 с.
146. Перепелицына, Л.А. Роль русской культуры в развитии культур народов Средней Азии [Текст] / Л. И. Перепелицына. – М.: Наука, 1966. – 124 с.
147. Плоских, В.М. Киргизы и Кокандское ханство [Текст] / В. М. Плоских. – Фрунзе: Илим, 1977. -367 с.
148. Приложение к отчету по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К. К. Паленом [Текст] // Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. – СП б., 1891. – Ч. 1. – С. 3.
149. Проблемы просвещения в мировой литературе [Текст] / Проблемы просвещения в мировой литературе. – М.: Наука, 1970. – 354 с.

150. Просветительство в литературах Востока [Текст] / Просветительство в лит. Востока; сост. Д.С. Комиссаров. – М.: Наука, 1973. – 318 с.
151. Раев, С. Кылыч Молдонун кызы [Текст] / С.Раев // Кыргызстан маданияты. – 1989. – 13-апрель.
152. Рахимова, М.Р. Развитие системы дошкольного воспитания в Республике Кыргызстан 1917-1992 г. [Текст] / М.Р.Рахимова. – Бишкек: Б.и., 1992. – 187 с.
153. Рахимова, М.Р. Кыргыз элдик педагогикасы [Текст]: усулдук колдонмо / М.Р.Рахимова, Т.В. Панкова. – Бишкек: Б.ж., 1994. - 82 б.
154. Рахимова, М.Р. Педагогика тарыхынын очерктери [Текст] / М.Р.Рахимова, Т.В. Панкова, А.Т. Калдыбаева. – Бишкек: Б.ж., 1997. - 283 б.
155. Рысбаев, С.К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст] / С.К. Рысбаев. – Бишкек: Б.ж., 2014. – 1-китеп. – 312 б.
156. Рысбаев, С.К. Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш [Текст] / С.К. Рысбаев. – Бишкек: Б.ж., 2014. – 4-китеп. – 236 б.
157. Саидов, Дж. Педагогические взгляды Мирзо Михаммадали Соиба [Текст] автореф. дис. ... кан. пед. наук / Дж. Саидов. – Душанбе, 1999. – 23 с.
158. Саипбаев, С.М. Идеи воспитания подрастающего поколения в киргизской народной педагогике (по материалам малых этнических форм киргизского фольклора [Текст]: дис. ... кан. пед. наук / С.М. Саипбаев. – Фрунзе, 1978. – 212 с.
159. Саипбаев, С.М. Идеи воспитания подрастающего поколения в киргизской народной педагогике (по материалам малых эпических форм киргизского фольклора [Текст]: автореф. дис. ... кан. пед. наук / С.М. Саипбаев. – Фрунзе, 1978. – 17 с.
160. Салиев, А. Сөз башы [Текст] / А.Салиев // Мурас. – Фрунзе, 1990. – 3-б.
161. Саманчин, Т. Кылыч – жазуучу акын [Текст] / Т. Саманчин // Ала-Тоо – 1989. – № 8. – 138-150-б.

162. Саманчин, Т. Молдо Кылыч Шамыркан уулу Төрөкелдин [Текст] / Т. Саманчин // Молдо Кылыч. Казалдар. – Фрунзе, 1990. -209-236-б.
163. Сатылганов, Т. Чыгармаларынын жыйнагы [Текст]: 2 т. / Т. Сатылганов; ред. О. Султанов ж.б. – Фрунзе: Адабият, 1989. – 1 т. -264 б.
164. Согомонов, Ю. В. Добро и зло [Текст] / Ю. В. Согомонов. – М.: Политиздат, 1965. - 96 с.
165. Сооронов, О. Темир сандыктын сыры (Молдо Кылычтын чыгармалары жөнүндө учкай сөз) [Текст] / О.Сооронов // Советтик Кыргызстан. – 1988. – 6-август.
166. Сооронов, О. Молдо Кылыч Шамыркан уулу (1966-1917) [Текст]: жазгыч акындын чыгармалары жөнүндө / О.Сооронов // Советтик Кыргызстан. – 1989. – 8-апрель.
167. Сооронов, О. Молдо Кылычтын улуу чындыгы [Текст] / О.Сооронов // Заман Кыргызстан. – 1993. – 15-декабрь.
168. Стельмахович, М.Г. Народная педагогика [Текст] / М.Г. Стельмахович. – Киев: Рад.шк., 1985. – 312 с.
169. Сулайманкулова, Ж.К. ЖОЖ до башталгыч класс мугалимдердин окуучуларга адептик тарбия берүүгө этнопедагогикалык даярдыгын калыптандыруунун педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. ...дис. / Ж.К. Сулайманкулова. – Бишкек, 2012. – 187 б.
170. Сулайманова, Р.Т. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы атуулдукка тарбиялоо маселелеринин чагылдырылышы жана алардын педагогикалык тажрыйбадагы орду [Текст]: пед. илим. канд. ...дис. автореф. / Р.Т. Сулайманова. – Бишкек, 2005. – 21 б.
171. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям [Текст] / В.А.Сухомлинский. – Киев: Рад. школа, 1969. – 244 с.
172. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям [Текст] / В.А.Сухомлинский. – Минск: Наука, 1981. – 287 с.
173. Сухомлинский, В.А. Мугалимге жүз насаат [Текст] / В.А.Сухомлинский. – Фрунзе: Мектеп, 1983. – 301 б.

174. Сухомлинский, В.А. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности [Текст] / В.А.Сухомлинский. – М.: Педагогика, 1999. – 377 с.
175. Толук эмес орто мектептер үчүн программа [Текст] / Толук эмес орто мектептер үчүн программа. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1941. – 23-36-б.
176. Умурбекова, Т.А. Мектеп жашына чейинки балдардын дене тарбиясында кыргыз фольклорун колдонуунун педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. ...дис. автореф. / Т.А.Умурбекова. – Бишкек, 2013. – 26 б.
177. Усенбаев, К.У. Общественно-экономические отношения киргизов второй половины XIX – начала XX вв. [Текст] / К.У. Усенбаев. – Фрунзе: Илим, 1980. – 321 с.
178. Усманов, М.А. Распространение ислама и его роль в истории Средней Азии [Текст] / М.А. Усманов // Из истории общественно-философской мысли и вольнодумия Средней Азии. – Ташкент, 1961. – С. 10-31.
179. Усманов, М. Заветная мечта Хусаина Фаизханова [Текст] / М. Усманов. – Казань: Таткнигоиздат, 1980. – 223 с.
180. Ушинский, К.Д. О народности в общественном воспитании [Текст]: соб.соч. / К.Д. Ушинский. – М., Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1948. – Т.2. – 611 с.
181. Ушинский, К.Д. Родное слово. Книга для учащихся [Текст]: соб.соч. / К.Д. Ушинский. – М., Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1949. – Т.6. – С. 439.
182. Ушинский, К.Д. Человек как предмет воспитания [Текст]: соб.соч. / К.Д. Ушинский. – М., Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1950. – Т.8. – С. 776 с.
183. Ушинский, К.Д. Педагогические сочинения [Текст]: в 2 т. / К.Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1974. – Т.1. – 584 с.
184. Ушинский, К.Д. Избр. произведения [Текст]: в 2 т. / К.Д. Ушинский. – Киев: Довира, 1993. – Т.1. – 584 с.
185. Үмөталиев, Ш. Молдо Кылыч Шамыркан уулу [Текст] / Ш. Үмөталиев // Кыргызстан маданияты. – 1989. – 13-октябрь.

186. Фейербах, Л. Сущность христианства [Текст] / Л. Фейербах. – М.: Мысль, 1965. -414 с.
187. Филонов, Г.Н. Воспитание личности школьника [Текст] / Г.Н. Филонов. – М.: Педагогика, 1985. – 223 с.
188. Ханбиков, Я.И. Из истории педагогической мысли татарского народа [Текст] / Я.И. Ханбиков. – Казань: Таткнигоиздат, 1967. – 232 с.
189. Хинтибидзе, А.Ф. Идеи воспитания в грузинском народном творчестве [Текст]: автореф. дис. ...д-ра пед. наук / А.Ф. Хинтибидзе. – Тбилиси, 1967. – 46 с.
190. Чанышев, А.Н. Аристотель: мыслители прошлого [Текст] / А.Н. Чанышев. – М.: Мысль, 1987. – 221 с.
191. Чернышевский, Н.Г. Избранные эстетические произведения [Текст] / Н.Г. Чернышевский. – М.: Искусство, 1978. -560 с.
192. Шеримбекова, А.М. Этические аспекты педагогической мысли Молдо Кылыча [Текст] / А.М. Шеримбекова // Педагогика и психология. Алматы, – 2014. – №3 – С. 110-113.
193. Шеримбекова, А.М. Молдо Кылычтын педагогикалык көз караштарындагы “жакшылык” жана “жамандык” түшүнүктөрү [Текст] / А.М. Шеримбекова // И. Арабаев ат. КМУнун Жарчысы. – 2014. – Атайын чыгарылыш. – 148-149-б.
194. Шохин, К.В. Проблема прекрасного в эстетических воззрениях Древней Руси [Текст] / К.В. Шохин // Из истории эстетической мысли древности и средневековья. – М., 1961. – С. 282-302.
195. Шукуров, Ж. Язык Молдо Кылыча. Из истории киргизской письменности [Текст] / Ж.Шукуров // Изв. Киргиз. ФАН СССР. – 1947. – Вып. 6. – С. 15 -167.
196. Эгембердиева, У. Использование прогрессивных идей и опыта киргизской народной педагогики в воспитании подростков (на опыте сельских школ Кирг. ССР) [Текст]: автореф. дис. ...канд. пед. наук / У.Эгембердиева. – Казань, 1987. – 17 с.

197. Энгельс, Ф. Письмо Марксу, 23 мая 1851 г. [Текст] / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс: соч. -2-е изд. – М., 1962. – Т. 27. – С. 239-242.

198. Эркебаев, А. Требует правда истории [Текст] / А. Эркебаев // Советская Киргизия. – 1988. – 6-октября.

199. Эркебаев, А. Малоизученные страницы истории киргизской литературы [Текст] / А. Эркебаев. – Бишкек: ЖЭКА ЛТД, 1999. -200 с.

200. Эсенгулова, М.М. Просветительская деятельность и педагогическое наследие Эшенаалы Арабаева [Текст]: дис. ...канд. пед. наук / М.М. Эсенгулова. – Бишкек, 2005. – 171 с.

201. Эсенгулова, М.М. Просветительская деятельность и педагогическое наследие Эшенаалы Арабаева [Текст] / М.М. Эсенгулова. – Бишкек: Макспринт, 2013. – 210 с.

202. Юнусалиев, Б. Молдо Кылычтын революцияга чейинки кыргыз турмушу чагылдырылган чыгармаларынын айрым маселелери [Текст] / Б. Юнусалиев // Ала-Тоо. – 1989. – № 12. – 132-137-б.

* * *

203. Академик Б.Юнусалиевдин өздүк архиви. – 33-папка.

204. Алтмышбаев, А.А. В ЦК КП Кигизии [Текст] / А.А. Алтмышбаев // Рукописный фонд НАН КР. – инв. №56. – С. 50-93.

205. Батманов, И.А. В ЦК КП Киргизии. О произведениях Молдо Кылыча [Текст] / И.А. Батманов // Рукописный фонд НАН КР. –Инв. №56. – С. 43 -49.

206. Джамгерчинов, Б. Дж. О творчестве Молдо Кылыча [Текст] / Б. Дж. Джамгерчинов // Рукописный фонд НАН КР. – Инв. №56. –С. 258.

207. Керимжанова, Б. Что положительного в творчестве [Текст] / Б. Керимжанова // Рукописный фонд НАН КР. – Инв. №56. – С. 61-71.

208. Орозалиев, К. В комиссию ЦК КП Киргизии по вопросам изучения литературного наследия Молдо Кылыча [Текст] / К. Орозалиев // Рукописный фонд НАН КР. – Инв. №56. – С. 72-76.

209. Рукописный фонд НАН КР. – Инв. № 499. – С.2.

210. Рукописный фонд НАН КР. – Инв. № 5116. – С.17.
211. Рукописный фонд НАН КР. – Инв. № 5116. – С.19.
212. Салиев, А. О творчестве Молдо Кылыча [Текст] / А. Салиев // Рукописный фонд НАН КР. – Инв. №56. – С. 34-35.
213. Сыдыкбеков, Т. Мое мнение [Текст] / Т. Сыдыкбеков // Рукописный фонд НАН КР. – Инв.№56. –С. 37-39.
214. Табышалиев, С. О творчестве Молдо Кылыча Шамырканова [Текст] / С. Табышалиев // Рукописный фонд НАН КР. – Инв. №56. –С. 40-42.
215. Үмөталиев, Ш. Сын своей эпохи [Текст] / Ш. Үмөталиев // Рукописный фонд НАН КР. – Инв. №56. – С. 75-115.
216. Юдахин, К. Справка о творческом наследии Молдо Кылыча [Текст] / К. Юдахин, А. Токомбаев, Б. Юнусалиев // Рукописный фонд НАН КР. – Инв. №56. – С. 1-33.